

Gulyás Pál

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON

II. rész

KÉZIRAT GYANÁNT

OSZK
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT
BUDAPEST
1961

Gulyás Pál

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON

II. rész

KÉZIRAT GYANÁNT

OSZK
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT
BUDAPEST
1991

TARTALOMJEGYZÉK

A mohácsi véstől az első állami könyvtár keletkezéséig /1526-1773/	3
I.. A külföldi könyvnyomdák szerepe a hazai szükségletek kielégítésében	5
II. A hazai könyvnyomdák.	11
III. XVI-XVIII. századi nyomdáink belső élete.	261

Lektorálta

HOLL BÉLA és KÉKI BÉLA

F.k.: dr. Jóboru Magda

Kiadja a Könyvtártudományi és Módszertani Központ
1962. január 30.

Példányszám: 500 Terjedelem: 15 A5 iv
Táskaszám: 180/62

Készült a KMK házi sokszorosítójában
(Bp. VIII. Múzeum u.3.)

II. rész

U J K O R

A MOHÁCSI VÉSZTŐL AZ ELSŐ ÁLLAMI KÖNYVTÁR KELETKEZÉSÉIG / 1526-1773/

A nyugati kereszténység megőszlésát - mondhatni szerzőjük akarata ellenére - előkészítő erasmusi tanok, majd magát a hitujitást végrehajtó Martin Luthernek hitcikkelyei is gyorsan tért hódítottak Magyarországon. Desiderius Erasmusnak, a nagy rotterdami humanistának eszméit - melyek bár erősen aláásták az Egyház tekintélyét, mégis szerzőjük a dogmákkal soha nem szakított, sőt a nála következetesebb Luther ellen is fellépett - a bécsi egyetemen szép számban tanuló magyar ifjak hozták át a határon. A lutheri tanoknak a felvidéki német városokban akadtak már a XVI. század huszas éveinek legelején lelkes követői, sőt, e tanok II. Lajos udvarába is utat találtak. A mohácsi nemzeti katasztrófát követő zavaros évtizedekben pedig - a két ellenkirálynak és a főpapok és a főnemesség egy részének gátló intézkedései ellenére is - egyre erősebben tért hódítanak nemcsak a lutheri tanok, hanem a hitujitás egyre radikálisabb változatai is, egészen a niceai zsinat közös alapjáról lesikló unitárizmusig.

A protestantizmus e gyors térfoglalásában a papság elvilágiasodása s az ország három részre szakadásának termé-

szetes velejárója, a központi hatalom meglazulása mellett, rendkívül nagy szerepe jutott a könyvnek. Hiszen a protestantizmusnak egyik fő törekvése az volt, hogy a hitelvek egyetlen forrásául elismert Szentírást minél szélesebb rétegek számára tegye hozzáférhetővé. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kellett szélesítenie a népnyelvi alapokra helyezni a közoktatást, főleg annak alsó, elemi tagozatát. Ehhez pedig elsősorban könyvekre volt szükség.

I.

A KÜLFÖLDI KÖNYVNYOMDÁK SZEREPE A HAZAI SZÜKSÉGLETEK KIELÉGÍTÉSÉBEN

Eleinte külföldön, nevezetesen Krakkóban és Bécsben állították elő a magyarországi rendeltetésű és magyar nyelvű könyveket.

K r a k k ó b a n a sziléziai származású Büttner, latinosan Viator Jeromos fejtette ki a legnagyobb tevékenységet a magyar nyelvű kiadványok előállítására terén. Első ilyen műve, szám szerint kettő, melyek ez idő szerint a legrégebb ismert magyar nyomtatványok, 1527-ben láttak napvilágot. Egyikük Hegendorff, latinosan Hegendorphinus Kristóf, akkor lipcsei tanító, Rudimenta grammatices Donati cum nonnullis praeceptiunculis [Donatus grammatikájának elemei néhány kis szabállyal] c. /8-r. 32 lev./munkája melyet Viator, mint a címlapon olvashatjuk, "most ujabban hármassal /azaz német, lengyel és magyar/ értelmezéssel ellátva" adott ki. A magyar értelmezések szerzője, miként azt Melich János kimutatta, Sylvester János, akkor krakkói egyetemi hallgató volt. Valószínűleg a korrekurát is maga végezte. A mű latin szövegét kurzívával, a magyar, német és lengyel értelmezést,ugyszintén az utolsó lapon közölt magyar nyelvű Pater noster-t és Ave Maria-t [Miatyánk, Üdvözölgy Mária] fraktur betűvel nyomatták. A nyelvten Viator ne-

vében készült előszava június havában kelt, s így a munkácska is ez idő tájt hagyhatta el a sajtót.

A másik munka, mely a kolofón tanúsága szerint valamivel később, augusztus havában került ki a nyomdából, Heyden Sebald nürnbergi iskolamester Puerilium colloquiorum formulae [A gyermeki beszélgetések példái] /8-r. 38 lev./ c. tankönyve, a beszélgetések német, lengyel és magyar értelmezésével, s az elsőhöz hasonló tipográfiai kiállításban. A címlap e kitételéből "iam denuo Germanico, Polonico ac Vngarico ideomate illustrate" ["immár ujólag német, lengyel és magyar nyelven bemutatva"] Melich azt következteti, hogy van Heyden Sebald munkájának régibb magyar értelmezésű kiadása is. Ugy hiszem azonban, ez a föltevés nem állhat meg. A "denuo" itt valószínűleg ugyanazzal a jelentéssel bír, mint a Rudimenta címlapján, s azt akarja kifejezni, hogy a már előbb megjelent munkát ezuttal háromnyelvű értelmezéssel adták ki. E műnek akkora sikere volt, hogy Vietornak 1531-ben újra ki kellett nyomtatnia /- RMK. I.2. -/.

Vietor hirneve e kiadványok révén Magyarországon annyira elterjedt, hogy Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin nála nyomatta ki János fia nevelőjének, Komjáthy Benedeknek Sz.Pál leveleiből készített fordítását /- RMK. I.3. -/, mely - a tipográfus előszavának keltéből ítélve - 1533 februárjában hagyta el a sajtót. Címlapján a Magyar-, Dalmát- és Csehország egyesített címerét ábrázoló fametszet díszlik, a címlével verzóján pedig a Frangepán-címer látható, felette K.F. betűkkel. Egyike a legdíszesebb magyar könyveknek. Figurális kezdőbetűk és fametszetű képek ékesítik.

Ugyanezen esztendőben jelent meg Vietornál Perényi István fiainak ajánlva Murmellius János Lexicon-a /-RMK.I.4.-/ német és magyar értelmezésekkel ellátva. 1535-ben nyomtatta ki Vietor Ozorai Imre De Christo et eius Ecclesia [Krisztusról és Egyházáról] /-RMK. I.5.-/ c. magyar nyelvű munkáját, melyet 1546-ban másodszor is kihozott. Valószínűleg 1536-ban

vetette piacra Gálszécsi István Kegyes yenekekrwl ees keresztyen hewtrewl /való/ reewid keonywecké-jét, mely talán 1538-ban ujból megjelent /- RMK. I. 8. és 10. -/. Ugyanez idő tájt kerülhetett ki sajtójából Székely István irodalmi zsenéje, a Calendarium magyar nyelven /- RMK. I.354. -/, s kétségkívül nála jelent meg 1528 és 1539 között Dévai Biró Mátyás Orthographia Vngarica [Magyar nyelven] c. művének ma már elveszett első kiadása, Abádi Benedek gondozásában. Vietor Jeromos 1547-ben elhalván, üzletét özvegye, Borbála vezette tovább, aki 1548-ban bocsátotta a könyvpiacra Székely István Soltar könni-ét /- RMK. I.19. -/ és 1549-ben az Orthographia Vngarica második kiadását /- RMK. I. 20.-/.

A Soltár könyv szept. 6-án kelt kolofónja azt is elárulja, hogy a művet az özvegy számlájára "Strikouia beli Lazar" /a sziléziai "Stregua-beli"/, azaz Lazarz Andryso-wicz /latinosan Lazarus Andraea/ nyomtatta ki. Andryso-wicz utóbb önállósult, s műhelye 1550-1617. között állott fenn, 1577-ig személyes vezetése alatt. Az ő officinájából került ki Batizi András Keresztyéni tudomanrul velo konveczké-je /- RMK. I.23. -/ 1550-ben, Heyden Sebald művének bővített kiadása 1552-ben /- RMK. I.30. -/ és Székely István Chronicá-ja 1559-ben /- RMK. I.38.-/.

Irodalmunk története szempontjából nagy fontosságu Sztárai Mihály Commoedia de matrimonio sacerdotum [A papok házasságáról komédia] c. füzete, mely 1550-ben hagyta el Kerekotzki Ferenc krakkói sajtóját.

A XVI. század második felében 1557-1597 között virág-sott Wierzbieth Mátyás műhelye, melynek két magyar termékét ismerjük, köztük Bock Mihály: Betegh lelkeknek valo fuues kertezké-jét Balassa Bálint fordításában 1572-ből. /- RMK. I.91. -/

Tudomásunk szerint magyar nyelvű könyveket nem nyomtattak, de magyarországi írókkal és tudósokkal összekötésben álltak Scharfenberg /lengyelül Ostrogóvski/ Mátyás

/1521-47/, Honterus munkáinak nyomtatója /- RMK. III. 281., 282.-/, és a bajor származású Ungler Flórián, Pesti Gábor /- RMK. III.291., 300.-/ kiadója. A krakkói nyomdászat utóbb magyar szempontból elvesztette minden jelentőségét.

A magyar nyelvű könyvnyomtatás másik külföldi fókusz a Bécs volt, ahol azonban a XVI. század folyamán távolról sem jelent meg annyi magyar könyv, mint Krakkóban.

A mi szempontunkból a legnevezetesebb bécsi könyvnyomtató a bajor származású Singriener, latinosan Singrenius János, aki 1510-ben tűnt fel Bécsben, egyelőre mint Vietor Jeromos társa. Közös műhelyük első magyar vonatkozású terméke Janus Pannonius Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis /- RMK. III.177. -/ c. költeménye 1512-ből, mely azért is nevezetes, mivel Perényi Gábornak van ajánlva a címlapján a Perényi-cimer díszlik.

Singriener 1514 decemberében önállósította magát s ettől kezdve 1545 vége felé beállott haláláig nagy munkásságot fejtett ki. Ez idő alatt nem kevesebb mint 414 nyomtatvány került ki sajtójából. Műhelyének egyik legpompásabb terméke Werbőczy István Tripartitum opus iuris... regni Hungariae [Magyarország szokásjogának Hármaskönyve] /- RMK. III.214. -/ c. törvénykönyve. A 71 főlíó ivre terjedő kötet 1517. május 8-án hagyta el a sajtót s - a tipográfus állítása szerint - negyven nap alatt készült el. Szövege nagy antikva betűvel, a címfelírások pedig frakturral vannak szedve. Singriener a szerzőtől rekordteljesítményéért pompás ajándékot kapott.

Magyar nyomtatványainak sorát Pesti Gábor Wij Testamentum-a /- RMK. I.6. -/ nyitja meg, mely 1536.július 16-án hagyta el a sajtót. A király öt évre szóló kiváltságával ellátott, számos fametszettel díszített kötet Singrenius és Metzger János tekintélyes bécsi könyvkereskedő együttes költségén jelent meg. Ugyanez év augusztusában került for-

galomba Pesti Gábor másik fordítása az Esopus fabuláj /- RMK. I.7.-/. Végül 1538-ban ugyancsak ő adta ki Pesti hatnyelvű szótárát, a Nomenclatura sex linguarum-et /- RMK. I.9.-/, melyhez szintén szerzett privilégiumot. Ezt a munkát Singriener kisebbik fia, ugyancsak János 1550-ben és 1561-ben még kétszer újra kinyomtatta /- RMK. I.21. és 45.-/. Ugyanő 1561-ben Werbőczyi Tripartitum-ából /- RMK. III.486.-/ is új kiadást rendezett.

Mint magyar könyveket előállító XVI. századi bécsi nyomdászokat felemlíthetjük még Adler, latinosan Aquila Egyedet, aki 1550-52. között az Anna-udvarban gyakorolta mesterségét, - Hoffhalter Rafaelt, akiről mint magyarországi vándornyomdászról később bővebben fogunk szólni, - Stainhofer Gáspárt, aki 1568-ban közzétette Pesti Nomenclaturá-jának negyedik kiadását /- RMK. I.64. -/, - a Bursa Agni-ban szorgoskodó Eber Balázst, aki 1572-ben és 1581-ben két ízben hozta ki Werbőczyi Tripartitum-ának Sámbock-féle kiadását /- RMK. III.619. és 704.-/ s végül Apffel, tulajdonképp Apffelpech Mihályt, akinek nyomtatóműhelye 1576-1588 között a Zöld lóhoz címzett házban volt elhelyezve. Utóbbinak egyik legelső sajtóterméke Telegdi Miklós: Az evangeliomoknak... magyarázattya c. posztillá-jának "az római chászár kegyes engedelmeből", 1577-ben megjelent I. kötete /- RMK. I.122.-/, mely a hazai ellenreformáció első fontos irodalmi emléke. A posztilla másik két kötetét Telegdi már az ekkor létesült nagyszombati nyomdában állíttatta elő, s lehet, ez az oka annak, hogy Bécs magyar nyelvű könyvtermelése negyed századra megakadt.

Ujra csak 1604-ben indult meg Vásárhelyi Gergely Catechismus-ával, melyet Formica Lénárd hozott ki. /-RMK. III. 387.-/ A bécsi magyar könyvkiadás ettől kezdve a régi litteratura zárókövének és az irodalmi megújulás indulásának tekintett Ágás tragédiájá-ig, Bessenyei Györgynek 1772-ben megjelent munkájáig folyamatosnak tekinthető.

Bécs szerepéről áttekintést adhat a Szabó Károly Régi magyar könyvtár-a alapján az 1601-től 1700-ig terjedő évszázadról összeállított statisztika. Ez idő alatt a bécsi nyomdákból nem kevesebb mint 90 magyar nyelvű /a század egész magyar termésének több mint hét százaléka/ és 262 idegen, jobbára latin nyelvű nyomtatvány került ki, köztük jelentős művek, mint Pázmány Péter Kempis-fordítása /1604 és 1624/, Imádságoskönyve /1606. első és 1665. hatodik kiad./, Az calvinista predikátorok... tevékore /1614/, Csepregi mesterség /1614/, Vindiciae ecclesiasticae [Az egyház megvédelmezése] /1620/* , Az Sz. Irásrvl /1626/, Az setét hajnal-csillag után budoso Luteristák vezetője /1627/ c. munkái, a Decretorum et institutionum tomi III. [Törvények és rendeletek három részben] /- RMK. III.1426. -/ /1628/, Listi László: Magyar Mars /1651/, gr. Zrinyi Miklós: Adria tengernek Syrenáia /1651/, Pethó Gergely: Rövid magyar cronica /1660/, Illyés András: Megrövidítettet ige c.prédikációs gyűjteményének 2. és 3. része /1692/, melynek az az érdekessége, hogy Telegdi posztillájával szemben csak az első része készült Nagyszombatban.

Más külföldi városok, ahol esetről esetre magyar nyelvű könyvek is napvilágot láttak, a következők: Amsterdam /8/, Anvers /1/, Basel /2/, Cassel /2/, Franeker /3/, Frankfurt /5/, Grác /3/, Halle /5/, Hanau /7/, Heidelberg /2/,Herborn /2/, Leyden /6/, Nürnberg /5/, Oppenheim /9/, Pottendorf /1/, Prága /6/, Strassburg /1/, Ulm /1/, Utrecht /14/, Vence /1/, Zürich /1/.

* Viator működését legutóbb áttekintette Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. /L. a névmutatóban felsorolt helyeket. Szerk./

II.

A HAZAI KÖNYVNYOMDÁK

1. A NAGYSZEBENI NYOMDA

A XVI. század folyamán az első magyarországi nyomda felállításának dicsősége az erdélyi szászok nevéhez fűződik.*

Trapoldner Lukács /1531-1545/ nagyszebeni tanácsi irnok hozta be újra a könyvnyomtatást hazánkba. Hitelt érdemlő feljegyzések szerint 1529-ben nyomtatta ki *N a g y - s z e b e n b e n* Gemmarius Tamás ottani iskolamester egy "opusculum"-át /- RMK. II.9. -/, 1550-ben pedig Pauschne-rius Sebestyén orvosdoktornak a pestisről írt német füzetét /- RMK. II.48.-/. Példány, sajnos, e művek egyikéből sem került elő, s a nyomda további sorsáról is csak annyit tudunk, hogy 1544-ben Pictor Fülöp, a szebeni tanács román tolmácsa és irnoka egy román katekizmust nyomtatott ki, amiért a tanácstól 2 forintot kapott /- RMK. II.35. -/. Ez a katekizmus sem maradt reánk, s így azt sem tudjuk, hogy a katolikus egyház céljait szolgálta-e, vagy a reformációt

* A nagyszebeni nyomdáról és könyvkereskedőkről l. Teutsch, Fr.: Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler. Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. 1881. IV. 1-2. S. - Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 47-49.p.

akarta a rumének közt terjeszteni. Csak annyi bizonyos, hogy cirill betűvel nyomtatták. A szebeni nyomda tehát antikva, fraktur és cirill betűkkel egyaránt fel volt szerelve.

A nyomdai felszerelés később valószínűleg átment a városi tanács tulajdonába s talán az adta át a század hetvenes éveiben Heisler Mártonnal, aki 1575-ben Wintzler Mártonnak, 1576-ban pedig Frautlinger Gergellyel társulva kinyomtatott rajta egy, illetve két kis munkát. Két év múlva Frautlinger már egymaga állt a nyomda élén s kihozta beszercei Decani János egy alkalmi költeményét, melyet ugyanazon év Sz. Gál napján szavaltak el a brassói iskolában /- RMK. II.147. -/. Egyetlen példánya a brassói ev. szász gimnázium könyvtárában maradt fenn. Most újra hosszabb szünet állt be a nyomda működésében. Csak annyit tudunk róla, hogy egy ideig Gúbesch János tulajdonában volt, akinek azonban még hírből sem maradt fenn nyomtatványa. Talán az ő segédje volt az a Greüss György, aki 1580-81 táján Brassóban működött.

Az officina 1590 és 1594 között Crato János Henrik birtokában volt, aki állítólag Crato wittenbergi könyvnyomtató fia. A nyomdához Gúbesch özvegye, Sára kezével jutott s valószínűleg már előbb is ő volt a művezetője. 1590-ben a városi tanács a nyomdát könyvkötészeti felszerelésével együtt 165 forintra becsülte. Crato mellett az 1593. évi polgármesteri számadásokban még valami Lőrinc könyvnyomtató is szerepel, aki talán Crato segédje volt. Lehet, hogy azonos azzal a Lőrinc diákkal, aki 1578-79-ben Gyulafehérvárt állított elő ószláv liturgikus könyveket. Crato nyomtatványaiból címük szerint egész seregről tudunk, de csak kettő maradt az utókorra. Valamennyi kis terjedelmű és jórészt a szebeni iskolával kapcsolatos alkalmi nyomtatvány.

Az üzem talán még 1594-ben Henrici János tulajdonába ment át, akinek egyetlen sajtótermékét sem ismerjük. 1595-ben azután a nyomdai felszerelést hat évi törlesztésre 300 forintért Fabritius János váltja magához a nagyszzebeni ta-

nácstól, ami arra vall, hogy a szebeni nyomda városi tulajdonná lett. Fabritiusért Bakos Ferenc helybeli lakos és kereskedő vállalt kezességet. /- Kezeslevelét közli Iványi Béla. M.Kvszle, 1932-34. 79-80.1. -/ Fabritius nyomtatványai közül csupán Erasmus Civilitas morum /- RMK.II.283.-/ c. művének 36 levélből álló 1598 évi kiadása maradt reánk a M.Tud.Akadémia könyvtárában.* Ezen a - Bakos Ferenc gyermekeinek dedikált tankönyvecskén kívül - egyebek közt még a XVI. század egy sokszor kinyomatott liturgikus művét, az Evangelia et Epistolae Dominicarum-ot [Vasárnapi Evangéliumok és epistolák] /- RMK. II.284. -/ is kihozta, még pedig az erdélyi fejedelem kiváltságlevelével ellátva.A nyomda Fabritius kezén sem bizonyult jövedelmező vállalkozásnak: legalább is a nyomdász 1601-ben bekövetkezett haláláig mindössze 50 forintot volt képes letörlesztetni a vételárból, úgy hogy a nyomda tulajdonjoga ismét visszaszállt a tanácsra.

A tanács az officinát az eredeti vételáron, de levonva belőle a Fabritius törlesztette 50 forintot, ismét eladta, ezuttal Grüngrass Simonnak. Grüngrassnak eddigelé csupán egyetlen nyomtatványa került elő, az 1604-ben készült 1605-re szóló magyar Judicium [Itélet]**, amelynek az az érdekessége, hogy a tipográfus Zoeldfű Simonra magyarosította benne a nevét. Meddig volt a nyomda Grüngrass tulajdonában, azt eddig nem sikerült megállapítani. A legközelebbi szebeni nyomtatvány, mely ránk maradt, az 1612. évi erdélyi országgyűlés Nagyszebenben kelt artikulusai nem ne-

* Erasmus Civilitas morum [Illedelmes szokások] c. munkájának magyar fordítása először Szebenben 1596-ban került ki a sajtó alól, még pedig egy 1591-es debreceni kiadás nyomán. Vö.: RMK. I. 306, II. 264. és 283. - Ugyancsak Fabritius működésének terméke a szintén 1591-es debreceni minta nyomán Szebenben 1598-ban megjelent Dicta Graeciae Sapientium, interprete Erasmo Roterodamo [Görög bölcsék mondásai Roterdami Erasmus magyarázatával]. /Vö.: RMK. II. 282./ magyar, latin és német nyelven.

** Vö.: M.Kvszle, 1884. 116.1. és Sztripszky 1855.sz.

vezik meg a nyomdászt. /- Articuli. M.Kvszle, 1897. 51.1. és Sztripszky 1869.sz. -/ Lehet, hogy az az egyébként ismeretlen Seel Pál az előállítója, aki a krónikairól Weiss Mihály szerint az 1610 decemberében ugyancsak Szebenben tartott országgyűlés határozatait nyomtatta, /- Vö: Korrespondenzblatt, 1886. 32.1. -/ melyből ma már egy példány sem ismeretes. Ezután Thilo /Thielen/ Jakab állt a nyomda élén. Cégjelzésével 1616 és 1619 közötti évekből maradt ránk néhány nyomtatvány, köztük Vásárhelyi Rotari /Kerekes?/ Istvánnak Bethlen Gábort üdvözlő Szomorvsaghol eörömre waltozo warsek /- RMK. I.483. -/ c. füzete. Ennek az a nevezetessége, hogy a legpontosabban keltezett magyar nyomtatvány, mert a keltezésnél még az órát is megjelöli: "Nyomtatta Stebenben Iacob Thilo, Anno DeI hoMINIs ChRISTi VerI Augusti die 5. hora 3. pomeridiana". /- Thielen Jakab nyomtatványait l. RMK. II. 370., 371., 377. és 398. -/ Thilio alighanem 1621-ben halt el, mert ebből az évből a nyomda leltára is fennmaradt. A leltár 190 nagyobb és kisebb típusok előállítására, valamint több, román betűk öntésére szolgáló rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetűt és könyvdíszet, továbbá két teljes és öt egymáshoz nem tartozó fél formát sorol fel. /- L. Korrespondenzblatt, 1881. 65.1. -/

1622-ben Fiebich Benjámín nyomtatta ki Szebenben Karoli Péternek először 1607-ben, Debrecenben megjelent iskolai görög nyelvtanát /- RMK. II. 426. -/.

1629-1653. a linzi származású Pistorius Márk szerepel az itteni nyomtatványokon. Pistorius 1631-ben a szebeni tanácstól engedélyt /indultum/ kapott, melyben ez a brandenburgi Katalin által Fröhlich Dávid ismert német naptárkészítőnek kiadott kizárólagos privilégiumával szemben felhatalmazást nyer arra, hogy saját készítésű naptárait a vásárokon árusíthassa. /- Szövege közölve: Korrespondenzblatt, 1882. 65-66.1. Ugyanitt történik említés Pistorius egy 1653-as nyomtatványáról, melyet sem Szabó Károly, sem Sztripszky nem ismer. -/ Erre az indultumra vezethető visz-

sza az az epés megjegyzés, mellyel Frölich Bibliotheca peregrinantium c. utleírásában Nagyszébenről szólva Pistorius működését kíséri. /-"In typographia hujus Civitatis quandoque famosa chartae conniventia Magistrati per aleatorem quendam Lintziensem imprimuntur." -/ Pistorius 1655 körül halhatott meg, s a nyomdát egy ideig örökösei vezették. Ezek egyike, Pistorius Márton név szerint is szerepel egy 1657. évi almanachon /- RMK. II.834.-/. Az örökösök azonban hamarosan megváltak a nyomdától: 1657.november 9-én a város visszaváltotta tőlük.

A nyomda most rövid ideig Hildebrand Kristóf /- 1659, 1. RMK. II.940. -/, majd Prösel Balázs /- 1665, 1. RMK. II. 1062. -/ birtokában volt. Ez utóbbi a város anyakönyveiben "Blasius typographus" néven már 1663-ban szerepel. /- L. Korrespondenzblatt, 1882. 60.l. -/ Prösel egy 1665-i nyomtatványa "Ein Neu-Musikalisches Werklein" Reilich Gábor szombeni városi zenész tollából /- 4-r. 3 lev. -/, mely egy levélnyi metszett hangjegyet is tartalmaz. /- Uo. 1885. 123.l. Fr. Teutsch. -/

1666 táján Jüngling István lett a nyomda tulajdonosa. Elhalálzásának éve bizonytalan. E. Sigerus /- uo. 1893. 55.l. -/ 1684-re teszi, de ez téves, mivel F. Baumann közli /- uo. 1893. 55.l. -/ a Szabó és Sztripszky előtt ismeretlen Liber capitularis leírását, melyet 1686-ban hozott ki Jüngling. Özvegye, Ágnes 1693-ig folytatta az üzletet. Az ő cégjelzésével jelent meg a Szabó előtt ismeretlen 1693. évi Neuer und alter Kalender /- uo. 1893. 55.l. -/. 1691-ben Hermelius János, utóbb, 1693-tól Barth János volt

*Frölich, David: Bibliotheca, seu Cynosura Peregrinantium [Útonjárók könyvesháza]. Ulmae, 1643-1644. - RMK. III. 1628. Pars II. lib. I. p. 311. - Idézve: Korrespondenzblatt, 1886, 32.l. - A mondat magyarul így hangzik: "E város nyomdájában, mely egykoron híres volt, a városi hatóság támogatásával egy linzi származású kalandor kártyákat nyomtat".

az özvegy művezetője.

A város 1695.február 28-án a sajtót és a nyomda egyéb felszerelését magához váltván, a tipográfiát előbb Polumski /vagy Polumsky/ Gáspárra /- 1695, 1.: RMK. II. 1815. és 1816.-/, majd Reichard Márkra /- 1696, 1.: RMK. II. 1869. -/ bízta, mignem - még 1696-ban - a régi művezető Barth János vette át.

A nyomda erősen elhasználódott betűkészletét akkortájt öntethették át a Kolozsvárt tevékenykedő Misztótfalusi Kis Miklóssal. /- L. Misztótfalusi Kis Miklós Mentségé-t.27.1.-/ Pusztai szerint /- Pusztai: Nyomdászati enciklopédia. Bp. 1902. -/ a nyomda egy évszázadnál tovább maradt a Barth-család birtokában. Ez azonban tévedés. Maga az idősebbik Barth János 1744-ig szerepel a nyomtatványokon. Az ő halála után a szebeni nyomda élére Sárdi Sámuel került, aki előbb mint rajzoló és rézmetsző Kolozsvárt működött. Itt metszette rézbe a Rhédeiek leszármazási tábláját s a Teleki-család címerét. /- L. Éber-Gombosi: Művészeti lexikon. 2.kiadás. Bp. 1935. II. 411.1. -/ Szabó szerint 1707-től, Pusztai szerint /- i.m. 672.1. -/ 1693-tól 1713-ig még Heltzdörfer Mihály neve is szerepel nagyszebeni nyomtatványokon, aki valószínűleg a nyomda művezetője volt. Ez a Heltzdörfer előbb hasonló minőségben özv. Lengyel /Kumita/ Andrásné 1691-1703. fennállott kolozsvári műhelyében tevékenykedett s ennek egy 1702. évi termékén neve is szerepel /- vö: Fe-

* A nagyszebeni nyomdának egyik legtermékenyebb korszaka 1663 és 1667 közé esik, amikor Szenczi Kertész Ábrahám két évtizedes nagyváradi működése után ide költözött. Négy esztendő alatt 25 idegen nyelvű /latin, német/ és 13 magyar munka jelent meg sajtója alól. Egyik-másik közülük külső formájukkal, díszítő elemeikkel a legjelesebb külföldi mintáknak /Elzevirek!/ ihlető nyomát hordják magukon. Megállapíthatjuk, hogy 1666-tól Kertész faktora, majd halála után utóda volt Jüngling István, mert az 1666-67-es években vegyesen mindkettőnek neve szerepel a szebeni nyomtatványok impresszumán. L.: Szabó Károly I. és II.kötetének szebeni adatait az említett évekből. Kertész váradi működéséről pedig a továbbiakban lesz szó. /Szerk./

renczi Zoltán: A kolozsvári könyvnyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 70.l. -/, majd 1703-1739., mint a továbbiakban látni fogjuk, leszámítva a szebeni éveket, a brassói officina művezetője volt. Sárdi, Pusztai szerint /- i.m. 356.l. -/ 1773-ban Hochmeister Márkkal osztozott a nyomda vezetésében. Ami nagyszebeni nyomtatvány 1744 után Barth János nevével napvilágot látott, az nem a városi, hanem a Barth-család saját nyomdájából került ki. Az erdélyi kir. főkormányshéknak 1773.szeptember 16-án a Felsőség elé terjesztett jelentéséből kiderül az, hogy Nagyszebenben ekkor két nyomda működött, még pedig mindkettő nyomdai privilégium nélkül: a Sárdi Sámuelé, "aki azt a szebeni községtől, mint tulajdonostól bírta haszonhárben" és a Barth Jánosé, "aki vásárolta". /- L. Jakab Elek: Az erdélyi nyomdák történetéhez. M.Kvszle, 1881, 13.l. -/

2. A HONTERUS ALAPÍTOTTA BRASSÓI KÖNYVNYOMDA

A nagyszebeni nyomdánál sokkal nagyobb kulturális jelentősége volt annak a sajtónak, melyet B r a s s ó b a n állított fel Honterus János, az erdélyi szászszág reformátora. /- A brassói nyomda XVI.századi történetére l.Gulyás Pál, i.m. -/

Honterus Bécsben és Krakkóban tanult, majd hosszabb időt Bázelen töltött, ahol összeköttetésben állott a nagy tekintélyű Henricpetri könyvnyomdatóval. 1533 Margit napja táján honfitársai hívásának engedve visszatért szülővárosába, Brassóba, ahol mint tanító, pap és reformátor nagyszabású munkásságot fejtett ki, 1549.január 23-án bekövetkezett haláláig.

Honterus külföldi utjáról nyomdai felszerelést és a könyvnyomtatásban jártas szakmunkást, valami Griffius Theobaldot is hozott magával. Hogy nyomdai felszerelését Honterus hol és kitől szerezte, arról egykoru adataink nincse-

nek. Bazel abban az időben a könyvnyomtatás egyik legvirágzóbb gócpontja volt, s így Ballagi Aladár /- A magyar nyomdászat történeti fejlődése. Bp. 1878. 32.1. -/ aligha tévedett, amikor azt állította, hogy a szász reformátor onnan hozta felszerelését. Novák László /- A nyomdászat története. Bp. 1927. II. 192.1. -/ nem éri be ennyivel s úgy véli, hogy magát a céget is megjelölheti, melytől Honterus felszerelését beszerezte. Szerinte ez a cég Frobenius Jeromos volt, de állítását közelebről nem indokolja meg. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Honterus attól a bázeli cégtől vásárolta a tipográfiai anyagot, amellyel üzleti és tudományos összeköttetésben állott: a Henricpetri-cégtől. Ez a jeles bázeli cég Henricus Petri, majd fia Sebastianus Henricpetri vezetése alatt 1523-tól 1579-ig virágzott. Kiadványai hosszú sorából többet volt alkalmam egybevetni a számomra hozzáférhető brassói nyomtatványokkal s megállapítottam, hogy pl. a Seneca Tragoediae /Basel, 1550./ c. kiadvány kurzívái azonosak a brassói 1542.évi Cosmographia, vagy az 1544. évi Compendium iuris civilis [A világi jog foglalatja] dőlt betűivel s hogy például a Cosmographia harmadik könyvének bevezető sora élén alkalmazott P kezdő méret és ductusz dolgában azonos a Seneca 443. lapján látható P kezdővel. Természetesen a világhírű Frobenius-cég kiadványai szintén hatással voltak Honterus sajtótermékeinek külső kiállítására. Honterus a Bazelből magával hozott könyvek között bizonyára nem egy Frobenius-kiadványt is őrzött. Frobenius közismert masterjegye, a kézben tartott Mercur bot nem egyszer ugyanabba a cikornyás cimerepaizsba foglaltan jelenik meg, melybe Honterus - persze durvább kivitelben - a maga masterjegyét, Brassó város cimereát, illesztette. Hogy a fametsző itt Frobenius-féle minta után dolgozott, az kétségtelen.

Honterus nyomdáját a hagyomány szerint időközben özvegyé vált édesanyja Fekete utca-i házában állította fel, melyet később emléktáblával jelölt meg a hálás utókor. Ba-

rátja, Pesti Gáspár a brassói tanulókhöz írt üdvözlésében, mely Honterus Epitome adagiorum graecorum et latinorum [Görög és latin közmondások] /Brassó, 1541./ c. művét bevezeti, meleg szavakkal dicsőíti a reformátort, amiért a művelődés egyik akadályát elhárította az utból. "Mert - ugymond - könyvek nélkül nehéz tudományra szert tenni, ezek előállításai helyei azonban eddigelé igen messze voltak, a könyvek maguk drágák s a haza szegénysége következtében csak keveseknek hozzáférhetők. Most azonban Honterus saját költségén berendezett egy nyomdát, aminő azelőtt itt nem volt látható, hogy a legjobb szerzők a hazai műveltség emelésére körünkbe léphessenek s hogy a drága idő ne vesztegettezzék a másolásra".

Honterus nyomdájának első terméke Pesti Gáspár szerint az 1535-ben megjelent Compendium grammatices Graece [Görög nyelven] c. négy kis ivre terjedő névtelen görög nyelvtan volt a brassói születésű Wagner Bálint tollából.

Honterus haláláig a nyomdából kikerült nyomtatványok száma 37, illetve, - ha az 1544.évi nagyon is kétes görög nyomtatványt leszámítjuk, - 36. A nyomda teljesítő képessége csúcspontját 1539-ben érte el, de még ennek az esztendőnek a teljes szedésmennyisége is alig 17 nyolcadrétű ivre rugott. A 37 nyomtatvány közül 23 latin, 9 görög és 5 német nyelvű. A latin munkák közül kettő címlapkiadás. A nyomtató neve egyetlen kiadványon sem szerepel. Brassó város címere, mint mesterjegy, rendszerint az utolsó lap közepén foglal helyet.

A latin kiadványok tulajdonképpeni többsége a humanisztikus oktatás céljait szolgálja: nyelvtanok, szentencia-gyűjtemények, auktor kiadások, földrajzi és jogi kompendiumok. Kisebb részük Honterus reformátori munkásságával kapcsolatos. Latin kiadványai javarészt abban a zsebbe férő kis nyolcadrétű formában láttak napvilágot, melyet a XVI. század elején a velencei Aldus Manutius hozott először forga-

lomba, s valamennyien az ugyancsak Manutius feltalálta kurzívával vannak szedve. Akis méretű ivek 4-4 levélből állanak, ami valószínűen a nyomda betűkészletének szűkös voltában leli magyarázatát. Külön érdeméül tudható be, hogy a bőbeszédű címlapok e korában a címlap megszövegezésénél lehető rövidsége törekedett. A tömör címszöveg elosztása pedig a szedő helyes térérzékéről tanuskodik. A címlap szövege gyakran fametszetű keretbe van foglalva. Az egyik négy darabból egyberakott kapuzat, melynek fekete alapjáról fehérén emelkedik ki a nemes egyszerűségű reneszánsz diszítés. A keret alját két griff által tartott barokkos izlésű cimeraizs tölti ki. A cimeraizsban azonban cimere helyett sraffirozott árnyékolást találunk s ebből talán arra szabad következtetnünk, hogy a finom kivitelű fametszet nem Brassóban készült, hanem a nyomdai felszereléssel együtt vásárolták. Egy másik, jóval esetlenebb kivitelű portálé alján viszont a középre helyezett stemmában Brassó város cimere díszlik, annak jeleül, hogy ezt a keretet már Brassóban s talán maga Honterus készítette, aki járatos volt a fametszésben. Ezt 1542-ben Verancsics Antalhoz írt leveléből tudjuk, melyben megemlíti, hogy verses Cosmographiá-ja térképeit maga készítette.

A brassói sajtó ez időből való görög termékeinél még fokozottabb mértékben kitetszik az a törekvés, hogy Honterus főcélja tankönyvek előállítására volt. A kilenc görög nyomtatvány ugyanis kettő kivételével grammatika, vagy abban az időben kedvelt iskolai auktor-kiadás /- pl. Theognis, Phocylides stb. -/ volt. A tudomány továbbvitelét csupán egyetlen kiadvány szolgálja, az, amelyben Honterus először tette közzé Nilus Monachusnak a szeretetről és mérsékletéről szóló fejezetét /- RMK. II.23.-/. A nyomda gyéren fennmaradt német nyelvű termékei kivétel nélkül a hitújítás szolgálatában állottak. Három az erdélyi luteránus szász egyház megszervezésével függ össze, kettő pedig Luther kis kátéjának a lenyomata.

A brassói nyomda Honterus halála után zavartalanul tovább folytatta működését. Valószínűleg már ekkor került az élére a wittenbergai egyetemen magisteri fokozatot nyert brassói születésű Wagner Bálint, a jeles grecista. Előbb brassói, majd nagyszombeni iskolaigazgató volt, s Honterus halála után megválasztották brassói lelkésznek. E hivatalába 1549.január 29-én iktatták be. A nyomda vezetését bizonyára már ekkor átvette.

Az ő idejében /1549-1557/ 32 nyomtatvány került ki a brassói sajtóból. E 32 nyomtatvány közül 21 latin, 4 görög, 4 görög-latin és 3 német. A nyomda tevékenysége Wagner idejében is egyrészt a tanulók, másrészt a megreformált egyház szükségleteit tartotta szem előtt. Teljesítőképességének maximumát, - ha nem a kibocsátott művek számát, hanem terjedelmét tekintjük, - Wagner halála esztendejében érte el. Formában és külső kiállítás dolgában a brassói nyomda Wagner idejében lehetőleg ragaszkodott a Honterus-féle hagyományokhoz.

A brassói nyomda Wagner-korszakának legjelentékenyebb terméke az 1557.évi görög-latin Novum Testamentum /- RMK.II. 74. -/ volt. Kinyomatása akkora tőkebefektetést igényelt, hogy Wagner jónak látta hozzá János Zsigmond király szabadalmát is megszerezni. A munka 2 a levelén lenyomatott királyi privilégium öt évre szólt s két aranyárka bírság lefizetése és az összes példányok elkobzásának terhe alatt megtiltotta, hogy ez időn belül az Uj Testamentumot a királyság területén bárki kinyomassa, oda máshonnan behozza és terjessze.

Wagner 1557.szeptember 2-án költözött el az élők sorából, s ezzel a nyomda működése, legalább látszólag, megszakadt. Csupán az 1562-64., 1567., 1569. s talán az 1570. évből maradt ránk néhány terméke ismeretlen nyomdászok munkájaként. A műhely tulajdonosa ebben az időben az a Honterus Calixt lehetett, aki 1563-ban mint brassói könyvnyomtató II.János /azaz János Zsigmond/ királytól kizárólagos enge-

délyt nyer, hogy ott könyvekkel kereskedjék.

A nyomda látszólagos tétlensége összefügg Coresinek, a tîrgoviştei metropolia görög származású diakonusának személyével, akit Benkner János /+ 1565/ azon időben brassói bíró telepített a városba. Benkner, mint a Barcaság feje, az ott lakó rumének egyházát reformálta s a reformáció szellemében járt el, amikor a nép nyelvén szóló vallásos munkákról kívánt gondoskodni.

Coresi valószínűleg a Honterus alapította műhelyben sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét, mert a tîrgoviştei officina 1545 óta szünetelt. Mintául azonban, amint ezt a könyvekben szereplő fejlécek és kezdők hasonlósága elárulja, a Macaria-féle Tîrgovişteben készült ósláv egyházi nyomtatványokat vette. Igen szép típusokat használt s amikor a rumén nyelv hangjait kifejező betűkre volt szüksége, melyek a rendelkezésre álló cirill betűk közt nem akadtak, úgy segített magán, hogy a meglévő típusokból egy kis lefaragással új, a rumén írásban használatos betűkhöz hasonló jegyeket állított elő. A sajtó első rumén nyelvű terméke egy Evangeliarium, melyet a kolofon tanúsága szerint Benkner megbízásából fordított ruménre s 1560.május 3-tól 1561.január 30-ig állított elő Tudor diák társaságában. Ugy ez a nyomtatvány, mint sajtójának többi 1570-ig megjelent termékei kétség kívül a Honterus-nyomdából kerültek ki.

Munkássága 1570.május 7-től 1574-ig szünetelt. Hogy miért, arra a város bírósági jegyzőkönyvének egy 1570. évi bejegyzése adja meg a választ. A jegyzőkönyv egyik pontjában valami Koryza nevű oláh nyomdász szerepel, aki Fronius Györgynél nyomtatóprést rendelt, amit nem tudott vagy nem akart kifizetni. /- L. M.Kvszle, 1931. 63.l. Iványi Béla közlése. -/ Ez a Koryza /lehet, hogy ez a névforma Iványi Béla hibás olvasata/ nem más, mint Coresi, akinek úgy látszik értésére adták, hogy az ortodoxia ügyét szolgáló könyveket a Honterus alapította üzemben nem állíthat elő. A Froniusszal szemben

fennálló tartozását alighanem csak hosszas huzavona után sikerült rendeznie. Így esett meg, hogy saját sajtója első termékének szedéséhez csupán 1574. május 12-én foghatott. Ez a Sándor havasalföldi vajda megbízásából kinyomtatott Octoich c. ószláv énekeskönyv volt, amelyet 1574. október 20-án fejezett be. Coresi sajtát, a rumén ortodoxia ügyét szolgáló nyomdája 1583-ig állott fenn Brassóban s közben rövid ideig /1580/ Szászsebesen.

Coresinek a Honterus-nyomda kötelékéből 1570-ben történt kiválása után a nyomda egy évtizedig nem ad életjelt magáról, hogy 1580-ban ismét meginduljon benne a tevékenység. Ugy 1580-ban, mint 1581-ben két-két nyomtatvány került ki Brassóból, s ezek kettején: egy latinon s egy magyaron, az eddigi gyakorlattól eltérően, már a könyvnyomtató neve is szerepel: Joannes Nyro Cibinensis. Erről a Szebeni Nyirő Jánosról közelebbi adataink nincsenek. Neve alapján kétségtelen, hogy nagyszzebeni származású magyar emberrel van dolgunk. Igaz, hogy arra is gondolhatnánk, hogy a Nyirő pusztai alkalmi fordítója a Scherernek, mint ahogy 1604-ben Szebenben a Zöldfü fordítója volt a Grüngrassnak /1. az előző fejezetet/, de ennek ellene mond az a tény, hogy vezetőkéneve latin kiadványán is magyarul szerepel. Magyar voltába vett hitünkben az a körülmény is megerősít, hogy az ő nevéhez fűződik az első brassói magyar nyomtatvány kiadásának érdeme. Ez a Fons vitae, életnek kutfeje c. épületes könyv, melynek egyetlen címlaptalan példányát a British Museum őrzi. Töredékesen fennmaradt ajánlása a "Felséges" kitételből ítélve alighanem Báthori Istvánhoz szól, s minden valószínűség szerint Nyirő datált nyomtatványaival egy időben, 1580-81 táján jelent meg. Könyvnyomtatónk valószínűleg rövidesen elhalt vagy ismeretlen helyre költözött, úgy hogy amikor Fronius Mátyás brassói várkapitány ez idő tájt /1583/ ki akarta nyomtatni Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania [Az erdélyi szászok önkormányzati jogának könyve] /- RMK. II.172-3. -/ c. alapvető jogi munkáját, a

szomszédos Nagyszzebenből kellett hozatnia képzett tipográfust.

Ez az egyébként ismeretlen könyvnyomtató Greus György volt, aki dolga végeztével visszatért Nagyszzebenbe, ahol 1534-ben ismét folytatta mesterségét. Lehet, hogy ez alkalommal magával vitte a brassói nyomda felszerelését. Legalább Fr. Teutsch Greusszel kapcsolja össze Miles Mátyásnak 1670-ben megjelent Siebenbürgischer Würg-Engel [A százok öldöklő anyala] c. krónikájában olvasható amaz állítását, hogy a Honterus-sajtót később Nagyszzebenbe vitték át. De bizonyítékok erre nézve nincsenek, sőt Cornides, Seivert és Trausch még az 1584., 1586. és 1588. évből is emlitenek brassói latin meg német nyomtatványokat. Igaz, hogy e nyomtatványok egyikéből sem maradt ránk példány, azonban a brassói ev. szász gimnáziumban ma is megvan egy 1594. évi brassói nyomtatvány, de hogy ez a Honterus-féle betűkkel készült-e, azt csak tüzetesebb egybevetés alapján lehetne eldönteni. Az is lehet, hogy Greus a Statuta német változata, a Landtrecht kinyomatásához szükséges fraktur-típusokat magával hozta Nagyszzebenből s dolga végeztével ismét visszavitte. Talán ez a magva annak a véleménynek, hogy a brassói nyomdát átvitték Nagyszzebenbe. Annyi bizonyos, hogy a Landrecht típusai mások, mint a Honterus idejében kinyomatott 1547.évi Kirchenordnung-éi [Egyházi rendtartás]. S az is bizonyos, hogy még egy 1648.évi brassói nyomtatványban /- RMK. II.824.-/ is szerepel a Honterus-nyomda egyik fametszete. Ez annak a jele, hogy a Honterus-nyomda továbbra is Brassóban maradt s a kor szokása szerint a tulajdonos halála után a városra szállott, mely azután, amikor képzett nyomdász került Brassóba, a felszerelést megfelelő összeg lefizetése ellenében - miként azt a nagyszzebeni nyomdánál is láttuk - átengedte neki.

Igy juthatott a nyomda a XVII. század folyamán előbb Wolfgang Márton tulajdonába, aki 1630-ban újra kinyomtatta Wagner görög nyelvtanát /- RMK. II.457.-/, majd 1638 táján

a Hermann Mihályéba, aki 1659-ig szerepel brassói nyomtatványokon, 1648-tól mint "judex Coronensis". 1666-tól 1692-ig a nyomda cégjelzése "Hermannische Druckerey", illetve "Typis Mich. Hermanni" vagy "Typis Hermannianis", többnyire üzletvezetője, Müller /Molitor/ Miklós neve kíséretében. Müller 1675. és 1677. nyomtatványokon a "typis et figuris Petri Pfannenschmiedii" és 1678-ban a "bey der verwittibten Marthä Pfannenschmiedin" impresszumot használta.

Fr. Teutsch /- Die Kronstädter Buchdrucker. Korrespondenzblatt. 1886. IX. 40-41. l. -/ valószínűnek tartja, hogy itt egy és ugyanazon nyomdáról van szó, de azt nem magyarázza meg, mint került a Hermann név helyébe a Pfannenschmied név? A magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy Pfannenschmied Péterné Hermann Mihály özvegye vagy leánya volt, aki 1678 után rövidesen elhalt, s a nyomda első házasságából való gyermekeire, illetve - ha Márta asszony Hermann leánya volt - az ő testvéreire szállott s így került az impresszumba ismét a Hermann név.

A nyomda 1693-ban valószínűleg Hermann Mihály lánya vagy unokája kezével Seuler Lukácsra szállt. A nyomda az itt felölelt korszak végéig volt a Seuler-család tulajdonában. 1774 táján az Albrich-család kezébe ment át. Seulerék sorából e hosszú idő alatt egyetlen tipográfus sem került ki, hanem művezetőkkel dolgoztak, akik a kor szokása szerint a nyomtatványokon jobbra kitették a nevüket. Az első művezető Hermannék kipróbált embere Müller Miklós, aki ugy látszik 1701 táján elhalt. Utóda Heltzdörfer Mihály, aki némi megszakítással 1739-ig szerepel a brassói nyomda termékein. 1704-15. és 1718-ban Müller /Molitor/ István, talán Miklós fia, volt a művezető. 1739-től 1758-ig elég sűrűn változnak a nyomda művezetői /- 1739. Klein György, 1740-51. Fernolend Márton, 1753. Weinisch György, 1755-58. Lehmann Keresztély s 1759. Keller György szerepel az impresszumokban -/, mignem 1762 táján Brenndörfer Márton lett a nyomda vezetője, aki a cégváltás után is megtartotta állását s 1791-ig állt az

Albrichsche Buchdruckerei élén. A nyomda e hosszú fennállása folyamán sohasem érte el az alapító Honterus János és első utóda, Wagner Bálint alatti jelentőségét. Termékei szinte kizárólag naptárak, tankönyvek, iskolai programok, városi hivatalos nyomtatványok s néhány alkalmi verzeset meghalottas beszéd, csupa gyors hasznót hajtó, de országos jelentőséggel nem bíró vállalkozás. /- Vö: Julius Gross: Kronstädter Drucke. Brassó, 1886. -/

3. GR. NÁDASDY TAMÁS UJSZIGETI NYOMDÁJA

A brassói nyomdával szinte egyidőben, 1536-7. táján rendezte be gr.Nádasdy Tamás u j s z i g e t i /Vas-m/ birtokán azt a könyvsajtót, mely 1541-ig állt fenn s ez idő alatt Sylvester János két munkáját hozta nyilvánosságra.*

Az új tanokkal rokonszenvező főurat bizonyára Sylvester János bírta rá a nyomda létesítésére. A nyomda tervéről először abból a levélből értesülünk, melyet Sylvester 1536. év János napján intézett Sárvárról Nádasdyhoz. E szerint Nádasdy kiszemelt a nyomda berendezésére és vezetésére alkalmas tipográfust. Sylvester a hírnök módfelett megörült. De - mint írja - mindaddig bizalmatlan, amíg nem látja ott helyben ezt az embert s ezért arra kéri Nádasdyt, hogy hozza őt magával, mert egyszerű ember létére kész prédája a kisértésnek s könnyen eltévelyitik céljától a gonosz emberek. Éppen ezért - folytatja - föltette magában, hogy ha ez a férfiú megérkezik, elsajátítja tőle a betűmetszés mesterségét. Az az ér-

* L. Gulyás i.m. 63-71.l. - A sárvár-ujszigeti nyomdára vonatkozóan ujabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. 1953. 148., és 504.l. - Soltész Zoltánné: A sárvár-ujszigeti nyomda könyvdiszei. M.Kvszle. 1955. 192-211.l. - Fazekas József: A sárvár-ujszigeti nyomda papirosai. M. Kvszle. 1957. 116-135.l. - Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 160. s a köv.lapokon és másutt a névmutató szerint. - Varjas Béla: A sárvár-ujszigeti nyomda betűtípusai. ITK. 1958. 140-151.l. - /Szerk./

zése, hogy nem egészen alkalmatlan az efféle dologra, habár ez erősen hátráltatná tanulmányában. /- Régi Magyar Költők Tára. II. 481.l. -/ Sajnos, Sylvester ezt a tervét nem váltotta valóra. Pedig balsejtelmei a várva várt szakférfiut illetőleg nagyon is beigazolódtak. Strutius vagy Strutio /- ITK. 1893. 89.l. -/ - így hívták a gróf által szerződte-tett tipográfust - haszontalan embernek bizonyult. Mint Sylvesternek egy 1538. április 23-án kelt leveléből értesülünk, Strutius az általa metszett betűket magánál tartotta és Sylvester azzal gyanúsította meg őt, hogy egy részüket titokban értékesítette Bécsben, még pedig azoknak a Németországból hozatott munkásoknak a révén, akik Sylvester tiltakozása ellenére éjjel-nappal sülve-főve együtt voltak vele. A nyomda üzembe helyezését egyre halogatta s amikor kérdőre vonták, azt felelte, hogy erről mindaddig szó sem lehet, amíg ő fel nem megy Bécsbe, hogy a még hiányzó kellékeket beszeresse. Sylvester azt tanácsolja a grófnak, hogy Bécsben emberei és jóbarátai által titokban kutassa ki, mi-be kerülnének ezek a kellékek, nehogy Strutius becsapja őket. Végre a nyomda úgy-ahogy elkészült s működése, valószínűleg még Strutius vezetése alatt, megindult.

Az ujszigeti nyomda első terméke Sylvester Grammatica Hungaro Latina [Magyar-latin nyelvtan] /- RMK. I.14. -/ c. iskolai nyelvtana volt. A bőbeszédű címlap keltezése Neanesi [Ujszigeten] An/no/ 1539. die 14 Junij, s az egészet négy falmetszetből alakított keret zárja körül. A keret baloldali hosszanti darabjában Nádasdy Tamás cimere, T.N., jobboldali hosszanti darabjában pedig felesége, Kanizsai Orsolya cimere, V.K. monogrammal látható. A 16-rétű kötetke kurzívákkal van szedve, de a címlap fontosabb része, valamint a felirások antikva verzálisokból állanak. A szövegben a nagybetűket néhol fraktur betűkből pótolták, ami vagy a betűkészlet szegénységéről vagy a szedő gondatlanságáról tanuskodik. Az ívjelzés egészen ötletszerű, s a lapok alján az órszói holk van szedve, hol meg nincs. A szedő meglehetősen kontár

munkát végzett; nem csoda, hogy a nyomda elé tüzött főfeladattal, Sylvester Uj Testamentum-fordításának kinyomtatásával sehoggy sem tudott megbirkózni.

A gróf végre is elvesztette a türelmét s 1540 táján meghívta művezetőnek Abádi Benedeket, aki Krakkóban egyetemi hallgató korában /1534/ sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét. Ez az Abádi Benedek, ugy látszik Sylvester krakkói kiadója, Vietor Jeromos műhelyében dolgozott. Valószínű, hogy ő az a B.A., aki Dévai Biró Mátyás Orthographia Vngarica [Magyar helyesírás] c. műve 1527-38 közt megjelent s mindeddig elő nem került első kiadásában "Az olvasónak isteni kedvet kér" kezdetű előszavát jegyezte s hogy az 1538-9-ben éppen Ujszigeten tartózkodó Biró hívta fel rá Sylvester figyelmét. Sylvester és az új művezető között is csakhamar feszült lett a viszony. Sylvester 1540. december 4-én Nádasdyhoz intézett levelében panaszolja, hogy Benedek kissé fennhéjázóvá lett, kivált mert rossz barátságra tett szert Mihály, egy "züllött ifju" személyében s arra kéri patrónusát, hogy a nyomda legfőbb vezetését bizza kifejezetten magára Sylvesterre. /- ITK. 1893. 90.1. -/ Ez a Mihály, miként ez Abádinak 1541. május 29-én irt leveléből kiviláglik, magának Sylvester Jánosnak volt a testvére és sociusként működött a nyomdában.

Abádi, bár a rendelkezésre álló betűkészlettel nem volt megelégedve, beírta azzal, hogy a típusokat megigazítsa s néhányval kiegészítse, mivel szebb betűk készítése nagy kesedelmet okozott volna. Már pedig ugy az ő, mint grófi pártfogója s a szerző szemében is az volt a fődolog, hogy az Ujszövetség mihamarabb a keresztény olvasók kezébe jusson. Mindezt a könyvhöz irt utószavából tudjuk meg. Ugyancsak innen értesülünk róla, hogy Abádi nemcsak szedő volt, hanem betűvésői és öntői teendőket is végzett. Valószínűleg az á, é és í betűk ékezetes formáival pótolta azt a fraktur betűkészletet, mellyel az Wy Testamentum-ot szedték. A kis negyedréti munka /- RMK. I.15. -/ két részből áll,

melyek elseje négy számozatlan és 208 számozott, második pedig 158 számozott és 14 számozatlan levélre terjed. A részek felírásaiban használt verzálisok és az iniciálék tulnyomó részben antikva típusúak. A kötet élő oldalcímekkel s minden lap alján órszóval is el van látva. A címlap vörös nyomású szövege fametszetű keretbe van foglalva, melynek hosszoldali léceit Magyarország, Nádasdy és felesége címerei ékesítik. Az utolsó, a 383.levél fonákján reneszánsz kapuzatban Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesített címere díszlik az 1537.évszám és T.N. meg V.K. monogramok kíséretében. A kötet képanyagáról s az ahhoz fűződő problémákról a könyv-illusztrációnak szentelt fejezetben lesz szó.

Az Wy testamentum kinyomtatásával Abádi 1541 legelején készült el, mivel Sylvester már 1541.január 26-án egy példányt elküldött mecénásának valami Kocsi nevű gyermek által. /- Uo. 91.l. -/ Nádasdyt nem érte váratlanul a küldemény. Hiszen Sylvester 1540.december 4-én kelt, fűntebb említett levelében már jelezte pártfogójának, hogy a mű rövidesen elkészül s felkérte őt, hogy a királynál gondoskodjék a nyilvánlóról, nehogy fáradozásuk gyümölcsét mások ellopják, amint ez nyomdászoknál szokás. Együttal az iránt is intézkedést kért, hogy kinek ajánltassék a munka? Minthogy az Wy testamentum latin ajánlólevele Ferdinánd király fiaihoz, Miksához és Ferdinándhoz van intézve, Dankó, aki e levélről nem tudott, úgy véli, hogy Sylvester önző érdekből írta ezeket a hiselgő sorokat. /- L. Joannes Sylvester Pannonius. Wien, 1871. 32.l. -/ Az idézett levél alapján föltehetjük, hogy Sylvester Nádasdy egyenes parancsára dedikálta munkáját a főhercegeknek. Sőt, mint az 1541.január 26-i levélből kiderül, a dedikációt Nádasdynak előzetesen bemutatta s törölte belőle mindast, amit ura törlendőnek vélt, De maga Sylvester a jótévedjére halmozott dicséreték mértékével nem volt megelégedve s levelében jelzi, hogy igazi méltatását egy másik munkája számára tartotta fenn. A levél a Nádasdy-család egyéb tagjainak szánt példányokat is megemlíti

s fölkéri benne urát, lenne arra gondja, hogy a család minden tagja fogadjon el tőle egy-egy dedikált példányt. E dedikált példányokat Sylvester valószínűleg az illetők címerével és hexastichonokkal ellátva küldte szét. Ezt abból következtethetjük, hogy Sylvester 1541. február 13-án bemutatja Mallád István és Zalai János címereit, melyeket hexastichonokkal kíván díszíteni. /- ITK. 1893. 92.1. -/

Sylvester természetesen nem érte be azzal, hogy munkáját egyes előkelőségeknek megküldje, hanem terjesztés végett az ország különböző városaiban működő lelkészekhez is eljuttatta. Egy ilyen küldeményének összes példányai oda-veztek Gyulafehérvárt Bertalannak, "a kegyes emlékeztető férfinak és minden bizonytalansággal Krisztus vértanújának" a házában. /- Bécsben, 1547. szeptember 26-án kelt levelében. V8: ITK. 1893. 96.1. -/ Ugy látszik a nyomda vezetője, Abádi is házalt a könyvekkel, de sajnos, nem sok szerencsével. 1541. május 29-én elpanaszolja Nádasdynak, hogy testvéreirez akart utazni a Nádasdytól ajándékba kapott példányok értékesítése céljából, de reményeiben csalódott, mert eddig még csak az utiköltséget sem volt képes a könyvekből bevenni, annyira hanyatlott a háboru beálltával az irodalom iránti érdeklődés. Hogy tehát addig is, mig utja lehetővé válik, legalább a napi kiadások fedezetét előteremtse, Mihály literátussal, Sylvester János testvérevel felesben saját költségükön kinyomtatták az Wy testamentum egy részét 25 példányban. Még a papírost is a magukéból vétették meg Sárkány Antallal, úgy hogy az anyagra s a tanoncok ellátására majdnem 16 forintot fizetett. Igaz, hogy ezt Nádasdynak ottlétekor nagy elfoglaltsága következtében nem jelentette be, de fölkérte Sylvestert, hogy ő maga tegyen erről a grófnak jelentést. Sylvester azonban, miután Nádasdy eltávozott, a gróf parancsára hivatkozva, elvette Abáditól a felesben nyomtatott példányokat. Abádi már most arra kérte a gróft, parancsolja meg Sylvesternak a felesben nyomtatott könyvek visszaszolgáltatását. /- Uo. 93-94.1. -/ Vajon lett-e fo-

ganatja ennek a kérésnek, arról forrásaink hallgatnak. Abádi levele azonban minden esetre érdekes fényt vet az irói tulajdonjog akkori rendezetlenségére.

Abádi e leveléhez mellékelten ujdonságképpen megküldte Nádasdynak azokat az énekecskéket /cantiunculas/, melyeket legutóbb nyomtatott. Ebből a kiadványból azonban nem maradt példány, valamint abból a cantióból sem, mely mintegy összefoglalása a Genesis-nek s amelyből Sylvester Nádasdy felszólítására február 13-án küldött urának néhány példányt. /-Uo. 92.1.-/ Sylvesternek egy Csepregről 1541.május 19-én kelt leveléből arról is értesülünk, hogy le akarta fordítani és ki akarta nyomtatni Pál pápa egy bulláját /- uo. 94.1. -/, de hogy e tervét végrehajtotta-e, arról nincsenek adataink.

Az ujszigeti nyomdának tehát négy kétségtelen termékéről van tudomásunk. Révész Imre fölteszi ugyan, hogy Dévai Biró Mátyás Orthographia Vngaricá-ját 1539. előtt és 1541. után, tehát aránylag rövid idő alatt két ízben is kinyomtatták Ujszigeten, még pedig másodízben Abádi Benedek gondozásában /- Dévai Biró Mátyás... életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. -/, de ez a föltevése igen gyenge lábon áll. Az ujszigeti nyomda, mint láttuk, Sylvester Wy testamentumának kinyomtatása céljából létesült. Azzal a mű végső lapján alkalmazott datált fametszet tanúsága szerint 1537 óta foglalkoztak, s hogy közben kinyomtatták Sylvester Grammaticá-ját is, annak talán az is egyik oka lehetett, hogy a szedő az Wy testamentum-mal sehogysen boldogult. Nem valószínű, hogy Sylvester az Wy testamentum közzétételét oly mű kinyomtatása kedvéért késleltesse, amellyel nem is értett egyet s terjesztésén akkora hévvel buzgólkodjék, hogy abból négy éven belül második kiadás váljék szükségessé.

Mi történt az ujszigeti sajtóval, mely a Grammatica tanúsága szerint görög és héber típusokkal is fel volt szerelve, nem tudjuk. Abádi 1543.március 22-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre /- RMK. II. 434.1. -/, Sylvester János pedig 1544-ben a bécsi egyetemre került a héber nyelv taná-

rának. A Nádasdy-nyomda tehát árván maradt s valószínűleg apránként elkallódott. Néhány diszitménye később Huszár Gál, majd Bornemisza Péter tulajdonába került. /- Vö: Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron-Bp-Győr, 1939. 52.1.jegyzet.-/

4. A HOFFGREFF-HELTAI NYOMDA KOLOZSVÁRT

Az időrendben negyedik magyarországi nyomda ismét Erdélyben, ezuttal K o l o z s v á r t létesült.*

Keletkezésének időpontja és körülményei egyaránt homályosak. Az irodalmi közfelfogás szerint alapítója Heltai /családi nevén Helth, latinos formában Heltus/ Gáspár szász eredetű magyar reformátor volt, akit a kolozsvári szászóság hívott meg lelkésznek kevéssel Adorján esperes 1544.február 12-én bekövetkezett halála után. /- L. Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907. 8.1. -/ Ferenczi Zoltán szerint /-i.m. 8.1. -/ "Heltai bizonyosan Hontert követte abban, hogy mint ez, ő is könyveket, eszközöket és segédeket vagy legalább is egy segédet /Hoffgreff György/ hozott magával egy nyomda felállítására végett, vagy talán mióta Kolozsvárt megtelepedett, hozatott egy nyomdai felszerelést". Borbély István pedig nem tartja lehetetlennek, hogy Heltai "Wittenbergben sajátította el a könyvnyomdászat elemeit". /- I.m. 7.1. -/

A fennmaradt emlékek e föltevéseket nem erősítik meg. Az első kolozsvári nyomtatványok - szám szerint három - ugyanis az 1550. évből valók, s így föl kellene tennünk, hogy a nyomda öt évig használatlanul hevert, vagy hogy 1550 előtti termékei mind egy szálig elvesztek. De nem erősítik meg azt a közkeletű felfogást sem, hogy a nyomda kezdettől fog-

* Vö: Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. - Gulyás Pál. I.m. 71-113.1. - Heltai és Hoffgreff működéséről újabban: Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 375-76., 393., és 520. lap. /Szerk./

va Heltai és Hoffgreff közös tulajdona lett volna s hogy utóbbit - mint Ferenczi véli - "mindenesetre" Heltai hívta volna Kolozsvárra. A három 1550. évi kolozsvári nyomtatvány közül kettőt a kolofon tanúsága szerint "Helthai Gáspár és György Hoffgreff" nyomtatta ki, míg a harmadikon, mely a Sz. László nagyváradi sirjánál 1209-től 1235-ig megtartott tüzes vas próbákról fölvetett jegyzőkönyv lenyomata, a Ritvs explorandae veritatis [Az igazság megállapításának módja] /- RMK. II.47. -/, a nyomdász G.H. betűk alá rejti a nevét s így Hoffgreff egymaga volt. A Ritvs kinyomatási idejét, hála az 1550.május 14-én kelt előszónak, közelebbről is meghatározhatjuk. Igen valószínűül., hogy a munka röviddel az előszó kelte után, az év első felében hagyta el a sajtót, amikor a nyomda még Hoffgreff osztatlan tulajdona volt. Heltai csak később, legkorábban 1550 május 14. után társult a vállalkozásba.

Az adatok ilyen értelmezése egy jelentős nehézséget hárít el az utóból. A Ritvs tudvalevőleg Martinuzzi György bíbornok költségén jelent meg, akinek az előszó magát meg nem nevező szerzője meleg elismeréssel adózik. Már azt is bajos elképzelni, hogy Martinuzzi, aki Heltai reformatori munkásságát üldözte és elítélte, éppen a Heltai sajtóját foglalkoztatta volna. Az meg egyenesen merénylet Heltai jelleme ellen, hogy neki, aki Martinuzzit sátánnak szokta titulálni, tulajdonítsuk a könyv kiadóját "reverendus Dominus"-ként emlegető előszót.

Nézetünk szerint Hoffgreff György akár Heltai egyenes hívására, akár a maga jószántából, de mint önálló mester telepedett le Kolozsvárra s attól fogadott el megrendelést, akitől kapott.* Később üzleti érdekből társult Heltaival, de

* Ha Hoffgreff György azonos a Trausch József által kiadott Chroniconban /Brassó, 1847. I. 56.l./ szereplő Georgius Hoffgravius-al, ugy valószínű, hogy 1547-49-ben Honterus brassói műhelyében dolgozott. Vö: Végh Ferenc: Hoffgreff György életéhez. M.Kvszle, 1957. 154-155.l. /Szerk./

hogy a nyomda tulajdonjoga őt illette meg, azt az is bizonyítja, hogy bár rövid időre kiturta őt birtokából Heltai, később visszakapta s évekig egymaga vezette az üzemet. Honnan jött Kolozsvárra, nem tudjuk. Neve után ítélve valószínűleg Németországból s talán csakugyan Wittenbergből, ami érthetővé tenné jártasságát a hangjegynyomásban. Hiszen itt működött 1525 óta Georg Rhaw hangjegynyomdája, mely főleg protestáns zeneszerzők munkáit sokszorosította. Az a körülmény is Wittenberg mellett szól, hogy Tinódi Cronicájának címlapkerete egy wittenbergi nyomtatványról van lemásolva.

A Ritva kinyomtatásánál Hoffgreff mindent elkövetett, hogy kivívja magas megrendelőjének megelégedését. A tetszetős metszésű antikva típusokkal szedett könyv címlapjának első szavát csinos fametszetű keretbe foglalta; az előszó és a szöveg első szavát fametszetű kezdőkkel vezette be; nyomdai mesterjegyül pedig - egy igen elterjedt korabeli szokáshoz híven - annak a városnak a címerét választotta, ahol sajtója működött. Kolozsvár címerét reneszánsz ízlésű babérkoszoruba helyeztette s fölébe a város német nevét: CLAVSENBVRG vésette, ami szintén annak a jele, hogy mind ő, mind az ismeretlen fametsző német ember volt. De nemcsak a külső csínra, hanem a szöveg pontos szedésére is kiváló gondot fordított. Ha műve ebből a szempontból kívánni valót hagyott hátra, az - miként ez az olvasóhoz irt üdvözlétéből kitetszik, - nem egészen az ő hibája, hanem a rendelkezésre állott kézirat fogyatékoságának tulajdonítható.

Bármily nagy volt is Hoffgreff igyekezete, Martinuzzi, akit egészen lekötött a politika, újabb megbizással nem kereste fel s tipográfusunknak csakhamar be kellett látnia, hogy a maga lábán nem tud megállani. Ez indíthatta arra, hogy még az 1550. év közepe táján Heltaival társuljon, aki biznyára csak azzal a feltétellel foglalkoztatta sajtóját, ha a szellemi irányítást a saját kezébe veheti. Lehet, hogy a nyomdát ekkor vitték át Heltainak az Ó-várba vezető Keskeny-utca jobb sarkán lévő házába s ebből magyarázhatjuk meg

azt a különben érthetetlen körülményt, mint volt képes Heltai a nyomdát a társak 1552 végén vagy 1553 legelején beállított összezdördülése után egy egész esztendeig visszatartani. A közös vállalkozás legfontosabb termékei: A biblianak első része, az az Mosesnek öt könyve /- RMK.I.25.-/, A Iesus Sirak könyve /- RMK.I.26.-/ és A Biblianak negyedik része, azaz a prophetaknac irasoc /- RMK.I.28.-/.

Az 1552. év legvégén vagy 1553 elején Heltai és Hoffgreff összekülönböztek, még pedig - mint Heltai az Agenda 1559. évi kiadásának latin előszavában írja - Hoffgreff összeférhetlensége /ob intractabilitatem/ miatt. Az összeütközésből - legalább egyelőre - Heltai került ki győztesen s az év, vagy legalább is augusztus végéig egymaga vezeti a nyomdát. A szakzerű vezetés hiánya a nyomda teljesítőkéességének megcsapánásában nyilvánult. Mindössze három kisebb magyar nyelvű nyomtatvány maradt fenn ebből az esztendőből. Ezek közül kettő kétségkívül Heltai műve. A harmadik ez évből fennmaradt sajtótermék: A Keresztyéni Tudomannac Fondamentoma c. töredék, bár mind címlapja, mind utolsó levele megvan, Heltait sem mint szerzőt, sem mint nyomtatót nem tünteti fel. Borbély István Székely István munkájának tartja /- i.m. 25.1.-/ s mi hajlandók vagyunk Heltaitól nemcsak a szerzőséget, hanem a kinyomtatást is elvitatni. Tinódi az Erdéli historia végső soraiban elmondja, hogy a Cronica szedéséhez még 1553-ban hozzáfogtak, s így bizonyos, hogy Hoffgreffnek még 1553-ban sikerült visszaszereznie a nyomdát, mint jogos tulajdonát. Ez esetben pedig igen könnyen kinyomtathatta még 1553-ban a jó üzletnek ígérkező könyvecskét. Egyébként a nyomtató személyét már csak azért is Hoffgreffben kell keresnünk, mivel Heltai saját irodalmi tevékenységének gyümölcseivel lép nyilvánosság elé /1553-ban a Catechismvs-al és a Vigasztaló koenyuetske-vel/. Hoffgreff viszont annyira híjával volt a nyomtatást érdemlő kéziratoknak, hogy még 1555-ben is Batizinak egy régebbi, 1550-ben megjelent Catechismusának /- RMK.I.34.-/ utánnomására vállalkozik. Természetesen

látszik tehát, hogy az imént visszanyert sajtóján az első, keze ügyébeakadt és jó üzletnek ígérkező munkát kinyomtatta.

Alig készült el A Keresztyéni Tudomannac Fondamentoma, megjelent a várva várt megrendelő Tinódi Sebestyén személyében. Tinódi, noha művét akár Bécsben, akár Krakkóban is kinyomathatta volna, egyenest azért jött Kolozsvárra, hogy itt jelentesse meg összegyűjtött verseit. Választása bizonyára azért esett Kolozsvárra, mivel dallamokkal ellátva akarta közreadni műveit. A kolozsvári nyomda ugyanis röviddel előbb egy hangjegynyomósos kötettel lépett a nagyközönség elé. Ez a kötet az un. Hoffgreff-féle énekeskönyv /- RNK.I.348. -/, mely minden valószínűség szerint 1552 végén, tehát abban az időben látott napvilágot, amikor a nyomda Hoffgreff és Heltai közös tulajdona volt. Az énekeskönyv dallamait tudvalevőleg a Pierre Hautin francia rézmetsző által feltalált mozgó hangjegyekkel szedték, s ez a körülmény oly gyakorlott, a nyomdatechnika akkori legujabb vívmányaiban járatos szakember közreműködését tételezi fel, aminő Heltainak a szakítás után nem állt rendelkezésre. Hoffgreff a hangjegyszedést valószínűleg Georg Rhaw wittenbergi műhelyében sajátította el, aki 1538-ban tért át a fametszetű kótanyomásról a mozgó hangjegyek használatára. /- L. Riemann, Hugo: Notenschrift und Notendruck. Röder-Festschrift. Leipzig, 1896. 78-81.l. -/ Mig azonban az énekeskönyv dallamait mozgó hangjegyekkel szedték, a Cronica-ban fametszetek lenyomatait találjuk. Talán nem tévedünk, ha abban látjuk a régibb technika alkalmazásának az okát, hogy Tinódi nagyon siettetta műve megjelenését. A kotta-fametszeteket bizonyára az a fametsző készítette, aki a címlapkeretet és az utolsó levél fonákján látható Tinódi-cimert is metszette. A címlapkereten a metsző L betűvel jelezte nevét.

Tinódin kívül Hoffgreffnek még egy megrendelője akadt Vizaknai Gergely kolozsvári iskolamester, majd lelkész /?/ személyében, aki 1558-ban A Szentháromságról, a Teremtésről és az angyalokról való szép tudomány c. műve kinyomtatását

bizta reá. Munkájából példány eddigelé nem került elő. Címét Sámbock János, a nagy magyar bibliofil könyvtárának leltára őrizte meg.

Hoffgreff 1558 végéig maradt nyomdája birtokában. Ez idő alatt az említett két nyomtatványon kívül mindössze tíz mű hagyta el sajtóját. Melanchthon Grammaticá-jának /- RMK. II. 71.-/ 565 lapra terjedő 1556. évi lenyomata kivételével csupa apró füzet. Egy-egy német és magyar munkácskán kívül - a magyar Batizi András 1550-ben Krakkóban megjelent Catechismus-ának főntebb említett lenyomata - valamennyi latin. Utóbbiak közül három Dávid Ferenc munkája /- RMK. II. 75., 76., 77. -/, aki ekkor még Luther tanait védelmezte. Időrendben legutolsó közöttük a tordai zsinat tárgyalásainak kiadása /1558. május 1. után/.

Az 1559. esztendő nevezetes fordulópont a nyomda életében. Hoffgreff vagy meghalt, vagy jobb megélhetést keresve elhagyta a várost. Nyomdai fölszerelése ismét s ezuttal végleg Heltai kezére került. Az új korszak első terméke /"prima foetura"/ az Agenda, az az [zentegy] ázi chelekedetec második kiadása volt /- RMK. I. 37. -/, melynek rövid latin előszavában Heltai bejelenti a nyomda vezetésében beállott változást s az utolsó hat esztendőről a haragtartó emberek igazságtalan modorában úgy emlékszik meg, mint "amely az ekkézsia minden kiváló haszna nélkül folyt le". Ez erős túlzás. A nyomda töle telhetően kivette részét a hitvitázók eszméinek terjesztésében, s bizonyára nem Hoffgreffen múlt, hogy Heltai Stancaro ellen irt vitairatát 1555-ben Wittenbergben nyomatta ki. A nyomda 1559. évi termékeiből négyet, az 1560. évekből kettőt ismerünk, míg 1561-ből egy sem maradt fenn.

A nyomdának ez a tétlensége csak látszólagos. Heltai sajtóját egy nagyobb szabásu munka, A Jevs Christvsnac Wy Testamentoma /- RMK. I. 51. -/ foglalkoztatta, melynek előállítására az 1561. esztendő nagyobb részét igénybe vette. Ennek, a címlapján 1562. évszámmal ellátott nyomtatványnak kolofonja

ugyanis 1561-es évszámot visel, ami arra vall, hogy a munka kinyomtatásával 1561-ben készültek el s csak a címlapot meg az előzményeket nyomtatták ki 1562 elején. Az 582 számozatlan levélből álló szöveg igen elegáns, az un. Elzevir-típusokhoz hasonló gömbölyű antikvával van szedve, s éles nyomása azt mutatja, hogy a nyomda ezuttal új betűkészlettel dolgozott. E betűkészletet Heltai bizonyára az Evangélium fontosságára való tekintettel szerezte be 1559 végén vagy 1560 elején. A címlap vörös és fekete nyomással készült, ami szintén annak a jele, hogy Heltai e nyomtatványát különös gondal készítette. Toldy Ferenc a műnek azt a töredékét, mely utóbb a Todoroszku-gyűjteménybe került, az 1560. évre tette. Olyan példány azonban, melynek kolofonjában az 1560. évszám állana, mindeddig nem került elő. Trócsányi Zoltán a Széchényi Könyvtár két példányának gondos egybevetése alapján számos, egyébként lényegtelen szöveg- vagy tördelésbeli eltérést állapított meg. De "mert eltérés az ivereknek körülbelül csak egynyolcadrészen található, míg hétnyolcadrésze a legpontosabban egyezik, nem feltételezhetünk két külön kiadást. Megtörténhetett régen is az, ami manapság sem ritka eset, hogy egyes hasábok vagy iver nyomás közben szétestek, vagy egyik-másik ivből keveset nyomtak s újra kellett szedni őket, sőt az sem lehetetlen, hogy az utolsó iverből két szedés készült, hogy a mű mielőbb megjelenhessék, s minthogy a könyvnyomtató Heltai Gáspár volt, aki a kolozsvári bibliát negyedmagával fordította le, az új szedésben - nyilván - bizonyos változtatásokat eszközölt. A piacra, a könyvpiacra ponnyvájára minden esetre egyidőben került mind a kétféle biblia." /- Heltai Gáspár Újtestamentum fordításáról. M. Kvszle, 1917. 209-210.l. -/

Nézetünk szerint valószínűbb, hogy e variánsok az un. sajtókorrektura következményei. A sajtókorrektura a szövegjavításnak az a módja, hogy a nyomtatás folyamán észrevett hibákat rögtön a sajtóba helyezett szedésben kiigazítják, s ennek folytán a kiadás, noha egy szedésről és egyfolytában

készült, kétféle szövegu példányokból áll, melyek egy része hibás, más része hibátlan. Heltai, akinek mint a nyomda tulajdonosának ez kiváltképp módjában állott, még nyomtatás közben is egyre csiszolt fordításán, s az Wy Testamentom ikerpéldányai ennek köszönhetik létüket. Azt a feltevést, hogy az iverk egy részéből egyszerre két szedést állítottak volna elő, melyet egyidejüleg két sajtón nyomtattak volna, a megkivánt nagyszabásu tipográfiai felszerelés miatt ebben az esetben kénytelenek vagyunk elvetni.

Heltai ehhez a sok költséget igénylő kiadványhoz könyv-árusi szempontból is nagy reményeket fűzött s munkáját meg akarván óvni az illetéktelen utánnomás veszélyétől "Cum gratia & privilegio" hozta forgalomba. Ezek a remények azonban nem váltak be s az anyagilag kimerült Heltai évekig nem volt abban a helyzetben, hogy valami jelentősebb munkát hozhasson ki sajtóján. Végre annyira javultak viszonyai, hogy 1565-ben ismét két nagyobb munkával gazdagithatta a könyvpiacot. Az egyik A Bibliának második része /- RMK. I.57. -/, mellyel lezártnak tekintette azt a feladatot, hogy az egész bibliát megszólaltassa magyar nyelven. A 3.rész Szabó Károly szerint /- RMK. I.30. -/ sohasem jelent meg, s Heltai nem is szándékozott azt kiadni, mert az idevágó darabok egy részét külön kötetekben úgy is közzétette s műve a Krónikák, Eszrás, Nehemiás, Tóbiás és Jób könyvei híján teljesnek mondható. A másik munka Bonfini: Historia Inelyti Matthiae Hunyadis [A dicsó Hunyadi Mátyás históriája] /- RMK. II.97.-/, melyet Heltai állított egybe a decasok alapján. Mint Szikszai Fabricius Balázs előszavából kitetszik, a munkához Heltai nagy üzleti reményeket fűzött s e remények valóra válásától tette függővé, hogy megírja az egész magyar történetet. Heltai számításai ezuttal beváltak. Ennek bizonyosága a halála után megjelent Chronica.

Az 1566. esztendőnek magyar irodalmi és nyomdászati szempontból egyaránt legbecesebb terméke Heltai Gáspárnak Steinhöwel Henrik meséin alapuló Száz Fabula /- RMK. I.59. -/

című munkája, amely - mint a címlapon olvassuk - "Cum S[acrae] R[egiae] M[ajestatis] H[ungariae] Priuilegio" [A szent királyi felség privilégiumával] hagyta el a sajtót. Az 1570. és az 1571. évből a Heltai-nyomdának két-két ugyancsak fontos magyar terméke maradt reánk. 1570-ből való Consalvius Reginaldus: Halo. Mellyel a meg testessult oerdeg a Papa Antichristus Hispaniaba az egyuegyue iambor Keresztyéneket... meg fogia /- RMK. I. 81.-/ című, a másik Willini Sándor: Könyvetske az igaz keresztyéni keresztről /- RMK. I.80. -/ című munkája. Amazt kétségtelenül maga Heltai fordította, még pedig János Zsigmond egyenes parancsára, aki a kinyomtatás költségeit is fedezte. Emezt pedig valószínűleg Dávid Ferenc fordította a szerző által neki megküldött német kéziratból.

Az 1571. évi kiadványok közül az első Dávid Ferenc két dolgozatát foglalja magában külön-külön címlappal és ajánlással, de folytatólagos ivjelzéssel és közös hibajegyzékkel. /- RMK. I.85-86. -/ Ennek nyomdatörténeti szempontból érdekesek a sajtóhibákat bevezető fejtegetései a "keresztyén olvassó"-hoz. "A könyv nyomttatás - írja - igen nehéz dolog. Ez okaért akar mint vigyazzon az ember, mayd soha vétecs nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtatto szolgac nem ertik a dolgot, sem a nyelueket: Ezért czac cordéra rakiac a betűket, Es noha én meg iedzem, hogy az iedzés szerént meg igazitaác, De azért vgyan nem műhelik, Es abbol essic a vétség. Mert czac egy betű is hiya legyen, avagy egyel több legyen Ottan az ige más értelemre fordul". E keserű szavakból napnál világosabban kitetszik, hogy Heltai szorosabb értelemben vett könyvnyomtatói munkásságot sohasem fejtett ki, hanem csupán korrektori teendőket végzett a kolozsvári tipográfiában, melynek tulajdonosa és szellemi vezetője volt.

A másik nagyszabású magyar munka, mely 1571-ben a kolozsvári sajtóból kikerült, nem a reformátor, hanem a jó üzletember vállalkozása volt. Alig néhány évvel előbb, 1565-ben látott napvilágot Debrecenben Werbőczy István törvény-

könyve Veres Balázs magyar fordításában. A kedvező fogadtatás, amelyben részesült, arra bírta Heltait, hogy maga is kibocsássa /- RMK. I.87. -/, még pedig javított alakban. Mint keltezetlen előszavában írja, sokféle elfoglaltsága nem engedte meg, hogy újból lefordítsa a deák könyvet, "de hogy az iambor Olvasso meg ne akadion az oluassasban, el hántam à nehéz Orthographiat, auagy irasnac módiat, és à szokottra hoztam". Bizonyára nyomon követte az 1572.év egyetlen ránk maradt sajtóterméke, a Tripartitum első hazai latin lenyomata /- RMK. II.130. -/. Mindkettő címlapját abba a fametszetű keretbe foglalta, melyet Hoffgreff Tinódi Cronicá-jához használt.

Az 1574. évszámot viseli magán a Cancionale az az Historias Enekeskönyv /- RMK. I.112. -/, melynek 232 számozatlan levele az ivjelzés alapján 8t részre osztható. Valószínű, hogy az egyes részeket külön is árusították és vagy minden változtatás nélkül, vagy pedig külön címlapokkal ellátva kerültek piacra. Heltai e nagy irodalomtörténeti jelentőséggel bíró kiadványa tipográfiai kiállítás dolgában nem tartozik a nyomda legkiválóbb termékei közé. Nyomása egyetlen, diszitése szegényes. Látszik: sebbel-lobbal ütötték össze, hogy minél előbb elárasszák vele a könyvpiacot. Heltai nem állja például kétszer is leadni a Tinódi címerét ábrázoló fametszetet, dallamokat pedig csupán Tinódi verseihez közül, újra lenyomatva a Cronicá-hoz készült nyolc fametszetű hangjegyet.

Jóval több gondot és költséget fordított Heltai utolsó műve, a Chronica az Magyaroknak dolgairól /- RMK. I. 118. -/ nyomdai kiállítására, melynek szövegét Bonfini és egyéb historikusok nyomán maga állította egybe "nem kicsin munkával". A bőbeszédű címlaphoz reneszánsz kapuzatot ábrázoló keretet használt. Továbbá arról is gondoskodott, hogy Mátyás király képe is diszítse munkáját. Végül egy egészen új, izléses kivitelű záródísz is készítettett, melynek indázata két medaillont köt egybe. A baloldali medaillon a paradicsomi

fát ábrázolja, melyre halálfőt tartó kígyó tekergőzik, míg a fa két oldalán a C. és H. betűk, Heltai nevének kezdői olvashatók. A jobboldali medaillont Kolozsvár cimere tölti ki. - Heltai már nem érte meg e műve megjelenését. Nyomatatása közben ragadta el őt a pestis népes családja köréből, s a munkát - amint ez a kolofonból kitetszik - özvegye és örököse fejezte be.

Heltainé a férjétől örökölt kiváló üzleti érzékkel folytatta az üzemet 1582 végén vagy 1583 elején beállott haláláig. Ez azonban nem ment minden zökkenő nélkül. Heltainé ugyan 1575-ben befejezi férje utolsó irodalmi és tipográfiai alkotásának, a *Chronicá*-nak kinyomatását, de azután közel két esztendeig nem ad életjelt magáról. Vagy a nyomtató legények hagyták cserbe, vagy a nyomda tulajdonjogának kérdése okozott bonyodalmakat, mert hiszen négy gyermekével - egy fiúval és három leánnyal - kellett megosztotnia az örökségen. Annyi bizonyos, hogy az 1576. év vége felé a nehézségek elsimultak, és Heltainé vasenergiával fogott az üzem kiaknázásához.

Teljes erejével veti rá magát a széphistóriák kinyomatására, ami úgy látszik kitűnő üzletnek bizonyult. De a népies irodalom egyéb területein is megpróbálkozik. Lefordíttatja és kinyomatja a sikerült jövendölései miatt mágiával gyanúsított *Misocavius Vilmos* danckai orvos és asztronómus *Prognosticon*-ját, vagyis az 1577-ben feltűnt *wy Cometa* felől való *Iőuendülés-ét* /- RMK. I.142. -/, majd pedig kiadja *Melius Péter* hagyatékából a *Herbarium*-ot /- RMK.I.141.-/, egy népszerű fűvészkönyvet, mely nem más, mint *Lonicer Ádám* frankfurti tiszti orvos *Kräuterbuch*-ja egy részének átdolgozása. Hogy a munka kelendőségét fokozza, a címlapot egy meglehetősen kezdetleges fametszettel díszítette.

De nem hanyagolta el az özvegy a könyvkiadás egyéb jól fizető ágait sem. Így 1576-ban újra kiadta *Linacre Tamás*

Grammatica compendiosa [A nyelvtan foglalatja] /- RMK.II.148.-/ c. tankönyvét s Ferenczi Zoltán szerint "körülbelől ez évből, de mindenesetre az 1575 és 1578 közötti évekből való Dávid Ferencnek Isteni dicsiretek /- RMK. I.342., nem mint Ferenczi írja 382. -/ c. műve is". Végül mint Heltainé pompás üzleti érzékének tanubizonyosságát megemlítjük az 1580-ban kihozott Compendium dialecticae ad libros logicorum Aristotelis [A dialektika összefoglalása Aristoteles Logikájának könyveihez] /- RMK. II.159. -/ c. tankönyvet. A könyvecske szerzője Tietmann Ferenc, a kapucinusok 1537-ben elhunyt nagy tudományu generálisa volt. Nem valószínű, hogy az antierazmista katolikus teológus munkáját a kolozsvári protestáns iskolákban használták volna. Ámde köztudomásu, hogy a jezsuiták 1579. május 5-én kaptak Kolozsvárt letelepülési engedélyt, s Heltainé bizonyára az alakulófélben lévő intézetre gondolt, amikor e munka kiadására vállalkozott. Heltainé az 1582. év folyamán vagy 1583 elején halt el. Vele a magyar könyvnyomtatók legélelmesebbjeinek egyike szállt sirba. Munkásságát kizárólag üzleti szempontok irányították. Saját számlájára csak olyan műveket adott sajtó alá, melyek gyors kelendőséggel kecsegtettek. Irodalmi és tudományos ambíciók egyáltalán nem fűtötték. De tetszetős, művészi kivitelre sem törekedett.

Halálával szinte egy évig tartó interregnum állt be a nyomda életében. Vagy a gyermekek örökösödési ügye huzódott el ilyen sokáig, vagy pedig a fiu, akire végül is a nyomda vezetése szállott, távol volt hazulról. Annyi tény, hogy ifjabb Heltai Gáspár neve csupán 1584 óta szerepel kolozsvári nyomtatványokon. De azért a nyomda az interregnum ideje alatt sem volt egészen tétlen. 1583-ban kihozta Donatus De octo partibus orationis methodus-a [A szónoki beszéd nyolc

*Első kiadása 1556-ban, Hoffgreff műhelyében készült. Thomas Linacer nevét Szabó Károly csupán a Régi Magyar Könyvtár névmutatójában említi és utal Gregorius Molnárra, aki e nyelvtannak szerkesztője volt. Vö: RMK. II. 72., valamint ugyanezen kötet végén 708.l. Példány nem ismeretes. /Szerk./

részéről] negyedik kiadását /- RMK. II.174. -/, impresszumában Segesvári Gáspár /Casper Schespurgensis/ nevével. Ez a Segesvári Gáspár bérlője vagy az özvegy életében is működő művezetője lehetett a nyomdának. Ez utóbbi esetben valószínűleg az új gazda alatt is folytatta munkásságát. Ifjabb Heltai Gáspár ugyanis aligha volt képzett könyvnyomtató s inkább a városnál viselt hivatalaiban, mintsem műhelyében töltötte az időt. Szinnyei szerint tanácsosi, majd városbírói tiszteletöltött be s 1601-ig vezette a nyomdát. Werbőczy Tripartitum-debreceni 1611. évi kétnyelvű kiadásának előszavában még mint "Colosvari könyvnyomtató es az Varos hites Notarius" szerepel. Ha hiteles Enyedi György Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti [Az ó- és újszövetség nevezetes helyeinek magyarázata] /- Kolozsvár, 1598. -/ c. művének Ráth György-féle példányában olvasható kéziratos bejegyzés /- l. Zoványi Jenő. M.Kvszle, 1937. 71. l. -/, úgy ifjabb Heltai Gáspár 1628. október 10-én halt meg. Ez esetben a nyomdától még életében vált meg sógora, Lang Tamás javára.

Ifjabb Heltai Gáspár távolról sem örökölte édesanyja kiváló üzleti érzékét. Működése első éveiben szinte kizárólag megrendelésre dolgozott. 1588-tól, anyja nyomdokait követve, ő is sűrűbben foglalkozott széphistóriák s velük rokon népies művek kinyomatásával. Több munkával gyarapította a tankönyvirodalmat is. Utóbbiak között a származási helyéről Frisiusnak /Frieslandi/ nevezett Gemma Reinhardt löweni egyetemi tanár számtanának magyar átdolgozását, mely Magyar arithmetica címmel, a nyomdász megnevezése nélkül került ki a kolozsvári sajtóból /- RMK. I.244. -/, az ifjabb Heltainak szokás tulajdonítani. Minthogy azonban a magát meg nem nevező "typographus" a szerzőséget elismerő utószavában azal mentegeti műve fogyatékoságát, hogy ő nem magyar, valószínűbb, hogy ez az átdolgozó nem a nyomdatulajdonos Heltai, hanem idegen származású művezetője volt. Több közvetett bizonyíték mellett szól, hogy ez a művezető 1590-97 között Klöss Jakab, a későbbi bártfai nyomdatulajdonos. Ő szedhette

1593-ban ifjabb Heltai legnagyobb szabásu kiadványát, Baranyai Decsi Csomor János Syntagma institutiovm ivris imperialis ac vngarici [A császári és a magyar jog rendszerének foglalata] /- RMK. II.241. -/ c. jogi kompendiumát is, ami megmagyarázza, miért bizta Baranyai Decsi 1597-ben híres szólásgyűjteménye kinyomtatását az akkor Bártfán önállósult Klössre. Hiszen semmi panaszja sem lehetett első kiadójára, aki Decsi 1594.január 5-én kelt latin nyugtája szerint a Syntagmá-t nemcsak saját költségén nyomtatta ki, hanem a szerzőnek fáradsága jutalmául a köztük fennálló egyezés értelmében száz példányt is adott.Heltait e nagy munka kinyomtatása anyagilag igen kimerithette, mert csak is így magyarázhatjuk meg, miért nem került ki műhelyéből 1594-5-ben egyetlen újabb munka sem. 1596-tól a nyomda ismét akcióba lép, de bizony egyelőre semmi jelentőset sem produkál. 1598 végén, vagy 1599 legelején került ki ifjabb Heltai sajtójából hely, év és nyomdász megjelölése nélkül a 231 negyedretű levélből álló Explicationes locorum veteris et novi Testamenti [Az ó- és újszövetség nevezetes helyeinek magyarázata] /- RMK. II.281. -/ c. teológiai munka, melyet Toroczka Máté rendezett sajtó alá Enyedi György unitárius püspök hagyatékából. Volt-e Heltai e mű kinyomtatásában anyagilag is érdekelve, nem tudjuk. Ha igen, aligha csinált vele jó üzletet, mivel Bátori Zsigmond fejedelem a könyv forgalomba hozatalát megtiltotta és számos példányt nyilvánosan elégettetett. Az 1599. esztendőben a nyomda talán vezeklésül az Explicationes-ért - kinyomtatta Canisius Péter Catechismus-át Vásárhelyi Gergely jezsuita atya fordításában /- RMK. I.312. vö: M.Kvszle, 1878. 316.l. -/, mely a nyomda egyik legcsinosabb terméke. A nyomtatás költségeit Kereszturi Kristóf viselte, aki, úgy látszik, nem sajnálta pénzét. Ha még megemlítjük Fischer Simon unitárius tanár Dialectices praecepta [A dialektika szabályai] /- RMK. II. 294. -/ c. tankönyvét ugyanebből az évből és a Dávid Ferenc szerkesztette Isteni dicsiretek c. énekeskönyvének 1605-7.

közt megjelent második kiadását, úgy felsoroltuk mindazt, ami nagyszabású kiadvány ifjabb Heltai Gáspár nyomdász-ságának utolsó éveiben sajtójából kikerült.

Lang Tamás, az ifjabb Heltai Gáspár közvetlen utóda a nyomda élén, egyetlen kolozsvári nyomtatványon sem szerepel. Csak annyi bizonyos, hogy a XVII. század huszas éveinek elején már nem volt életben, mivel az 1625-re szóló naptárt Szylvási András Langné, "Heltai Anna aszszony Műhelyében" nyomtatta. Langék után a nyomda vejük, Ravius /Raw, Szőrös/ Mátyás birtokába került, aki négy évtizedig volt kolozsvári szenátor s 1637. október 11-én hunyt el. "Ekkor két fia örökölte a nyomdát, Mátyás, a kolozsvári szász unitáriusok papja és András; utánuk egyikük fia, János". /- Ferenczi i.m. 23. l. -/ Egyikük sem volt képzett tipográfus, s így kénytelenek voltak művezetőt tartani. Ezek sorából ismerjük Makai Nyiró Jánost, aki 1619-1621. években szerepel kolozsvári nyomtatványokon /a latinokon Johannes R[acor] Makai néven/ s aki a vallásszabadság jegyében uralkodó Bethlen Gábor idejében /1619/ újra kihozta, még pedig ezuttal magyarul, Enyedi György tűzhalálra ítélt könyvét, - Válaszuti Andrást, aki 1623-ig a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában dolgozott, ha ugyan Kénosi Tózsér János, akire ez az adat visszamegy, nem tévesztette őt össze Szilvási Andrással, akinek a neve az 1624. és 1625. évi naptárakon tényleg fennmaradt, s végül Abrugyi /Abrugius/ Györgyöt.

Abrugyi 1630-ban kerülhetett a nyomda élére, minthogy az 1632-re szóló kalendárium ajánlásában hivatkozik az előző évre, mint "nyomtatásbéli munkájának első sengéjére". /- Vö: Ferenczi i.h. -/ Ugyanő jegyezte a nyomda legutolsó, 1660-ból fennmaradt termékeit is. Abrugyi - mint annyi más korabeli pályatársa - a könyvkötőmesterséget is folytatta. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemz. Múzeum ma is őrzi Thordai János unitárius pap zsoltárfordításainak egy bőrbe kötött kéziratos másolatát, melynek első táblája bé-

lésén a következő bejegyzés olvasható: "Anno 1655 Tempore Combustionis Civitatis Colosvar Scriptum et Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugy quondam Typographo eiusdem Civitatis". [Az 1655. évben, Kolozsvár város leégésének idejében másolta és bekötötte ezt a graduált Abrugyi György, egykor ugyanazon városnak nyomdása.] *

1660 táján a nyomda, melynek betűkészlete - mint már Bod Péter megállapította - "megkopott és el is romlott", végleg megszűnt. Jakab Eleknek az az állítása, hogy a nyomda ez idő tájta Heltai-családdal rokon Lang Tamásra szállt, aki mint református konvertita a tipográfiát átadta a kolozsvári református ekkleziának, nem állhat meg; legalábbis mindeddig egyetlen nyomtatvány sem került elő, amely ezt a nézetet megerősítené. /- Vö: Ferenczi i.m. 35.l. -/ **

5. AZ ELSŐ MAGYAR VÁNDORNYOMDA

Nem sokkal a Hoffgreff-Heltai-féle nyomda keletkezése után, 1558-ban tűnik fel Magyarországon az első vándornyomda **M a g y a r ó v á r t**, Huszár Gál vezetése alatt.

Huszár Gál neve 1554-ben bukkan fel először, amikor

* Vö: M.Kvzle, 1902. 159.l. - Itt ugyan az 1615-ös évszám áll, de ez sajtóhiba 1655 helyett. Ez az évszám szerepel ugyanis a könyv kolofonjában és ebben az esztendőben valóban nagy tűzvész pusztított Kolozsvárott. Vö: Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 658.l. A sajtóhibát a folyóirat szerkesztősege követhette el, hiszen a közlő neve is Domján helyett Demján. A kézirat szerzőségét Kanyaró Ferenc tisztázta: Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-e? c. dolgozatában. Keresztény Nagvető, 1908. 270-274.l.

** Heltai nyomdájának sorsáról újabban I. Pirnát Antal - Végh Ferenc: Új adatok Heltai Gáspárról. ITK. 1956. 66-74.l. - Herepei János: A Heltai-nyomda sorsa. M.Kvzle, 1957. 55-58.l. /Szerk./

Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől a protestantizmus-sal rokonszenvező Miksa főherceg magyaróvári birtokára menekül, ahol 25 forint évi fizetéssel magyar lelkészként alkalmazták. Ifjúságáról, neveltetéséről semminemű adatunk nincs, s azt sem tudjuk, hol és mikor sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét, ha ugyan egyáltalán elsajátította s nem valami sociusszal dolgoztatott. Egy Bécsben, 1557.október 26-án kelt levele alapján, melyben arra kéri Bullinger Henriket, hogy a választ Hoffhalter Ráfael bécsi nyomdászhoz küldje, azt szokás következtetni, hogy Hoffhaltertől tanulta meg a könyvnyomtató mesterséget s hogy tipográfiai felszerelését is tőle szerezte. A kassai tanácshoz 1559.márciusának végén intézett leveléből csak annyi derül ki, hogy a felszerelést a pártfogótól fölvelt kölcsönpénzen vásárolta s hogy a kölcsönből a levél keltekor még száz forint adósság terhelte.

Sajtójának első ismert terméke 1558.április vége felé készült el Magyaróvárt s ez az ő saját Az Ur Iesus Christusnak Szent Vachoraiarol... valo Praedicacioc-at /- RMK. I. 36. -/ tartalmazó füzetke, melyet Miksa főhercegnek ajánlott. A királyi udvar azonban nem nézte jó szemmel Huszár tevékenységét, s I.Ferdinánd Oláh Miklós ellenjegyzésével 1558.november 1-én kelt rendeletével őt a legsúlyosabb büntetés terhe alatt eltiltotta a könyvnyomtatástól. /- Vö: Ráth György: Bullinger Henrik és a magyar reformáció. ITK. 1896. 38.1. -/ A királyi parancsnak azonban nem volt fogantja, és Huszár háborítatlanul tovább dolgozott sajtóján. Ennek egyik termékét, Bullinger zürichi reformátor egy kis latin nyelvű értekezését 1560 elején irt levele kapcsán négy példányban megküldte kassai hiveinek, azt üzenve nekik, hogy ha Isten segélyével hozzájuk eljűhet, több ilyen újdonsággal fog egyházuknak szolgálhatni. /- L. Gyalui Farkas: Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. M.Kvszle, 1902. 60-72.1. -/ A kassai lelkészi állásba 1560. március 20-án iktatták be. Uj hivatalát nem sokáig élvezhet-

te. Október első napjaiban Zay Ferenc kassai főkapitány a Verancsics Antal egri püspök által kieszközölt királyi parancsra minden formáság mellőzésével elfogatta, majd december 27-én Egerbe akarta szállíttatni. Huszár azonban az elszállítása hírére keletkezett zürzavarban a betört kályhán át elmenekült s Debrecenbe szökött.

Itt 1562 őszéig maradt s könyvek kinyomtatásával tartotta fenn magát. Arról, hogy nyomdája miként került Magyaróvárról Debrecenbe, semminemű pozitív adatunk sincs. Minthogy Huszár a kassai lelkészséget csak azzal a feltétellel fogadta el, ha ottani javadalmából előlegezik a nyomda vételárát terhelő adósságot, bizvást feltehetjük, hogy a nyomdát is magával vitte Kassára s talán üzembe is helyezte. Nem lehetetlen, hogy itt bocsátotta ki 1560-ban Meliusnak ajánlva azokat az "istenti dicséreteket és psalmusokat", melyekről Szilvás-Ujfalvi Imre Keresztyeni énekek /Debrecen, 1606./ c. munkájának előszavában megemlékezik. Mint láttuk, Huszár azzal kecségtette a kassaiakat, hogy több ujdonsággal fogja őket megörvendeztetni. S mi más lehetett a legelső ujdonság, amire gyülekezetének szüksége volt, ha nem énekeskönyv? Az, hogy Meliusnak volt ajánlva, még nem ok arra, hogy a mű kinyomtatását Debrecenre lokalizáljuk. Hiszen Melius a magyar reformációnak olyan vezéregyénisége volt, hogy Huszár méltán ajánlhatta neki a munkát. Ezzel csak fokozta kelendőségét. S emellett ez az ajánlás, illetve az ajánlás alapján kettejük közt kifejlődött kapcsolat azt is megmagyarázza, miért keresett és talált Huszár Gál éppen Debrecenben menedéket akkor, amikor Kassáról szöknie kellett? Sokkal bajosabb azt megmagyarázni, mint vihette magával a nyomdát a december 27-i zürzavarban? Lehet, hogy az elszállítást Huszár nyomtató legénye bonyolította le.

Annyi tény, hogy a magyaróvári nyomda betűivel 1561. július havában megjelenik az első debreceni sajtótermék,

Melius Péter ottani lelkipásztor műve: A Szent Pál Apastal levelenec mellyet a Colossabelieknek irt predicacio zerent valo magyarazattya /- RMK. I.47. -/, címlapján a genfi Crespin-cég mesterjegyének utánzatával, s valószínűleg - mint Csűrös Ferenc véli /- A debreceni városi nyomda története. Debrecen, 1911. 24.1. -/ a városi tanács költségén vagy legalább is támogatásával. Huszár ebben az évben Meliusnak még egy művét nyomtatta ki /- RMK. I.46. -/. Neve egyikén sem szerepel. A következő évből három magyar és két - valójában egy - latin nyelvű debreceni nyomtatvány maradt reánk, de ezek aligha készültek mind egy szálig Huszár műhelyében. Hiszen - Oláh érseknek ez év október 31-én a királyhoz intézett jelentése szerint - Huszár ekkor már Komáromban tartózkodott mint protestáns igehirdető. Csűrös mindhárom magyar munkát Huszár készítményének tartja, a latin nyelvűeket azonban nem. Ez a vélemény azonban helyesbítésre szorul. Az ajánlások kelte alapján ugyanis egészen kétségtelen, hogy Meliusnak Szabónál A kisértet és a bűnös ember párbeszéde /- RMK. I.50. -/ címmel szereplő műve, melynek csonka unikumát a leíráskor a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár őrizte, már nem Huszár keze alól került ki. Az I.rész ajánlása ui. 1562.augusztus 31-én, a második pedig október 12-én kelt s így körülbelül akkor jelent meg, amikor Huszár már javában térítgette a csallóközi csajkásokat. Viszont Csűrössel ellentétben Huszár munkájának tartom az előzmények 2.ive kivételével Melius: Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita [A hit fő tételeiről bemutatott katolikus hitvallás] kétféle példányait /- RMK. II.85. és 86. -/ is. Az előzmények 2.ive, mely Melius és Czeglédi György kirohanásait tartalmazza a pontatlanul dolgozó tipográfus ellen, sokkal primitívebb kivitelű, mint a munka többi része, noha az sem mondható valami műremeknek. Ez iv betűi elpiszkoltak vagy egész az olvashatatlanságig halaványak, s ha valamire, ugy erre az ivre illik Czeglédi megjegyzése: "primum specimen exercitii in

arte calligraphica". [A szépirás mesterségében való első próbálkozás.] Ugy látszik, Huszár Gál megtagadta a reputációját sértő kitételeket tartalmazó előszavak kinyomtatását s Melius kénytelen volt valami kontárra bizni elkészítésüket. De az is meglehet, hogy Melius Huszár háta mögött, titokban nyomatta ki ezt az ominózus ívet. Akár így, akár úgy történt a dolog, a szakítás elkerülhetetlen volt, s Huszár kénytelen volt távozni Debrecenből. Elfogadta tehát a komáromiak meghívását.

Szegény Huszár Gálnak Komáromban sem volt soká maradása. Oláh érsek sürgetésére Károly főherceg 1563. elején a komáromi vár kapitányához és tiszttartójához intézett leiratában elrendeli Huszár bebörtönzését. De a csajkások kapitánya, Nagy Imre, akire a parancs végrehajtását bízták, az új hithez huzott s nemcsak nem fogatta el Huszárt, hanem még menekülését is elősegítette.

Ekkor egy időre nyoma vész s csak 1565. elején bukkan fel ismét a neve Miksa királynak január 28-án kelt parancsában, melyben meghagyja Nagyszombat város tanácsának, hogy ne tűrje a városban a több helyről elűzött Gallus nevű eretnek conciniatort. Volt-e foganatja a parancsnak, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Huszár Dávid nevű fia 1573. március 2-án Nagyszombatban tanítóskodott. Ezen a napon intézkedik úi. Verancsics Antal esztergomi érsek Pozsonyból, hogy távolítsák el Huszár Dávidot Nagyszombatból. Maga Huszár Gál ekkor már Komjátiban volt lelkész.

Huszár Gál Komjátiban ismét elkezdette nyomtatói működését, még pedig azzal a betűkészlettel, amelyet Magyaróvárt, majd Debrecenben is használt. Hogyan és mikor került fölszerelésének vagy legalábbis fölszerelése egy részének ismét birtokába, oly kérdés, melyre adatok híján csak találgatással felelhetünk. Annyi kétségtelen, hogy a Meliusszal történt szakításkor nyomdáját nem vitte magával. Lehet, hogy Meliusék, lehet, hogy maga a város vette birto-

kába a duzzogó Huszár távozásával gazdátlanul Debrecenben maradt sajtót. Annyi bizonyos, hogy nem soká hevert tétlenül, mert hiszen - mint az imént említettük - még 1562. októberében kinyomatták rajta Melius egy füzetét. A nyomtató kiléte, minthogy A kisértet és a bűnös ember párbeszéde c. emlegetett munka egyetlen, elején és végén csonka példányban maradt reánk, ismeretlen. Talán annak a név szerint ismeretlen kontárnak a műve, aki a Confessio ominózus négy lapját szedte ki, de az is lehetséges, hogy azé a Somogyi Máté debreceni lelkésszel rokonságban álló Török Mihályé, akinek nevével 1563-1567. között találkozunk debreceni nyomtatványokon s aki 1571. előtt költözött el az élők sorából. Főműve Melius Magiar Predikatio c /- RMK. I.59. -/ c. posztilla-kötete, melynek külön nevezetessége az az Agnus Dei ábrázoló, 1563-ból datált csinos fametszet, mely a címlapot díszíti. Az Agnus Dei Debrecen város cimere s valószínű, hogy Török e fametszetet mesterjegyül szánta, éppúgy a nyomda székhelyének címerét választva ki e célra, mint ahogy Honterus Brassó és Hoffgreff Kolozsvár címerét. Török halála után a nyomda tétlenségre lévén kárhozható, Huszár ismét birtokába vehette. Annál is inkább megtehetette ezt, mert nem sokkal Török halála után - 1572.december 15-én - Melius is sirba szállt.

A következő évben Huszár már belefog Komjátiban Bornemisza Péter Első része az Evangeliumokból es az Epistolakból való tanvsagoknac /- RMK. I.95. -/ c. prédikációs kötete kinyomtatásához. A testes kötetet a kolofon tanúsága szerint Semptén fejezték be 1573.november 1-én. Bornemisza sehol sem nyilatkozik róla, miért hagyta abba Huszárral műve kinyomtatását. Lehet, hogy a Komjáti és Sempte közti távolság, ami a szerző közreműködését szerfölött megnehezítette, volt az ok, amiért a már félig kész munka szedése félbemaradt, majd Semptén nyert befejezést. De az sem lehetetlen, hogy Huszár lassan dolgozott, s Bornemisza ezért vette el tőle a munkát. A szakításnak mindenesetre simán,

harag nélkül kellett lefolynia, mert különben Huszár aligha engedte volna át Bornemiszának iniciálé- és könyvdisz-készletét, melyet Bornemiszta továbbra is állandóan használt.

Huszár Gál nyomdászkodásának nem ez a félbemaradt kötet az utolsó emléke. 1574-ben kinyomatja A keresztyeni gyülekezetben való Isteni dicziretek es Imadsagoc /- RMK. I. 332. és Sztripszky 1808.sz. -/ c. terjedelmes munkáját, mely október közepe táján hagyhatta el a sajtót.* Ez Huszár egyik legdiszesebb nyomtatványa. Tipográfiai érdekességét fokozza, hogy hangjegyszedést is tartalmaz. A kották elhelyezésére szükséges vízszintes vonalakat gondolatjelekből rakta egybe. Huszár Gál alig egy évvel ezután, 1575.október 23-án Pápa városában a pestis áldozata lett.

Nyomdája fiára és örökösére szállt, aki még egy ideig Uzemben is tartotta. Egyetlen fennmaradt terméke Huszár David saját munkája, a heidelbergi káté első magyar fordítása /- RMK. I.137. -/ 1577.február 13-án hagyta el a sajtót. A nyomda utolsó tulajdonosának további sorsa ismeretlen.

6. A HOFFHALTEREK MAGYARORSZÁGON; A DEBRECENI NYOMDA TÖRTÉNETE 1705-IG

Debrecenben 1564-ben Török Mihállyal egy időben még egy másik, nála sokkal különb tipográfus is serénykedett: Hoffhalter Rafael, a lengyel származású jeles bécsi könyvnyomtató. /- Gulyás i.m. 131-150.l. -/

Előkelő lengyel család szülötte, valódi neve Skrzetusky volt; címerének ezüst paizsában vörös patkót és keresztet

* Huszár Gál működéséről újabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 265. és 512.l. - Ötvös János: Huszár Gál nyomdászjele. Egyháztörténet, 1958. 186-188.l. - Ötvös János: Huszár Gál mint nyomdász. Egyháztörténet, 1959. 80-89.l. - /Szerk./

viselt. Megfordult Németalföldön, majd Zürichben tartózkodott, ahol fia, Rudolf született s végül 1555-ben Bécsben telepedett meg. Itt az elwageni Krafft Gáspár betüöntővel társulva, 1555. április 10-ről keltezett kiváltságlevelet nyert egy csinos, francia izlésben metszett betűkkel felszerelt nyomda felállítására, valamint papiros és könyvek behozatalára. 1556-1563. működött Bécsben; ezen idő alatt számos kisebb-nagyobb nyomtatvány került ki műhelyéből, köztük néhány magyar nyelvű is. /- Vö: Meyer, A.: Wiens Buchdrucker-geschichte. Wien, 1883-1887. I. 86-93.1. -/ Hoffhalter, habár Bécsben hithű katolikusként szerepelt, titokban a protestánsokhoz huzott s a reformáció embereivel állandó összeköttetésben állott. Kétszínűsége kiderülvén, 1563-ban el kellett hagynia a várost, még pedig olyan gyorsan, hogy nyomdai felszerelését sem vihette magával. Ez utóbbi állításunkat főleg arra alapítjuk, hogy Werbőczy Tripartitumának debreceni kiadása végén használt cimere nem az a szép fametszet, mely bécsi nyomtatványait díszíti, hanem egy 1565-ben készült, meglehetősen hevenyészett kivitelű duc, s hogy az első - nevével ellátott - debreceni nyomtatványban Huszár Gál betűt használta. Ez a sajtótermék Melius Péter: Az két Samuel könyveinek es az két Kirali könyveknek... igazan való forditasa /- RMK. I.55. -/ 1565. elején látván napvilágot, azon már 1564-ben kellett dolgoznia. De az sincs kizárva, hogy már 1563. tavaszán Debrecenben tartózkodott. Talán ő metszette fába Török mesterjegyét, melynek technikája igen hasonlít a Hoffhalter-féle nyomtatványok fametszeteiéhez s ő kölcsönözte Töröknek azt az A iniciálét, melyet az előszó élén alkalmazott. Ez az A iniciálé ugyanis egy bibliai jeleneteket ábrázoló ABC-sorozat tagja, melynek több darabja Melius Sámuel-fordításában is előfordul s amely - mint a Hoffhalter család tulajdona - nagyváradi, gyulafehérvári és alsólendvai nyomtatványokban egyaránt szerepel. Hoffhalter második és utolsó debreceni sajtóterméke, Werbőczy István: Magyar decretvm-a /- RMK.I.56.-/ Weres Balázs fordításában, kevéssel 1565. augusztus 21-e után

készült el. Hoffhalter e munkában új típusokat használt, melyek beszerzése vagy előállításuk meglehetősen időbe került. Valószínűleg ő maga véste fába a címlap barokk ízlésű kapuzatát, valamint János Zsigmond fejedelem, a kiadást pénzelő Némethy Ferenc és a maga címerét s a címerek befogadására szolgáló keretet.

Hoffhalter röviddel Werbőczijének megjelenése után elhagyta Debrecen s nyomdájával együtt átköltözött Nagyváradra. Naményi Lajos /- M. Kvszle, 1901. 175. l. -/ Hoffhalter Váradra költözését az ottani hitvitákkal hozza kapcsolatba, de helytelenül, mert a hitviták jóval később, 1568-ban és 1569-ben folytak le. Valószínűbbnek tartom, hogy Hoffhalter léleekben már ekkor elfordult a kálvinizmustól s bár egy ideig még nem vallott színt, célszerűbbnek vélte távozni Debrecenből, ahol az éles szemű Melius könnyen észrevehette volna újabb hitehagyását. Hogy nagyváradi ismert nyomtatványai még a református egyházat szolgálják, abban semmi feltűnő sincs olyan embernél, aki nyugodt lélekkel dolgozott Bécsben a katolikusoknak, noha léleekben már protestáns volt.

Nagyváradról - valószínűleg János Zsigmond fejedelem hívására, aki a neki ajánlott Werbőczy-kiadás alapján jól ismerte képességeit - Gyulafehérvárra teszi át műhelyét. E nyomdáról úgy szokás beszélni, mintha azt a fejedelem saját költségén rendeztette volna be. /- L. Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. 38. l. -/ De ez téves beállítás. Az a nyomda, mely 1567-től 1571-ig Gyulafehérvárt működtette, nem más, mint Hoffhalter debreceni, majd váradi nyomdája, amint azt a teljesen azonos típusok, díszek és kezdőbetűk igazolják. Hoffhalter ugyan a sajtójából kikerült könyvek impresszumában "typographus regius"-nak nevezi magát, de ez csak annyit jelent, hogy a fejedelem megbízásából, az ő számlájára dolgozott. Maga a nyomda saját tulajdona volt s felszerelése halála után özvegyére szállott. Világosan kitetszik ez Schesseus Keresztély

Epithalamium-ának [Nászdal] /- RMK. II.108. -/ az impresszumából /ex regii typographi officina typographica Raphaelis Hoffhalterii/, amely félre nem magyarázható módon hirdeti, hogy Hoffhalter Rafael kir. könyvnyomtató a saját műhelyében dolgozott. Itt valószínűleg nemcsak mint könyvnyomtató, hanem mint formametsző is tevékenykedett. /- Erre vonatkozólag l. alább a könyvillusztrációkról szóló fejezetet. -/

Hoffhalter Rafael 1568. elején elhalálozott; Dávid Ferencnek az ez év március 8-18-án lezajlott hitvitáról kiadott rövid beszámolója, a Brevis enarratio disputationis Albanæ de Deo trino et Christo duplici [A Szentháromságáról és Krisztusról Gyulafehérváron tartott kettős disputának rövid ismertetése] /- RMK. II.111. -/ ui. már özvegyének impresszumával látott napvilágot. Ez különben az egyetlen nyomtatvány, mely az özvegy cégjelzésével van ellátva. Valamennyi 1568-9-ben megjelent gyulafehérvári nyomtatvány a tipográfus megjelölése nélkül került ki a sajtóból. Csupán Dávid Ferenc prédikációi 1569. augusztus 20-a táján megjelent első részének kolofonja árulja el a nyomda akkori művezetőjének, Vagner Gergelynek a nevét.

Hogy miért került Vagner, a gyulafehérvári iskola tanítója s nem Hoffhalter fia, az ugyancsak könyvnyomtató Rudolf az intézet élére, annak igen nyomós oka volt. Minden valószínűség szerint ő volt az, aki a címlap szerint Váradon, de kétség kívül a gyulafehérvári nyomda felszerelésével ki nyomtatta Melius: Az Szent Iánosnak tört. jelenésnek... magyarázata predikcioc szerint /- RMK. I.69. -/ c. munkáját, mely 1568. január 8-a táján hagyta el a sajtót. Igen valószínű, hogy Hoffhalter Rudolf nem Váradon, hanem akár titokban, akár atyja beleegyezésével Gyulafehérvárt nyomtatta ki Melius munkáját, s az unitáriusok csak később jöttek rá erre a turpisságra. Az, hogy Melius az előszóban gunyolja az öregebb Hoffhaltert, még kapóra is jött, mert segített elterelni Gyulafehérvárról, mint valódi nyomtató helyről a figyelmet. Az is valószínű, hogy Hoffhalter Rudolf nem követte

atyja vallásos meggyőződésének evolúcióját s lelke mélyén megmaradt kálvinistának. Amikor azután az unitáriusok rájöttek kétszínű viselkedésére, épp úgy menekülnie kellett neki Gyulafehérvárról, mint néhány évvel előbb atyjának Bécsből. Dávidék e kellemetlen fölfedezést a Brevis enarratio nyomtatása közben vagy után tehetők s a megbizhatatlannak bizonyult fiút az özvegygel együtt a nyomdából eltávolították. Becses munkaerőtől fosztották meg így magukat, ami anyyira meg is látszott a kevéssel utóbb kiadott De Falsa Et Vera Vnius Dei... Cognitione, Libri Dvo [Az egy Isten igaz és hamis ismeretéről... két könyv] /- RMK. II.106. -/ kivitelen, hogy a János Zsigmondhoz intézett ajánlólevélben a nyomtató halálával kénytelenek mentegezni a hibákat.

A gyulafehérvári sajtó tevékenysége 1569-ben meglehetősen ellanyhult. Jelentőségéből már ekkor sokat veszített. Heltai Gáspár az 1568-i nagyváradi zsinaton maga is az unitarianizmus mellé szegődött s az ő szakszerű vezetése alatt működő kolozsvári nyomda sokkal jobban és gyorsabban volt képes kielégíteni Dávidék szükségleteit. Az üzem sorsát végképp megpecsételte János Zsigmond 1571.március 14-én bekövetkezett halála. Az ekkor támadt zavart Hoffhalter Rudolf, aki talán ezen idő alatt Karádi Pál abrudbányai nyomdájában tengődött, arra használta fel, hogy magához kaparintsa a nyomdát, mely az ő felfogása szerint apai öröksége volt. Dávidnak aligha állhatott módjában, hogy ezt megakadályozza. Legfőbb protektorát, Békás Gáspárt egészen lekötötte a fejedelmi trónért folytatott küzdelem, győztes ellenfele, Báthori István pedig nyomban megválasztása után megfosztotta Dávidot udvari papi állásától s Alesius Istvánt ültette helyébe.

Mikor sikerült az ifjabb Hoffhalternek szert tennie a nyomdára, nem tudjuk, csak annyi tény, hogy 1573-ban Z a l a m e g y é b e n bukkan fel. Valószínűleg Kultsár György alsólendvai prédikátor hívta magához, akinek három munkáját nyomtatta ki. Tevékenysége csakhamar szemet szurt a bécsi

udvarnak. Maximilián 1574. február 7-én megfeddi Bánfi Lászlót, amiért a lendvai uradalomban az ő pártfogása mellett egy Erdélyből kiűzött antitrinitárius könyvnyomtató főleg magyar nyelvű eretnek könyvek nyomtatásával és terjesztésével foglalkozik és szigorúan meghagyja neki, hogy ne töltsön tovább birtokán a nyomdászt, hanem azonnal távolítsa el. Hoffhalter Rudolfnak tehát ismét kezébe kellett vennie a vándorbotot.

Egy időre a közeli Drávavásárhelyen /Nedelice/ telepszik meg, ahol mint a reformációhoz hajló gr. Zrinyi György könyvnyomtatója rövid időn belül négy horvát nyelvű munkát tesz közzé. Ezek közül hármat ma már csak hírből ismerünk, mivel mind a hármat elkobozták és elégették. Valamennyi Buchich Mihály belicei protestáns lelkész munkája volt. Hoffhalter drávavásárhelyi működését valószínűleg Werbőczy Decretum-ának horvát fordításával /-RMK. II.136. -/ kezdte meg, melyet Pergossi Iván készített a gróf rendeletéből. Zrinyi György bizonyára éppen azért telepítette a közelben foglalatokodó Hoffhalter Rudolfot, a magyar nyelvű Werbőczy kinyomtatójának a fiát a birtokára, hogy költségére horvátul hozza ki a Tripartitum-ot. Hoffhalter derekasán felelt meg a feladatnak. A horvát kiadás címlapjához ugyanazt a szimbolikus keretet használta fel, melyet néhai atyja a magyar kiadáshoz készített s a címlap szövegét piros és fekete nyomással állította elő. Sajnos Buchich műveinek kinyomtatásával ismét földönfutóvá lett. A hatóságok, akik az eretnek könyveket elégették, bizonyára a nyomtatót sem kimélték, s Hoffhalternek nem volt többé maradása a Muraközben. El kellett bujdosnia, nyomdája pedig, amelyet - úgy látszik - nem vihetett magával, elpusztult. Legalábbis egyetlen kezemen megfordult későbbi nyomtatványában sem találkoztam többé azokkal a kezdőbetűkkel és díszekkel, melyek a Hoffhalter-féle nyomdát 1574-ig jellemezték. Csupán a családi cimert s a betűöntéshez szükséges matricákat sikerült megmentenie. Ily szegényes felszereléssel álli-

tott be Debrecenbe, ahol 1577. augusztus 13-án találkozunk ismét nyomtatványon a nevével.

A d e b r e c e n i nyomda 1568-ban Török Mihály betegsége vagy talán inkább halála következtében szünetelt. Melius az állítólag Nagyváradon 1568. elején megjelent könyve előszavában keserűen panaszskodik, "hogy miként az oskolác, a predikatoroc fé zkeij meg romlanac ez nagy oc haborusag miatt, így az Isten a nyomtatást is ammi országokban meg fogyatkoztatá". Az okot a fejedelmek, földi gazdagok szűkmarkuságában látja. Ez az áldatlan állapot még az 1569. esztendő egy részében is tartott. Melius április 27-én Bullingerhez írt levelében is arról panaszskodik, hogy az ő vidékükön "hiányzanak a tanult és megbízható nyomtatók". De a helyzet még ebben az esztendőben megjavul.

Az elárvult debreceni officina új tulajdonost kap Komlós /latinosan Lupinus/ András személyében, aki 1569-1575. között tevékenykedett Debrecenben. Neve után ítélve alighanem magyar ember volt s lehet, hogy előzőleg Kolozsvárt Heltai műhelyében dolgozott, akinek özvegyével később üzleti összeköttetésben is állott. Debreceni életkörülményeit is homály fűdi. A város jegyzőkönyveiben egyetlen egyszer szerepel a neve. Ebből kiderül, hogy a könyvnyomtatás mellett könyvek árusításával is foglalkozott, de elszámolni nem igen sietett. Ezért Heltai özvegye 1575.március 1-én ügyvédje útján törvény elé idézte. /- L. Csűrös i.m. 50.l.-/ A törvény elé idézésnek talán a nem fizetés mellett az a be nem vallott háttére is volt, hogy Komlós, aki eleinte kizárólag teológiai munkák sokszorosításával foglalkozott, 1574-ben egy csomó széphistória kinyomtatásával oly területre csapott át, amely addig a Heltai-nyomda szinte kizárólagos előjoga volt. 1575-ben munkássága megcsappan s a Schrecker-Szegedi-féle Teophania [Isten megjelenése] /- RMK. I.117.-/ nyomdatechnikai szempontból is kevésbé sikerült. Sorait még több un. spiz ékteleníti el, mint nyomtatványait rendszeren. Lehet, hogy már ekkor betegeskedett s nem ellenőrizhette e-

léggé az inasok vagy a legények munkáját. Halála még ebben az évben vagy 1576-ban következett be.

1577-ből két olyan nyomtatványt ismerünk, mely az impresszum tanúsága szerint "Komlos Andrasne hazaban" készült. Komlós tehát ekkor már nem élt s a nyomdát özvegye tartotta üzemben. Vajon Hoffhalter Rudolf volt-e a művezetője, aki a nyomdát még ez évben átveszi, nem tudjuk, csak sejtjük. Sőt az sincs kizárva, hogy már 1574-ben Debrecenben tartózkodott, mint a Komlós-nyomda szócíusa. Véleményünket a Komlós-nyomdából kikerült Az vitez Franciscorul es az ő feleségéről szóló széphistóriára alapítjuk, melyet Ráskay Gáspár 1552-ben alsólendvai rokonai körében szerzett. Igen valószínű, hogy kéziratát az Alsólendváról menekült Hoffhalter hozta magával Debrecenbe.

A nyomda átvételére Hoffhalternek két mód kínálkozott: vagy megveszi a nyomdát, vagy elveszi feleségül az özvegyet. Alighanem az utóbbi módot választotta. Családi körülményeiről ugyan semmit sem tudunk, de hogy ő maga nem halt el jogutód nélkül, az kétségtelen. Egy 1587-i debreceni nyomtatványon ui. az áll, hogy Hoffhalter Rudolf műhelyében készült, pedig már 1586-ban elhalt. Eleinte a Komlós-féle keskeny betűket használta, de ezek nem elégitvén ki szépérzékét, újra kiöntötte a Hoffhalter-féle típusokat. Rövid nagyváradi megszakítással haláláig Debrecenben dolgozott. A halálesetről Pélegyházi Tamás 1586-ban megjelent Uj Testamentum fordítása /- RMK. I.218. -/ utószavából értesülünk. A fentebb idézett 1587-i impresszumból következtetve valószínű, hogy egy ideig özvegye vezette tovább a nyomdát, s talán még az 1588-1589. évekből ránk maradt négy debreceni sajtótermék is, melyek egyikén sem szerepel a nyomdász neve, az özvegy idejében készült. Hoffhalterné bizonyára 1590-ben követte urát a sírba, mert ez év augusztusa elején már új tulajdonos, Csáktornyai János kezén van a debreceni sajtó.

Csáktornyai vagy - amint ő maga írja - Czaktornai János

életéről, Debrecenben való felbukkanásának körülményeiről semmit sem tudunk. Neve után ítélve csáktornyai származású volt, s lehet, hogy még Hoffhalter hozta magával, amikor a Muraközéből Debrecenbe menekült. Csáktornyai a jól jövedelmező tankönyvirodalom mellett a nem kevésbé biztos kelendőségű hitbuzgalmi irodalmat is szívesen terjesztette. De nem hanyagolta el az e korabeli irodalmi műfajok harmadik hasznát hajtó ágát, a népies irodalmat sem, Aligha volt a saját üzleti vállalkozása, hanem a vitatkozó felek megrendelésére készült az 1593.junius 17-i csengeri zsinatra szánt *Confessio Vera De Coena Domini Thesibus Comprehensa* [Az urvacsoráról való tétélekbe foglalt igaz hitvallás] /- RMK. II. 238. -/ c. aprónyomtatvány, melynek az az érdekessége, hogy impresszuma a szokásos "Excudebat Joannes Czaktornyai" helyett így szól: "Typis Joan. Czaktornai". Ebből, valamint abból a körülményből, hogy a debreceni sajtó egyetlen 1594. évi terméke a Janus Pannonius-féle *Eranemus /Eranemus. Hoc est, Ventorum Contentio.* [Szelek vetélkedése.] /- RMK. II. 248. -/ a nyomtató megnevezése nélkül hagyta el a sajtót, esetleg arra következtethetünk, hogy Csáktornyai már ekkor betegeskedett, s a nyomda a segédek kezén vegetált. Annyi bizonyos, hogy Csáktornyai id. Szathmári Baka Péter naptári feljegyzése szerint 1595.november 25-én elköltözött az élők sorából. /- Vö: Zoványi Jenő: Két régi magyar nyomdász halálának ideje. M.Kvzslé, 1937. 71.1. -/ Ezt az adatot megerősíti Szegedi Lőrinc egykoru naptárbejegyzése is, mely ugyancsak 1595-re teszi Csáktornyai elhalálozásának idejét. /- L. Heirepei János: Csáktornyai János halála. Erdélyi Múzeum, 1939. 295.1. -/

1596-ban új tulajdonos kerül a nyomda élére, a lipcsei származású Rheda Pál, aki 1619.december 18-a előtt bekövetkezett haláláig vezette az üzemet. Talán rokona volt annak a Rhete Joachimnak, aki a XVII.század elején Stettinben nyomdászkodott. Az 1620.március 23-i hagyatéki osztokodásról szóló bejegyzés Debrecen város jegyzőkönyvében arról tanuskodik,

hogy Rheda Pál a nyomdai felszerelésen kívül egyéb jószágot és házat is hagyott örökösire. E bejegyzés Rhedáról, mint "Typographus Civitatis"-ről emlékezvén meg, Csűrös úgy véli, hogy e kifejezés "nem jelentette csupán azt, hogy 'a városban lakó nyomdász', amire esetleg magyarázni lehetne, hanem világosan ezt: 'a város nyomdása'". Mi ezt a felfogást nem osztjuk. Véleményünk szerint e kifejezés csak annyit jelent, hogy a debreceni, nem pedig, teszem azt, a kolozsvári nyomdászról van szó. Szintugy abból, hogy a tanács a nyomdai felszerelést a megboldogult fiaira ruházta, a nyomdára mint városi tulajdonra következtetni nem lehet. Hiszen a tanács ugyanakkor az elhunyt egyéb jószágairól és házáról is rendelkezik. Ez pedig még Csűrös feltevése szerint sem volt városi tulajdon. A nyomda tulajdonjogát egyébiránt a mi felfogásunk értelmében dönti el a kassai városi tanács jegyzőkönyvének 1614.július 19-ről szóló ama feljegyzése, mely szerint ez idő tájt a debreceni könyvnyomtató ajánkozott, hogy Kassára költözik. /- L. Kemény Lajos közleményét. M. Kvszle, 1910. 191.1. -/

Rheda Pál deákos műveltségű, tudós ember volt, amiről kiadványainak ajánlásai és előszavai is tanuskodnak. Mint nem egy hazánkban megtelepült pályatársa, ő is megtanulta annyira a magyar nyelvet, hogy írói ambícióinak is eleget tehetett, lefordítván németből egy szentirásai idézetekből összeállított törvénykönyvet. /- Lex Politica Dei, Az az, Mindenféle törvények, Iteletek es Rend-tartások... Az szent irasbol oezve zedegettetven... Debrecenben, 1610. - RMK. I. 419. -/ Csűrös azt is érdemül tudja, hogy ő volt az első debreceni nyomdász, akinek görög betűkből készlete volt. Ez azonban tévedés: Török Mihály már 1564-ben /- RMK. II. 91.-/ használt görög betűket.

Kiadványai közül Werbőczy Tripartitum-ának 1611. évi bilingvis kiadása a magyar könyvkiadás története szempontjából nagyfontosságú. E kiadás /- RMK. I.426. -/ példányai kétféle változatban kerültek forgalomba. Ezt Szabó Károly sem

vette észre. Az egyik változatban a latin előszó végén olvasható magyar szövegben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem összes címeivel szerepel s emellette Zerdahelyi Imrefi János "azon Erdely-Ország Fejedelmének főbeli Tanácsa" is meg van említve, mint akinek "segítsegevel" ez a kiadás készült. A másik változatban a fejedelem és fő tanácsa nevét hiába keressük. A példányok közötti ez eltérésnek csak egyetlen magyarázata lehet. A példányokon Rheda és ifjabb Heltai Gáspár, aki a Tinódi Cronica-jából jól ismert címlap-keretet is odaköltöztette, megosztottak s az erdélyi méltóságokra vonatkozó passzus csak az erdélyi fejedelemséghez tartozó országrészekben árusítandó példányokba került be, míg a királyság területére szánt példányokból elhagyták. Ez tudomásunk szerint az első eset, amikor két cég egy nagyobb tőkebefektetést igénylő mű közös kiadására vállalkozott. De a kötet nyomdatörténeti szempontból sem érdektelen. Abból, hogy ifjabb Heltai és Rheda közös kiadványa Debrecenben készült s nem Kolozsvárt, a Heltai-nyomda erős hanyatlására kell következtetnünk.

Rheda Pál halála után a debreceni nyomdát két fia közül a sokat betegeskedő Péter vezette. Első s legfőbb ránc maradt munkája Melotai Nyilas Istvánnak a Szentháromságról írt Speculum Trinitatis [A Háromság Tüköree] /- RMK. I.521. -/ c. nagy terjedelmű magyar műve volt, melynek költségeit Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fedezte. 1620-ban vette munkába a könyvet, de csak 1622-re készült el vele. A késedelmet a sajtóhibák bevezető soraiban betegeskedésével, meg azzal mentegéti, hogy legényei "majd jobb részre mind idegen nemzetből voltanak, kik Magyar nyelven igen keveset, vagy semmit sem értettek". A nagyobb kelendőségű kiadvány-fajokat, az egy kalendáriumon kívül, nem igen művelte. Nem csoda, hogy amikor 1630. elején meghalt, a várossal szemben 200 forintnyi adóssága maradt. Éppen ezért a városi tanács 1630.február 4-én intézkedett, hogy hagyatékát összeírják s az "angiportus Typographiae" /Nyomtató-köz, 1910-ben Nyomtató-utca/ során álló házáat és nyomdai felszerelését lefoglalják. Egy február

23-ról keltezett feljegyzés szerint a házat 300, a nyomdai felszerelést 150 s a már kopott betűkészletet 50 forintra becsülték. A város készpénzzel elégitette ki az özvegyet, a házat és a nyomdai felszerelést pedig megtartotta magának.

Csürös feltevése szerint a tanács már ekkor rábizta a nyomdát Fodorik Menyhért "deák"-ra, aki könyvárus és könyvkötő is volt egy személyben s akivel azután 1633-ban formális szerződést kötött. E szerint a ház és a nyomdai felszerelés 500 forint ellenében ment át Fodorik tulajdonába, de azzal a megszorítással, hogy a tanács, ha nem volna megelégedve munkájával, vagy ha utána a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a házat és felszerelést visszaválthatja. Erre azonban, bár a nyomda 1652. és 1662. között - úgy látszik - egyáltalán nem működött, Fodorik életében nem került a sor.

1662-ben került Karancsi György a nyomda élére. Ő a latta érte el a nyomda mélypontját. Élete végéig /1676?/ az őcska, a sok használattól már egészen elvásott betűket használta, úgy hogy a "Karancsi-betűk" kifejezés az elkoptatott típusok színönimája lett. /- Vö: Magyar Nyelvőr, 1896.27o.l.-/

Őt követte Rosnyai János, 1657-től a sárospataki nyomda vezetője, akit a debreceni tanács már 1672-ben szeretett volna megnyerni tipográfusnak, de csak 1677-ben került a nyomda élére. Eleinte a régi kopott betűkészlettel dolgozott, de csakhamar új betűkkel és könyvdiszkekkel szerelte fel a nyomdát. Az új felszerelést - Csürös véleménye szerint - Hollandiából hozathatta. Kár, hogy 1682.decemberének második hetében elragadta a halál.

Utóda - az özvegy rövid működése után - Töltési István volt, eredetileg debreceni könyvkötő, akit a városi tanács még 1681.augusztusában kiküldött Hollandiába, hogy Misztótfalusi Kis Miklós amsterdami műhelyében elsajátítsa a betűmetszést és öntést. Valami sokra aligha vihette, mert szemévilágát féltve, már három hónap múlva abbahagyta a dolgot. A

debreceni nyomda élén sem tartott ki sokáig: 1686-ban már Kassai Pál cégjelzése szerepel a debreceni sajtó termékein. Egyik megrendelőjéhez, Langh Jánoshoz 1685. április 30-án írt levelében Töltési azzal mentegetőzik a késedelemért, hogy nem volt elegendő betűje, és most kellett metszenie és öntenie a típusokat, "mivel - teszi hozzá némi önérzettel - egyszerűs mind sculptor // és fusor is vagyok". Illésy János véleménye szerint /- Nyomdászati és könyvészeti adatok. M.Kvszle, 1896. 175-177.l. -/ az itt szóban forgó munka, melyhez Langh mintául elküldte az eredeti német könyvecskét, Neumann Gáspár boroszlói lelkész Minden imádságok veleje c. füzeté lehetett. A fordító mind a debreceni, mind az ugyanez évi lőcsei kiadáson egy "akkori bujdosó" elnevezés alá rejtőzködött. /- L. Sztripszky 325. sz. és M.Kvszle, 1886. 91.l. - A lőcsei kiadás: RMK. I. 1342. -/ A debreceni kiadás 64 nyolcadrétű lapból áll, s Töltési 200 példányban papirossal együtt 12 forintért állította elő. Szürke papirozt használt hozzá s ezt azzal mentegeti, hogy nem volt pénze jobbra. Töltési külföldi tanulmányai ellenére sem volt valami elsőrangú tipográfus. "Nyomtatványai - írja róla Csűrös - egy-két kivételt leszámítva, homályos nyomású, eléggé gondatlan kiállítású" munkák. /- I.m. 130.l. -/

Utóda, Kassai Pál alatt, aki 1695. végéig vezette a nyomdát, még jobban le hanyatlott az officina. 1696-ban özvegye, 1697-től 1705-ig Vincze István állt az üzem élén, aki még nagyobb kontár volt, mint Kassai. Munkásságának nem a halál, hanem a kurucok és a labancok pusztítása vetett véget. Egy korabeli tudósítás szerint nemcsak az elrejtett betűkészlet ment veszendőbe, hanem "a typographia házában maradt betűk, sőtú és egyéb eszközök is mind oda vannak". /- Idézi Csűrös i.m. 147.l. -/ Maguk a betűk egyébként, melyeket a hetvenes évek vége felé szereztek be, annyira gyönge anyagból készültek, hogy a század vége felé Debrecen városa Misztótfalusi Kis Miklóssal folytatott tárgyalásokat újraöntésük ügyében. /- Misztótfalusi Kis Miklós: Maga szénélyének mentsége. Kolozsvár, 1698. 32. és 42.l./Továbbiakban: Mentség/.

7. BORNEMISZA-MANTSKOVIT FÉLE NYOMDA

A XVI. században alapított nyomdáink sorából a debreceninel jól rövidebb ideig állott az az officina, mely 1573-ban a n y i t r a m e g y e i S e m p t é n kezdte meg működését. /- L. Gulyás i.m. -/

A nyomdát Bornemisza Péter vágszeredi prédikátor rendezte be, hogy befejezhesse rajta posztillája első kötetének Komjátiban Huszár Gálnál megkezdett kinyomatását. Ehhez a munkához már 1569. szeptember 20-án kelt beadványában kérte a nagyszombati városi tanács anyagi támogatását. A költségekre e levél szerint mind a főurak, mind a köznemesek sorából sokan adakoztak, némelyek 50 forintot is. De ez mind nem elég, mert a közel 300 ivre terjedő munka nyomtatási költségei meghaladták az ezer forintot. A kinyomatással Huszár Gál lelkész társát bizta meg, de a nyomtatás ma még kiderítetlen okokból a CCXXXIX. levélnél megszakadt s a munka azután Semptén, Bornemisza saját nyomdájában nyert 1573. októberében szerencsés befejezést.

Dézsai úgy véli, hogy Bornemisza talán Huszár Gál sajtóját vette meg és telepítette át Semptére /-RMKT.VII.397.1.-/ Ez azonban aligha áll. Hiszen Huszár - mint láttuk - 1574-ben is nyomtatott Galgócon. Különbösen az Első része az evangeliomokból és az epistolakból való tanusagoknak /- RMK. I. 95. -/ típusai a 240. levéltől kezdve eltérnek a Komjátin nyomtatott ivekben használtaktól. A kezdők és diszek azonban a kötetnek mind Komjátiban, mind Semptében előállított részeiben egyaránt előfordulnak, sőt Bornemisza későbbi kiadványaiban is szerepelnek. Ez azt bizonyítja, hogy Huszár, ha nem engedte is át egész nyomdai felszerelését, legalább a fametszetek egy részét eladta vagy odaajándékozta Bornemiszának.

Hogy honnan szerezte Bornemisza nyomdai felszerelését,

azt csak sejthetjük. Valószínűleg Krakóból, talán éppen attól a Wierzbiech Mátyástól, aki Balassa Bálint első irodalmi kísérletét az előző évben kinyomtatta. A lengyel eredet mellett tanuskodik művezetőjének lengyel származása is. Ez a művezető Mantskovit /Farinola/ Bálint volt, aki mint az un. vizsolyi biblia nyomtatója írta be irodalmunk történetébe a nevét. Kitészik ez annak a protestáns evangéliumos könyvnek /- Sztripszky, 1816.sz. -/ az ajánlóleveléből, melyet Mantskovit 1581-2 körül intézett gr. Krusith János özvegyéhez, gr. Pálffy Katalinhoz. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Krusithné Mantskovitot, noha személy szerint nem ismerte, közvetve mégis támogatta, amidőn az ő urát "Bornemisza Petert Semptenis, Detreköben is tengetne... az könyvec Nyomtatásában". Mantskovit e nyomtatványa kolofonjában Farinola Bálintnak nevezi magát. Firtinger Károly bebizonyította, hogy a két név alatt egy és ugyanaz a személy értendő. A Farinola név ui. a liszt jelentésű latin farina továbbképzése, épp úgy, mint a Mantskovit az ugyancsak lisztet jelentő lengyel maczka /ejtsd: mancška/ szóé. Tehát ebben az esetben is csupán a XVI.században oly divatos névellatinosítással van dolgunk. /- Magyar Nyomdászat, 1895. 10.sz. -/

E művezetőn kívül Bornemisza több más egyént is foglalkoztatott. Az Ördögi kisirtetek egy helyén megemlíti kocsisát, szolgálát, szakácsát, iskolamesterét, udvari deákjait, valamint könyvnyomtató- és könyvkötőlegényeit. Utóbbiakról ezeket írja: "Azon a napon /ti. amikor az Ördög incselkedett velem/ Könyvnyomtatóim reám rés;egettek és velem kötöttek /kötődtek/. Könyv kötőim boczostak". De ez kivételes állapot lehetett. A munkások rendszerint derekasan viselkedhettek, mert különben Bornemisza aligha tudott volna akkora tipográfiai munkásságot kifejteni. Volt idő, amikor kb. 75, majd kb. 107 levél kiszedése és kinyomtatása jutott egy-egy hónapra. Ez a nagy tevékenység erősen megviselte a betűkészletet. Így az 1578.májusában megjelent negyedik része a Tanusagok-nak /- RMK. I.146. -/ sok helyt nehezen olvasha-

tó, mivel a betűk kopásnak indultak. Még fokozottabban áll ez az 1579.február végén megjelent ötödik részre /- RMK. I. 153. -/

Talán éppen az új betűk megsűrgtetése ügyében járt 1578. őszén Bécsben, ahol elárultatván, a polgármester és emberei egy este, amikor éppen vacsorázott, rátörték és börtönbe hurcolták. Csak három hét múlva sikerült megszöknie. Vagy két hónapig Beckó várában lappangott, majd visszatért Semp-tére, ahol azonban nem sokáig volt maradása. 1579. elején a hontalanná vált prédikátor Balassa Istvánhoz menekült, aki magával vitte Bécsbe, hogy a Semp-téről történt kiutasítás visszavonását kieszközölje. Ez nem sikerült és Bornemisza most már véglegesen D e t r e k ó várában telepedett meg, ahová nyomdáját is sikerült átmentenie.

Itt fejezték be a Tanusagok már említett 5. és utolsó részének kinyomtatását. Az 1579.február 22-ről keltezett ajánlólevelet már azokkal a tetszetős metszésű, széles duk-tusu új betűkkel szedték, melyeket alighanem Bécsből hozott magával. Bornemisza rövidesen annyira összeszedte magát, hogy házat vehetett vagy építtethetett magának a Detrekóval szomszédos R o r b a c h o n s a nyomdát is átköltöztet-te oda. Itt hagyta el a sajtót 1584.március 25-e táján a Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendel-tetet Euangeliomból /- RMK. I.207. -/ hatalmas kötete. Ez Bornemisza utolsó ránk maradt munkája. Dézsi Bornemisza ha-lálát 1584.március 25. és június 25-e közé teszi. De okfej-tése nem egészen meggyőző. Mert abból, hogy Mantskovit ju-nius 25-én a maga cégjelzésével nyomtatott ki egy kis köny-vet, Bornemisza halálára nem következtethetünk. Hiszen ilyes-mit már előbb is megtett. Emellett lélektani lehetetlenség, hogy Mantskovit közös pártfogójuk, Balassa Istvánhoz irt a-jánlólevelében a halálesetről meg ne emlékezzék.

Akár Bornemisza életében, akár halála után, de Detrekón s nem, mint Szabó véli, Galgócon nyomtatta ki Bornemisza mű-

vezetője azt a címlap nélküli könyvecskét, melyet Szabó Sibolti Demeter Vigasztaló könyvecské-jének keresztelt el. Ez a 12-rétű kis kötet /- RMK. I.208. -/ Czóbel Ernő megállapítása szerint nem más, mint a Bock-Balassa-féle Fűveskeretecske ujranyomása, megtoldva Heltai Vigasztaló könyvecské-jének néhány szakaszával. /- EFhK. 1910. 608.1. -/ A kis kiadvány betűi ahhoz a készlethez tartozó petitek, melyek cícerójával legelőször a Tanusagok V. részének előszavában találkoztunk. A kolofon a nyomtatás helyét nem árulja el, és Sibolti neve sem az elüljáró beszédben, sem az élő oldalcímekben nem fordul elő.

Szabót Mantskovit egy másik, ugyancsak 1584.évi nyomtatványának előszava, illetve az előszó helytelen értelmezése tévesztette meg. Ez a Lelki hartz /- RMK. I.209. -/, melynek megmaradt címlapján Sibolti Demeter van szerzőként feltüntetve. Az előszóban az előbbi munkáról semmiféle említés sem történik. Az előszó magát meg nem nevező írója kifejti, hogy a bűnös embereknek mily nagy szükségük van "az Isten Igeienec draga vigasztalasi"-ra, majd így folytatja: "Kiknec meg győze ere im egy nehany ieles vigasztalo tanusagokat a z.Ira nac az Sibolti Demeter wram 8 zue szedte, Soos Ianos wram kertere". Hogy ezek a szavak nem a másik, ettől független kötetkére értendők, azt az im szócska mellett a Lelki hartz tartalma, a bűnös kateketikus formában történő lelki vigasztalása is bizonyítja. A nyomtatás helye sem a címlapon, sem a kolofonban nincs kitéve. Valószínű, hogy még ez is Detrekön, illetve Rorbachon készült.

1585-ből szintén fennmaradt Mantskovit egy nyomtatványa, melyet ő maga fordított /- Sztripszky, 1822.sz. -/. A végén csonka unikum címlapján nincs impresszum, minthogy azonban az ajánlást Mantskovit írta Groff Annához s utóbbi tulajdonát képező "Galgotzi kalastrombol" keltezi, Mantskovit galgóczi nyomtatványának szokás tekinteni. Mantskovit ez évben G a l g ó c o n állítólag még egy másik munkát is kinyomtatott, melynek létezéséről csupán Cornides egy

feljegyzéséből van tudomásunk. Mantskovit bizonyára azért költözködött át Galgócra, mert Thurzó Elek gróf a vár közepében protestáns iskolát alapított, s a nyomdász azt remélte, hogy itt könyvek nyomtatásával és elárusításával fenn tarthatja magát. De hogy tett szert Bornemisza jól felszerelt tipográfiájára? A teljes felszerelés jelentős értéket képviselt s egy szóciusnak nem igen lehetett annyi pénze, hogy a maga zsebéből kifizesse. Bornemiszáné aligha ajándékozta oda neki. Talán eltaláltuk az igazságot, ha feltesszük, hogy Mantskovit galgóci tartózkodása idején még nem volt a nyomda teljes felszerelésének birtokában, hanem annak csak kisebb részét vitte magával volt gazdája özvegyétől, akinek addig is, míg az értékesítésre alkalom nem kínálkozott, a tipográfia csak felesleges ballaszt volt.

Mantskovit Galgóchoz fűzött reményei nem váltak valóra, s nyomdászunk a kor szokása szerint kezébe vette a vándorbotot. Hogy ez mikor történt, azt csak sejthetjük. A pozsonyi kamara ugyanis 1587. november 20-án felkéri Mantskovit Bálint galgóci nyomdászt, hogy az öttani harmincadosok valamelyikével utazzék Nyitrára a július 20-án vagy 22-én elhunyt Mossóczy Zakariás nyitrai püspök hátrahagyott könyvtárának felbecsülésére. Mantskovit a megbízásnak nem tehetett eleget. Hihetőleg azért, mert a levél már nem találta Galgócon.

A munkát kereső könyvnyomtató talán éppen Göncön járt, ahol végre olyan megbízást talált, mely megélhetését egyelőre biztosította. A gönci esperesnek, Károli Gáspárnak igen kapóra jött a munkát kereső tipográfus. Vele megvalósíthatta tervét, az egész magyar Szentírás kinyomatását. A nagy munkára azután a tekintélyes egyházi férfiú az ország protestáns főurái sorában kellő számú pártfogóra talált, akik előteremthették az egész Bornemisza-nyomda megvásárlására szükséges tőkét. Ime a főbb mecénások: Ecsedei, helyesebben Péterffy Báthori István országbíró és neje, a hitbuzgó honnői Drugeth Anna, sógora, Drugeth István Zemplén vármegye

főispánja, Mágocsi Gáspár, aki Meliusnak is bőkezű pártfogója volt s Rákóczi Zsigmond egri várkapitány.

A nyomdát nem Göncön, hanem a szomszédos **V i z s o l y b a n** állították fel. "Vizsoly - véli Károli életírója, H. Kiss Kálmán /- Károli-Emlékkönyv. Bp, 1890. 38. és 40.l. -/ - fedezve Boldogkő és Regéc váraitól, kissé félreeső helyen, nagyobb biztositékot nyújtott a háborítás nélkül való működésre, mint a hozzá közeli Gönc, mely már akkor országutban fekvő átmeneti hely s éppen azért a Felvidék egyik gyakrabban zaklatott pontja volt". De a választás azért is eshetett Vizsolyra, mert Rákóczi Zsigmondnak e birtokán egy üres és elhagyatott háza volt, mely a nyomtatásra alkalmasnak látszott, s ezt Rákóczi a tipográfus számára - mint egyik előterjesztésében maga írja - "az országlakosok közben járására egy időre átengedte". /- Zsinka Ferenc: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp. 1927. XI. 30.l. -/

A nyomda átköltöztetésének időpontja kérdéses. Aligha történhetett mindjárt 1586-ban, amikor Károli több segítő-társával belefogott a Biblia lefordításába, mert különben a pozsonyi kamara 1587.novemberében nem kereste volna Mantskovit Galgócon. Annyi tény, hogy a nagy mű kinyomtatásához 1589.február 1-én fogtak hozzá.

Mint hogy a nyomda betűit nem találták megfelelőnek, Báthori István Németországból nemcsak papírost, hanem új betűket is hozatott. /- Vö. Iványi Béla: Gönc, szabad mezőváros története. Karcag, 1926. 116.l. -/ Az új betűk megrendelése és leszállítása több hónapot vett igénybe, s így a nyomdásznak már jóval 1589.február elseje előtt Vizsolyban kellett lennie.

Mantskovit a várakozás idejét - úgy látszik - naptárak s egyéb apróságok előállítására fordította, amivel a nyomda létét tette kockára. Tudvalevőleg Rudolf király az új naptárt még 1583-ban bevezette Magyarországon, de rendelkezése főként formai okokból nagy ellenállásra talált, s csak

hosszas huzavona után fogadta el az 1588.évi országgyűlés. Mantskovit azonban ónaptárt készített, minthogy a protestánsok továbbra is ehhez ragaszkodtak, s ezzel magára vonta az udvar haragját. Ernő főherceg 1589.március 3-án felhívta a szepesti kamarát, hogy Rákóczi Zsigmond segítségével kobozza el a Vizsolyban minden szabadalom nélkül működő nyomdász betűit azokkal a könyvekkel együtt, melyeket ott talál. /- Zsinka i.m. 29. s köv.lapok. -/ A kamara beérte annyival, hogy a leiratot áttette Rákóczi Zsigmondhoz, aki éppen Eger várában tartózkodott. Rákóczi még március 26-án válaszol, kereken tagadva azt, hogy a vizsolyi tipográfus a szent Biblián kívül bármi mást is nyomtatna s kérve, hogy engedtessek meg a hátralévő rész kinyomtatása.*

A levelet úgy fogalmazta, mintha a nagy műből már csak egészen jelentéktelen rész volna hátra, ami már csak azért sem lehetett igaz, mert hiszen a kötet kolofonja elárulja, hogy a munkához alig néhány héttel előbb fogtak hozzá. A kolofon 1589.február elsejét jelöli meg a szedés megkezdése időpontjául s ez kétségkívül az ónaptár szerint értendő, tehát valójában február 11. Amily kevésbé felelt tehát meg a valóságnak Rákóczi azon állítása, hogy a Biblia szedéséből már csak kevés van hátra, éppoly kevésbé vehető készpénznek az a kijelentése is, hogy Mantskov^{át} "semmiféle kalendariumot nem nyomtat", s valami szerencsés véletlen talán majd felszínre veti az üldözött naptár egy példányát. Ernő főherceg egyébiránt, úgy látszik, nem erőltette tovább a dolgot s hallgatólag beleegyezett a nyomda további munkálkodásába. Belátta, hogy megakadályozni úgy sem tudja, mert a Bibliát nyomtató tipográfus "számára - mint Rákóczi írja - a főurak közül igen sokan a saját váraikban vagy nemesi házaikban találtak volna a dologra alkalmas helyet".

* Rákóczi levelét március 29-én terjesztette a szepesti kamara Kassáról Ernő főherceghez. Ezt közölte Iványi Béla: M.Kvszle, 1932-1934. 53-54.l. A menekült nyomdász tartózkodási helyét Wyhell-nek olvasták!

A Biblia kinyomtatása serényen és zavartalanul folyt tovább. A kéziratot és a korrekurát küldöncök közvetítették Gönc és Vizsoly között. A küldöncök egyike Szenczi Molnár Albert volt, aki feljegyezte, hogy őt mint gyermeket "az gönci prédikátor" gyakran küldte át Vizsolyba "az tőle írott levelecskékkal". /- VÖ: Károli-Emlékkönyv. 41.1. -/

A három részből álló foliáns /- Szent Biblia az az: Istennel és az új testamentummal próféta és apostolok által megíratott szent könyvek... Viszolyban nyomtatott Mantskovit Balint által. MDXC. Bódog aszszony házában 10. napján. - RMK. I. 236. -/ kinyomtatása közel másfél esztendő telt igénybe s 1590. július 20-án nyert befejezést. A szöveg kéthasábos antikvaszedés ciceró nagyságu betűvel. Az egyes könyvek argumentuma egész lap szélességben, a részeké hasábosan szedett borgisz. A széljegyzetek kurzív betűvel készültek. Az új betűkhöz csinos iniciálékat is hozattak, melyeket srafirozott lombdisz ékesít. Kisegítőül elvétele a Bornemisza-nyomda kezdőit is felhasználták. Az első rész címlapján Magyarország címere díszlik griff címertartók között. Az I. rész utolsó levelének fonákján, valamint az Újszövetséget tartalmazó III. rész címlapján kétféle nagyságban fába metszett nőalak látható, mely a fámát allegorizálja, jobbjaiban pálmaággal, baljában szájához emelt kürttel. Ez Mantskovit mesterjegye. Mindhárom fametszet valószínűleg Magyarországon készült, még pedig Göncön, vagy Kassán. Ebben az időben az ötvösipar mindkét városban virágzott s az ötvösök bármelyike elkészíthette ezeket a csinos kivitelű dnookat.

A nyomtató természetesen nem csupán külső csinra, hanem a szöveg helyességére is törekedett, de utóbbi nem mindig sikerült neki. Mint Csontos József megállapította "a vizsolyi bibliában valósággal hemzsegenek a nyomdahibák". /-A vizsolyi biblia nyelve. Károli-Emlékkönyv. 82.1. -/ A teljes Bibliának mindazonáltal nagy sikere volt. A példányokat valósággal szétkapkodták, úgy, hogy amikor 1592. január 3-án

Károli hagyatékát leltározták, már csak husz példányt találtak belőle. /- L. Iványi i.m. 116.1. -/ Lehet azonban, hogy a leltározók nem tudtak róla, hogy a Biblia példányaiban abban a toldaléképületben helyezték el, melyet Károli e célra építtetett a vizsolyi templomhoz s amely később a zavaros háborus időben Károly Gy. Hugó szerint a nyomda rejtekéül is szolgált. /- V8: Károli-Emlékkönyv. 40.1. -/ A kiadvány példányszámára adataink nincsenek. Harsányi István ugyan azt állítja, hogy kb. hét-nyolcszáz példányban jelent meg, de apodiktikus kijelentését semmiféle bizonyítékkal sem támogatja. /- A magyar biblia. Bp. 1927. 54.1. -/

Mantskovit vizsolyi munkálkodásának e nagyszabású kiadványon kívül még néhány kevésbé jelentős emléke maradt ránk. Fabritius Tamásnak 1597-ben hely és nyomdász megjelölése nélkül kiadott Exarmatio scvti Laniani [Lamianusnak pajzsától való lefegyverzése] /- RMK. II.271. -/ c. vitairata végén, mely Ráth György bizonyítása szerint /- ITK. 1894. 424.1. -/ Vizsolyban s nem Debrecenben került ki a sajtóból, a magát meg nem nevező tipográfus a nyomtatásnál beállított majdnem egy évre terjedő késedelmet, valamint a számos sajtóhibát az eredeti könyvnyomtató közbejött betegségével, majd halálával mentegeti. Mantskovit tehát 1597.április 10-e előtt /- erről a napról kelt a munka ajánlása -/ elköltöztött az élők sorából.

A nyomda a mester halála után úgy látszik kettéoszlott. Egy kisebb része Vizsolyban maradt, míg a nagyobbik rész Klósz János kezére jutott, aki még ez évben Bártfán telepedett meg vele. E feltevést arra a körülményre alapítjuk, hogy bár a vizsolyi nyomda betűi és díszei Klósz nyomtatványokban fellelhetők, 1598-ból mégis két kisebb jelentőségű vizsolyi nyomtatvány ismeretes. A nyomdász egyikén sem tette ki a nevét. 1599-ből szintén maradt fenn egy vizsolyinak jelzett nyomtatvány, de erről vitatható, vajon tényleg Vi-

zsolyban, s nem Bártfán készült-e? /- Vö: RMK. II. 285. és 295. -/ *

8. KÉT RÖVID ÉLETÜ NYOMDA ALAPÍTÁSA 1578-BAN

Az 1578. esztendő különösen fontos a magyarországi könyvnyomtatás történetében. Ebben az évben ul. rövid egymásutánban négy új officina nyílt meg az ország területén.

Egyikük, Scholtz /latinosan Scultetus/ Kristóf b e s z t e r c e b á n y a i műhelye, hamarosan megszűnt. Sem alapítása körülményeiről, sem a tulajdonos személyéről közelebbi adat nem került eddig napfényre. Csak annyit tudunk róla, hogy a nyomda Lindner Gergely házában volt elhelyezve s hogy a tipográfus minden valószínűség szerint a lutheri tanoknak hódolt. Scholtz mester munkásságának mindössze két latin termékét /- RMK. II. 144. és 145. -/ őrizte meg számunkra a véletlen. Tanuságuk szerint sajtója antikva, kurziv és görög betűkkel egyaránt fel volt szerelve. Mint-hogy az egyik nyomtatvány előszava 1578.január 31-én kelt, valószínű, hogy már 1577-ben üzemben állott. Annak megállapításához, mikor és miért szűnt meg, semmiféle támpontunk sincs.

A másik rövid életűofficina Lőrinc diák g y u l a - f e h é r v á r i sajtója. Lőrinc diák a nagyszombati könyvnyomda történetében említett Coresinek vetélytársa volt a ruméneknek szánt ószláv liturgikus művek kinyomatásában s Báthori Kristóf fejedelem megbízásából dolgozott Gyulafehérvárt. Műhelyének két termékét ismerjük. Az egyik az Octoih c. kis ószláv énekeskönyv újabb kiadása, hely és nyomdász megnevezése nélkül, de végén a 7086 /1578/ évszám-

* A vizsolyi nyomda működéséről újabban l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 321-2. és 516.l. /Szerk./

mal. /- L. Sztripszky 2472.sz. adata Bianu-Hodos, I. 22.sz. nyomán. -/ A másik egy Cetveroevangelie /- l. Sztripszky 2475. és Bianu-Hodos I. 24.sz. -/, melyet a kolofon szerint Lorint diac 7087 /1579/ február 25-től május 16-ig állított elő Gyulafehérvárt Báthori Kristóf rendeletére, aki a munkára 30 évi szabadalmat adott. Hogy a két munka egy és ugyanazon sajtóból került ki, az a fejlécek azonossága alapján kétségtelen. Lőrinc diák és műhelye ezzel eltűnik szemünk elől. Diákunk talán azonos azzal a Lőrinc nevű könyvnyomtatóval, aki a nagyszzebeni 1593.évi polgármesteri számadásokban szerepel s aki ekkor valószínűleg Crato János segédje volt.

9. GUTGESEL DÁVID BÁRTFAI NYOMDÁJA

A besztercebányai és gyulafehérvári műhelyeknél jóval hosszabb életű és nagyobb jelentőségű volt az a könyvsajtó, melyet ugyancsak 1578-ban B á r t f á n állított fel Gutgesel /- nevének alakváltozatai: Gutgesell, Guttgesel, Guttgesell -/ Dávid.

Gutgesel Dávid régi bártfai családból született, valószínűleg a XVI.század negyvenes éveiben. Tanulmányait szülővárosában végezte a nagyhirű Stöckel Lénárt keze alatt. Miként a városi tanácsnak egy II.Rudolfhoz intézett feliratából tudjuk, mesterségét Bécsben sajátította el és azt - valószínűleg mint szócius - a római szent birodalom több városában gyakorolta. /- L. Ábel Jenő: A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 188.l. -/ Vándorutjának állomásairól a bártfai irat, sajnos, nem tesz említést. Azt sem tudjuk, mikor tért vissza Bártfára, ahol eleinte mint könyvárus élt. Abból, hogy 1578-ban már a centumvirek sorában találjuk s ugyanekkor nyomdát is állít, arra következtethetünk: módos ember lehetett. Véleményünket

az az adat sem változtatja meg, hogy a város 1578.március 7-én Schader János luteránus lelkész közbenjárására 40 forintot kölcsönzött neki típusok beszerzésére s a rákövetkező esztendő elején újabb 50 forintnyi kölcsönnel segítette ki. Ezek az összegek, bár abban az időben elég jelentékesek voltak, mégis csak igen kis részben fedezhették az olyan jól felszerelt nyomda költségeit, aminőnek Gutgeselé mindjárt első ismert termékével is bizonyult.

Nyomdájának ez az első terméke Stöckel Lénárt hátrahagyott exegetikai műve volt, mely Formvlae tractandarvm sacrarum concionum [A szentbeszédnek előadásának módjai] /- RMK. II.143. -/ címen 1578.augusztus elején hagyta el a sajtót. Az antikva betűkkel kiszedett munka szerény eszközökkel, de igen csinosan van kiállítva. Gutgesel officinája nemcsak antikva, hanem csinos metszésű fraktur betűkkel és görög típusokkal is fel volt szerelve. Kitűnik ez a nyomda második ránk maradt termékéből, Gogreff Mento előbb kassai lelkész, majd Rueber János hadparancsnok udvari papjának német nyelvű vitairatából /- RMK. II.150. -/, mely a kálvinizmushoz hajló luteránusok ellen szólt. A két munkát legalább nyolc hónap választja el egymástól.

De ne higgyük, hogy ez idő alatt Gutgesel sajtója tétlenül hevert. Amikor ugyanis Bártfa városához is leérkezett II.Rudolfnak Prágában 1579.február 8-án kelt körrendelete, melyben a császári engedély nélkül működő nyomdák bezárását megparancsolja, a városi tanács felterjesztéssel élt; ebben Gutgesel egész sereg olyan kiadványa szerepel, amiből egyetlen példány sem maradt ránk. E felterjesztés fogalmazványa szerint nyomdájából addig szinte kizárólag iskolakönyvek:

a donatus, nyelvtani compendiumok, erkölcsi szentenciák, jeles férfiak, többek között II.Frigyes és I.Miksa császárnak velős mondásai /apophtegmata/, továbbá naptárak kerültek ki. Jelent meg ugyan egy-két teológiai munka is, de ezek is csak a Szentírás szavait tartalmazzák, minden okoskodó fejtegetés és más felekezetek ellen intézett polémia

nélkül.

Oly gazdag és változatos kiadói munkásság képe tárul elénk e szürke sorokból, hogy szinte kisértésbe jövünk azt hinni, Gutgesel talán már 1578. előtt felállította sajtóját s az 1578. március 7-i kölcsön nem is az első berendezés, hanem a további kiegészítés fedezésére szolgált. Kiemeli a tanács előterjesztése, hogy "Gutgesel mindeddig sem sacramentarius /kálvinista/, sem arianus, sem anabaptista könyvet nem nyomtatott, sem más heretikus iratot, mely a katolikus vallás vagy a felsőmagyarországi öt város I. Ferdinánd által approbált hitvallásának tanaival ellenkezik". /- Vö: Ábel Jenő i.m. 120., 188-189. lapját. -/ Gutgesel ortodox luteránus álláspontja mellett mindvégig kitartott, s azokról a kálvinista vagy a kálvinizmushoz hajló nyomtatványokról, melyeket Szabó Károly az ő műhelyébe utalt, utóbb sorra kiderült, hogy nem nála s nem is Bártfán készültek. Valószínűleg az ő hithűségén feneklettek meg azok a tárgyalások is, melyek Sculteti Szeverinnek 1590-ben tett kijelentése szerint /- Hypomnéma [Emlékezés]. Bártfa 1590. 3b levél. - RMK. II. 208. -/ 1586-7 táján Károli Gáspár bibliafordításának nála leendő kinyomatása érdekében megindultak.

Bártfa tanácsa előterjesztésében ugyan a legszebb bizonyítványt állította ki Gutgesel működéséről s erősen hangsúlyozta, hogy a városnak ilyen nyomdára égető szüksége van, Gutgeselt mestersége folytatásától mégis eltiltotta. Annak a reménynek ad azonban egyuttal kifejezést, hogy őfelsége nem fogja derék alattvalóját koldusbotra juttatni vagy arra kényszeríteni, hogy máshová, például a szomszéd Lengyelországba meneküljön. "Innen" - írják a bártfaiak - "könnyű volna neki mindenféle heretikus könyvet nyomtatni és egész Magyarországon eladatni, míg ha megmaradhat Bártfán, a városi hatóságok éber felügyelete mellett még ha akarna sem nyomtatna ki olyan munkákat, melyek a katolikus hit vagy a felsőmagyarországi öt város hitvallásának tanaival ellenkezné-

nek". /- Ábel i.m. 121. és 189-190.l. -/ A királyra ugy lát-
szik hatott ez az indokolás s többé nem háborgatta a Bártfán
működő könyvnyomtatót. Sőt, Ernő főherceg 1584.augusztus 1-
én Bécsben kelt rendeletével még a privilégiumot is magadja
Gutgesel vállalatának. /- L. Vas Antal: Vezető a sárosvár-
megyei muzeum oklevél kiállításában. A bártfai m.kir.áll.
gimnázium értesítője. Bártfa, 1907. 42.l. 290.sz. -/ A bárt-
fai nyomda volt hazánk első privilegizált nyomdája, mivel
Telegdi privilégiuma néhány nappal később kelt, mint Gutge-
selé. Gutgesel ebben az évben a városbírói tisztet is betöl-
tötte s valószínűleg ez állás tekintélyét használta fel arra,
hogy a szabadalmat kivívja magának.

Nem sokkal utóbb, 1588-ban, a nyomda létét újabb ve-
szély fenyegette. Gutgesel ugyanis a régi időszámítás sze-
rint állította egybe kalendáriumát s ezért Rudolf Prágában
1588.augusztus 28-án kelt rendeletével meghagyta a városi
tanácsnak, hogy a nyomdát szüntesse meg. /- U.o. 42.l. 293.
sz. -/ E rendelkezésnek azonban éppoly kevésé volt fogantat-
ja, mint az 1579.évinek, s Gutgesel továbbra is háborítatlan-
ul gyakorolta mesterségét. Sőt a következő évben nyomdája
felszerelését is felfrisaitette. Új betűket, három "instru-
mentum"-ot s egy egész "instrukció"-t készíttetett Sultzer
Salamon akkor huszonötéztendő hűbértartó betűöntővel, aki
Bécsből jött Bártfára és Gutgesel házában dolgozott. Munká-
jával 1589.november 16-án készült el.

Gutgesel Dávid, aki 1582-től 1599-ig kevés megszakítás-
sal városi szenátor volt s mint ilyen 1598-ban Plimberger
Györggyel a pozsonyi országgyűlésen képviselte a várost, nem-
sokára elköltözött az élők sorából. 1599.augusztus 21-én éj-
jel 11 és 12 óra közt örökre lehunyta szemét. /- Ábel i.m.
116.l. -/ Vele a legkiválóbb hazai könyvnyomtatók egyike
szállt sírba. Fennmaradt nyomtatványainak száma negyvenhat.
Ezek közül 30 latin, 9 magyar és 7 német nyelvű. A nyomda
összesen 540 főlíó, 1210 negyedréti és 1474 nyolcadréti le-
vélnyi szöveget produkált, helyesebben ennyi maradt fenn

belőle az utókor számára. Halála után nyomdai felszerelése átment Klösz Jakab tulajdonába, aki még 1597-ben telepedett meg Bártfán.

A TELEGDI MIKLÓS-ALAPÍTOTTA
NAGYSZOMBATI NYOMDA

Gutgesel bártfai sajtójával egy évben, 1578-ban létesült Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó n a g y s z o m b a t i nyomdája, az első és sokáig egyetlen katolikus jellegű hazai officina. Az a könyvnyomda ugyanis, melyet Ferenczi Zoltán szerint a Báthori Kristóf által 1579-ben Kolozsvárra telepített jezsuiták alapítottak s amely a jezsuiták 1588-ban történt kiűzésekor szűnt meg, valójában sohasem létezett. /- Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 21-22.l. -/ A jezsuiták Kolozsvárra nem hoztak magukkal semmiféle sajtót, de foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a Telegdi-nyomda mintájára Kolozsvárt ők is berendezzenek egy officinát. A gondolatot Possevino Antal vetette fel, amikor mint pápai követ 1583-84-ben bejárta Erdélyt és Magyarországot. /- Veress Endre: Transsylvania. Kolozsvár-Bp. 1913. 147-148., 197.l.-/ Javaslatára Báthori István lengyel király hajlandónak is mutatkozott, hogy megveszi özv. Heltainé felszerelését, de a tárgyalások nem vezettek eredményre: a nyomda továbbra is Heltainé kezében maradt, azonban ő is, s később fia is - neve elhallgatásával - dolgozott a jezsuitáknak.

Telegdi 1577-ben az 1573. óta elárvult érseki főegyházmegye adminisztrátorává kineveztetvén, elérkezettnek látta az időpontot, hogy székhelyén, Nagyszombatban könyvsajtót állítson. Rávette az esztergomi káptalant, hogy erre a célra 500 magyar forintot folyósítson; ezen az összegzen azután megvásárolta a bécsi jezsuiták évek óta használatlanul heverő nyomdáját. Az egyetemi nyomda Czakó Elemér-szerkesztette

történetében forrásokra való hivatkozás nélkül az az állítás található, hogy a vételt 1577. november 20-án perfektuálták s hogy a vételár "körülbelül 2000 forint" volt. Ez az utóbbi állítás határozottan téves. A jubiláris történetírók figyelmét elkerülte Pater Maggio 1578. január 11-én kelt s a jezsuitarend generálisához intézett jelentése, amely kétségtelenné teszi, hogy Telegdi a bécsi jezsuita nyomda felszerelését mindössze 500 forinton váltotta magához. /- Vö: Grolig, Moritz: Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegiums in Wien. Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen. Wien, 1909. XIII, 110 l. -/

Az 1551-ben Bécsben megtelepedett jezsuiták nyomdáját 1559-ben rendezte be a kollégium akkori rektora, a spanyol Victoria János, még pedig I. Ferdinánd egyenes ösztönzésére. Korrektorul s a nyomda prefektusa gyanánt P. Victoria a flamand Sulenius Columnát alkalmazta. Segítségére voltak az elsőéves scholasticusok sorából Antonius Ghuse "corrector nostrae typographiae", továbbá Petrus Flander "typographus" és Nicolaus Flander "compositor typographus", akik az 1561. évi katalógusban a "professores grammaticae" között szerepelnek.* A két tipográfusról az a feltevés, hogy Amsterdamban Plantinnél tanulták a betűszedést, de ez nincs bizonyítva. Az egyetemi nyomda történetírójának az a véleménye, hogy a bécsi jezsuiták nyomdájuk antikva betűanyagát Franciaországból szereztek volna, minden komoly alapot nélkülöz. Sokkal valószínűbb, hogy e típusokat Hoffhalter és Krafft 1560-ban felállított bécsi betűöntődjében állították elő. /- Vö. Mayer i. m. I. 148. l. -/ I. Ferdinánd a nyomdát nemcsak privilégiummal, hanem évi 300 tallér segítséggel is támogatta. A nyomdából 1566-ig 28 nyomtatvány került ki, tulnyomórészt néhány levélre terjedő apróság. Különösebben sohasem virágzott, s már az 1563. évben az akkori rektor arról panaszkodik, hogy a nyomda a nyomtatókkal való nehézségek miatt használatlanul hever. I. Ferdinánd 1564-ben bekövetkezett halálá-

* A latin idézetek jelentése sorrendben: [nyomdánk korrektor], [nyomdász], [szedő-nyomdász], [a nyelvtan tanárai].

val a szubvenció is megszűnt, s 1565-ben a rendek kívánságára a kollégiumot is bezárták. A nyomdai felszerelés így a lomtárba került, ahol mindaddig porosodott, mignem 1577. végén Telegdi magához nem váltotta.

Telegdit a nyomda megvásárlására az a belátás vezette, hogy az egyre jobban elhatalmasodó protestantizmussal szemben csakis úgy veheti fel sikeresen a harcot, ha ellenfelei, elsősorban Bornemisza Péter példájára ő is saját sajtóval rendelkezik. Csupán ily módon hajtható végre az a program, melyet Illicinus Péter, a nagyszombati iskola felügyelője 1565-ben Verancsicshoz intézett levelében kifejtett, s melynek megvalósulásán Telegdi szívvel-lélekkel dolgozott. Illicinus szerint az Egyháznak oly tudós férfiakra van szüksége, akik szóval és tollal hirdetik az igét, cáfolják az ellenfél tanításait. Könyveket a nép nyelvén írják, s ezeket a püspökök ingyen osztják ki a papok között, mivel az Egyház szolgálói sanyaru helyzetükben nem a régi és egyedül helyes munkákat használják, hanem az új hit követőitől kiadott könyvekhez kénytelenek fordulni. /- Vö: Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899. 82-83.1. -/

E program megvalósítására Telegdi az első lépést 1562-ben teszi meg Canisius kátéjának átdolgozásával. Majd 1577-ben megindítja Az euangeliomoknak... magyarázattya c. posztilláját, melyben teljesen Illicinus szellemében inkább elemző módon, semmint szónoki hangon irt exegesiseket ad a vasárnapokra és ünnepekre kijelölt evangéliumi szakaszokról. A munka első kötete Bécsben Apffel Mihály nyomdájában készült, még pedig 1577. június elseje után. /- RMK. I.122. -/ Telegdi a kéziratot Ernő főherceg engedélyével adta a nyomdába s minthogy a 3000 forintra rugó nyomdai költségeket sajátjából képtelen volt fedezni, arra kérte az uralkodót, hogy az esztergomi egyházmegye jövedelméből a mű kinyomatására segílyt engedélyezzen. /- Iványi Béla - Gárdonyi Albert - Czako Elemér: A királyi magyar Egyetemi Nyomda története. 1577-1927. Pp. 1927. Továbbiakban: Egyet. nyomda tört. -/ Sajnos,

az egyetemi nyomda történetirői nem közlik Telegdi felterjesztésének szó szerinti szövegét s így nem tudjuk megállapítani, vajon a 3000 forint az egész mű, vagy csak az első kötet költségeire értendő-e? De valószínű, hogy Telegdi a három kötetre tervezett munka összköltségeit vette számításba, s így a részére 1577. október 26-án kiutalt ezer forintnyi segílyt részben az első kötet nyomdászamlájának kiegyenlítésére, részben pedig a káptalan 500 forintján megvásárolt jezsuita nyomda felszerelésének kiegészítésére fordította. A pozsonyi kamara 1587. március 6-i véleményében ugyan azt állítja, hogy az ezer forintot Telegdi a nyomda vásárlására használta fel, de ez vagy tudatos ferdités, vagy egyszerű tájékozatlanság. Annyi bizonyos, hogy a jezsuita nyomda alapos kiegészítésre szorult. Mayer dicséri latin s még inkább görög típusait, de már maga az antikva és kurziv betűkészlet is több rendbeli, a magyar nyelv speciális hangrendszeréből folyó /ŕ, ű típusok/ pótlást igényelt. Emellett a posztilla Nagyszombatban megjelent második kötetét - miként azt már Ráth György megállapította - oly iniciálék díszítik, aminők a bécsi jezsuiták /- Ráth által ismert -/ nyomtatványaikban nem fordulnak elő. /- M. Kvszle, 1890. 43. l. -/ Mind-ehhez még hozzá kell számítanunk a papíros, nyomdafesték s a szállítás költségeit is.

Telegdi a nyomdát Nagyszombatban - amint ezt néhány kiadványának impresszuma elárulja - a "régii plébánia" néven talán még ma is fennálló saját házában helyezte el. A nyomda munkásainak sem számát, sem nemzetiségét nem ismerjük. A művezető nevét csupán egyetlen termékének, az 1584. évre kiadott naptárnak címlapja árulja el. E szerint akkor Otmar Bálint állt a nyomda élén, aki neve után ítélve valószínűleg német volt. Mikor került Telegdi szolgálatába, nem tudjuk. Lehet, hogy már 1578-ban. Hogy a neve nem igen szerepelt a nyomtatványokon, arra megvolt a maga nyomós oka. 1559. körül Augsburgban élt s itt, úgy látszik, őt is gyanuba vették, hogy titokban tiltott könyvek kinyomtatásával és terjeszté-

sével foglalkozik. Legalább erre következtethetünk a katolikusok és luteránusok előtt egyaránt gyűlöletes Schwenckfeld Gáspár iratai kinyomtatásával gyanúsított Wegler vagy Wegeler János nevű augsburgi nyomdász 1559. októberében történt kivallatásáról felvett jegyzőkönyv egyik részletéből. Ebben kijelenti, hogy nem tudja, kik nyomtattak ki Augsburgban titokban könyveket s azt sem tudja megmondani, vajjon Ulhart Fülöp vagy Otmar Bálint voltak-e azok. Weglert Ingolstadtban csípték el Albrecht herceg emberei, ahova egy barátja intézésére menekült Augsburgból s ahol Weissenhorn tekintélyes nyomdájában huzta meg magát mint segéd./- L. Kapp: Geschichte des deutschen Buchhandels. I. 566.l. -/ Otmar, akit bizonyára szintén idejében figyelmeztettek jóakarói, úgy látszik szerencsésebb volt. Hogy hol bolyongott 1559-től 1583-ig, amikor Nagyszombatban bukkan fel mint Telegdi nyomdájának művezetője, az alighanem örök rejtély marad. A korrektori tisztséget a latinul és magyarul egyforma készséggel verselgető Poechi Lukács töltötte be, aki egyébiránt a káptalan ügyésze és közjegyzője volt.

Telegdi nyomdája 1583-ig privilégium nélkül működött. A posztilla itt készült II. és III. kötetének címlapján ugyan azt olvashatjuk, hogy "az Felseges Romai Chaszarnac Kegyes engedelméből" nyomtattak, de ez az engedély nem magára a nyomdára, hanem csakis erre a munkára vonatkozott. Most azonban Telegdi elérkezettnek látja az időt, hogy szabályszerű privilégiumot eszközöljön ki nyomdája részére, még pedig nem annyira a zavartalan működés biztosítása végett, mint inkább azért, hogy kiadványait a jogtalan utánnomás ellen megóvja. Telegdi ugyanis olyan házagpótló munka kiadására vállalkozott, mely nagy tőkebefektetéssel járt, de egyuttal szép haszonnal is kecsegtetett. Az első Corpus iuris volt ez, melyet kábelbarátja Mossóczy Zakariás nyitrai püspök az ő közreműködésével állított össze s amely Decreta, constitutiones et articvli regvm inclyti regni Vngariae [Törvények, országgyűlési határozatok és cikkelyek, melyeket nemes

Magyarország királyai hoztak] /- RMK. II.183.-/ címen 1584. Sz.István napja táján hagyta el a sajtót. A munka bizonyára már készen állott, amikor az augusztus 14-én kelt királyi kiáltáslevél Nagyszombatba érkezett s a szerkesztők csak erre vártak, hogy a munkát piacra vessék. E szabadalomlevélben a király mindenekelőtt kijelenti, hogy Telegdi nyomdája eddig is az ő beleegyezésével és tudomásával működött s működhetik azontul is, amíg Telegdi él. Egyuttal eltiltja a további működéstől mindazokat a nyomdákat, melyeket addig az országban a király tudta és beleegyezése nélkül nyíltan vagy titokban felállítottak. Megtiltja továbbá a Telegdinél nyomtatott művek engedély nélküli utánnyomását és utánzását, külföldön való újra nyomtatását, Magyarországra való behozatalát és áruba bocsátását, a készletek elkobzása és tíz arany birság fizetésének terhe alatt. Végül elrendeli, hogy Telegdi ezentul, éppen jogai hathatósabb védelme céljából kiadványaiból 3-3 példányt terjesszen fel a m.kir.udvari kancelláriához.

A Corpus iuris-hoz fűzött anyagi remények nem váltak valóra. A példányok csak lassan fogytak, úgy hogy a Telegdi halálakor megejtett leltározás alkalmával még körülbelül 400 példányt találtak belőle. /- Vö: Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése. Bp. 1926. 65.l. -/ Kellő forgótőke híján Telegdi nem foglalkoztathatta többé immár privilegizált nyomdáját. Csakhamar betegeskedni is kezdett s 1586.április 22-én örökre lehunyta szemét.

Telegdi halálával új fejezet kezdődik a nyomda életében. Utolsó óráját közeledni érezvén, 1586.április 20-án végrendeletkezik. Végrendeletében azonban a nyomdáról nem intézkedik. Bizonyára azért nem, mivel úgy vélte, hogy a káptalan 500 forintján vásárolt felszerelés a káptalan tulajdona. Ezen az állásponton volt a káptalan is. Amikor ugyanis a jezsuiták a végrendeletre való hivatkozással, melyben Telegdi rájuk teszi eretnek könyveit és Aquinói Sz.Tamás műveit, maguknak követelik a nyomdai felszerelést, a káptalan csakis a vétel-

re fordított 500 forint megtérítése esetén hajlandó kiadni a tipográfiát. Az udvari kamara, melyhez a király a jezsuiták kérelmét véleményezésre leküldte, a nyomda átadását 1587.március 6-án kelt előterjesztésében hevesen ellenezte. A végrendelet ama szakaszát ugyan, melyben Telegdi könyveit a jezsuitáknak hagyományozta, a kamara is akként értelmezi, hogy ebben a legátumban a nyomdai felszerelés is bennfoglaltatik, csak hogy ez - szerinte - nem a jezsuita rendet általában, hanem annak Nagyszombatban felállítandó kollégiumát illeti meg. A szakvélemény azután megemlíti, hogy a nyomdát a megboldogult nem csupán a maga pénzén vásárolta meg, hanem a költségekhez a király is hozzájárult ezer forinttal az esztergomi érsekség jövedelméből, továbbá számos más magyarországi személy, püspökök és egyéb méltóságok, udvari emberek /aulistites/, valamint a káptalanok, melyek közül az esztergomi egymaga 500 magyar forinttal adózott. Mindezek elkeserednének, ha ezt a nyomdát az országból kivitetnék. De a legfőbb ok, ami - a kamara szerint - a nyomda elvitele ellen szól, ama körülmény, hogy a nagyszombati az egyetlen katolikus nyomda az országban s ha ezt kiviszik, a katolikusok nem harcolhatnak többé sikeresen a protestánsok ellen. Éppen ezért nem javasolhatja, hogy a nyomda kiadásék a jezsuitáknak, hanem inkább azt, hogy az esztergomi főegyházmegyei káptalan használhassa tovább az Egyház és az egész ország javára. /- Vö: Illésy János: Nyomdatörténeti adatok. M.Kvszle, 1898. 274.l. -/ Rudolf király e véleményes javaslat alapján azután 1588.április 30-án elrendelte, hogy a Telegdi-féle nyomda mindaddig Nagyszombatban maradjon, míg az esztergomi főkáptalannak járó 500 tallér dologában a teljesítés meg nem történik. Ehhez az udvari kamara július 6-án Mossóczy Zakariášhoz, mint végrendeleti végrehajtóhoz intézett leiratában a maga részéről még azt is hozzáfűzte, hogy a nyomdát a jezsuitáknak csak abban az esetben engedi át, ha a rend kötelezi magát arra, hogy azt az ország területéről nem viszi ki.

Minthogy a jezsuiták az 500 tallért visszafizetni nem tudták, a nyomdát a káptalan vette tulajdonába s úgy látszik Poechi Lukács irányítása mellett üzembe is helyezte. Hogy a nyomda mint káptalani nyomda működött, azt csupán egyetlen 1603.évi magyar kiadvány: Pázmány Péter: Felelet az Magiari Istvan... az Ország romlása okairul irt köniuere /- RMK. I. 385. -/ kolofonja árulja el, mely így hangzik: "Datum Tyrnaviae ex typographia capituli Strigoniensis". [Kelt Nagyszombatban, az esztergomi káptalan nyomdájában]. /- V8:Egyet. nyomda tört. 32.1. -/ Később gr. Forgách Ferenc /1607.julius 4. óta esztergomi érsek/ úgy látszik magához váltotta a nyomdát s azt a főegyházmegyei könyvtárral közös épületben helyezte el, amely a pékek utcájában lévő városi telken épült. Alighanem itt készült Pázmány Péternek Az Nagi Calvinus Janosnak hiszec egy Istene /- RMK. I.415. -/ c. vitairata, míg két másik munkájáról, mely ugyancsak 1609-ben, de hely megnevezése nélkül látott napvilágot, vitatható, vajon Nagyszombatban vagy Pozsonyban hagyta-e el a sajtót. Forgách érsek ugyanis ezidő tájban a nagyszombati nyomda felszerelésének egy részét átvitette Pozsonyba, ahol az egyébként ismeretlen Walo János óta, aki 1594-ben állítólag ott nyomatta ki a Zwo Warhafftige Neue Zeitung /- RMK. II. 249. -/ c. röpiratot, nem dolgozott tipográfus. Az ekként megcsonkított nagyszombati officina lassu sanyvedésnek indult. Utolsó ismert terméke 1620-ból való; ekkor nyomtatta ki Mollerus Miklós művezető az 1621-re szóló magyar Calendarium-ot /- RMK. I.516. -/. Minthogy Mollerus 1621-ben már a kassai tipográfia élén állott, kétségtelennek látszik, hogy a Tegledi-alapította nyomda Nagyszombatban maradt részét is ez idő tájt vitték át Pozsonyba.

A két részletben P o z s o n y b a szállított nyomda, melyet már az első részlet átvitelekor "a nagyszombatiaknál élesebb és modernebb betűtipusokkal" egészítették ki, az érseki udvarban vagy palotában /- "in aula v.in aede archiepiscopali" -/ nyert elhelyezést és gyors virágzásnak indult.

Innen kerül ki 1610-től Pázmány munkáinak tulnyomó része, köztük főművének, az Isteni igazságra vezérloe kalavz-nak 1613.évi első, 1623.évi második és 1637.évi harmadik kiadása. A 2.kiadás díszes címlapja Bidenharter Tóbiás jeles bécsi rézmetsző sikerült alkotása. Amikor a pozsonyi officina a Nagyszombatban maradt felszereléssel kibővül, az érseki palotából a jezsuiták pozsonyi kollégiumába kerül, melynek akkoriban a bibliafordító Káldi György volt a rektora. Pázmány eredetileg a nagyszombati jezsuita kollégiumban akarta elhelyezni a nyomdát, de a kollégium vezetősége épületének szűk voltára hivatkozva s a nyomdai személyzet eltartásának költségeitől huzódozva, nem fogadta el az adományt. Pázmány egyébiránt a nyomda feletti rendelkezés jogát a rend ausztriai tartományfőnökére ruházta. 1631-ben, amikor ezt a tisztet Forró György töltötte be, történt is arra nézve rendelkezés, hogy a nyomda vitessék vissza Nagyszombatba, de ezt jó ideig nem hajtották végre. Ennek Káldi személye mellett, aki egyébiránt 1634.októberének végén halt el, az is egyik oka lehetett, hogy a pozsonyi kollégium, megfogadva Pázmány tanácsát, a használattól és régiségtől elkopott betükészletet /- "litterarum characteres, qua usu, qua vetustate attritos" -/ nagy anyagi áldozattal felfrissítette. Pedig a Pázmány által 1635-ben megalapított nagyszombati egyetemnek égető szüksége lett volna a nyomdára. Így nyomda híján a meghívókat, vitairatokat kénytelen volt kinyomtatás végett Pozsonyba küldeni. Végül is hosszú és elkeseredett vita után 1639.táján a nyomda visszakerült N a g y - s z o m b a t b a s itt 1640-ben újra megindul a könyvtermelés.

Lippay György érsek azzal kárpótolja a pozsonyi rendházat, hogy Ferenczfi Lőrinc bécsi nyomdáját 1640-ben, a tulajdonos halála után, megveszi s a pozsonyi kollégiumnak engedti át. Ez a Ferenczfi Lőrinc pályáját 1610.körül kezdette a pozsonyi udvari kamaránál, majd Bécsbe került a magyar királyi udvari kancelláriához s mint királyi titkár, habár csak

mellékes szerepben is, de alaposan kivette részét az országos ügyek intézéséből. /- Vö: Varjas Béla: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa kiadás. It. 1941:59.1.-/ Mi indította arra, hogy nem szakember léteire nyomdát vásároljon: az ellenreformáció szolgalata-e vagy az anyagi haszon reménye, bajos eldönteni. Annyi bizonyos, hogy ő maga nem állott a szedőszekrény elé, hiszen ehhez sem ideje, sem szakképzettsége nem volt, hanem - Varjas valószínű feltevése szerint - bérbeadta valamelyik bécsi nyomdának s állami támogatással hivatalos kiadványokat s néhány vallásos iratot is, így Hajnal Mátyás Jézus szívet szerető szívek... c. művét s Balassi Bálint Istenes énekeinek a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárból előkerült első kiadását állíttatta elő rajta.

Varjas Béla megállapítása szerint az a bécsi nyomda, mely a Ferenczfi-féle felszereléssel dolgozott, Rickhes Mihályé volt. Ez a Rickhes Mihály 1619-ben könyvkötőlegény volt Bécsben /- 1. Mayer i.m. I. 20.1. -/, majd 1627-ig Formica Máté nyomdájában dolgozott. Saját nyomdáját 1628-ban rendezte be s 1635-ben történt haláláig vezette. Officinája 1669-ig állt fenn, 1640-ig özvegye, Mária, majd 1661-ig fia, Máté s végül utóbbi özvegye, Zsuzsanna vezetése alatt. /- L. Varjas Béla: Balassa Istenes énekeinek első kiadása. M.Kvszle, 1940. 118-119.1. -/

Pusztai és az ő nyomán Novák szerint ez a nyomda-alapító Rickhes /Rikesz/ Mihály 1621-31. a pozsonyi nyomda vezetője volt, ami a Rickhes-nyomdáról már Mayernél /1883/ olvasható adatok alapján képtelenség. /- Vö: Pusztai: Nyomdászati enciklopédia, 329.1. - Novák: A nyomdászat története. - Bp. 1928. III. 11.1. -/ Ez az állítás valószínűleg arra a két nyomtatványra megy vissza, melyet az impresszum tanúsága szerint 1631-ben Pozsonyban nyomtatott ki Rikesz /!/ Mihály. Ez a két munka két folió kötet; még pedig Káldi Györgynek: Az vasarnapokra-valo predicationoknak első része /- RMK. I.601., 273 lev. -/ és Az innepekre-valo predikationoknak első része /- RMK. I.602., 258 lev. -/. Ugyanez évben még két má-

sik kisebb formátumu kötet is napvilágot látott Pozsonyban. Mindkettő Pázmány tollából, de nyomdász megnevezése nélkül. Egyikük Pázmány imádságos könyvének 4. kiadása /- RMK. I. 604. -/. Minthogy nem nagyon valószínű, hogy Rickhes Mihály, alighogy berendezte saját nyomdáját Bécsben, máris faktor-ságot vállalt volna Pozsonyban, közelfekvő az a feltevés, hogy a pozsonyi sajtó - nem győzván a munkát - a két fóliás kinyomtatását Rickhesre bízta, aki azután a kiadás és nem a nyomtatás helyét tüntette fel a könyveken. Persze az sincs kizárva / - Pozsony közelsége Bécshez ezt még e kor nehézkes közlekedési viszonyai mellett is lehetővé tette -/, hogy Rickhes a két mű kinyomtatásának irányítására időről-időre át-átruccant Bécsből, s a köteteket valóban Pozsonyban nyomták. A pozsonyi nyomtatványokon e két esetet kivéve még csak 1647-48-ban szerepel a nyomdász neve. Ezuttal az egyébként ismeretlen Aksamitek Zakariásé. /- RMK. I.797. és 811. -/

A Nagyszombatba visszakerült immár egyetemi nyomda /"typis academicis"/ első ismert terméke a Vasseleny Miklós S.J. elnöklete alatt Mokchai András által védett Triplex philosophia rationalis, naturalis et metaphysica [Hármas, racionális /logika/, természeti és metafizikus filozófia] /- RMK. II.559. -/ 1640-ből, melynek dísz-címlapját Maior Izsák metszette rézbe. Az egyetemi nyomda történetirői sa-
rint ezentul "majd minden esztendőben kikerül a nyomdából egy-egy nagyobb munka", de ebből alig valami maradt az utókorra. /- I.m. 45.l. -/ Legalábbis Szabó csupán négy kiadványát említi, egyet-egyet 1642-ből /- RMK. I.729. -/ és 1645-ből /- RMK. I.778. -/, nyomdász megnevezése nélkül, s kettőt 1649-ből /- RMK. II.707. és 708. -/, melyeken már a nyomda akkori művezetője, Mayr Fülöp Jakab névszerint is meg van említve.

Mayrt 1645. vagy 1646. kisasszony napján /szeptember 8./ fogadta fel a nagyszombati kollégium vezetősége három havi felmondási idő mellett. A fennmaradt szerződés értelmében Mayr sem fix fizetést, sem szállást, sem pedig élelmet

nem kapott, hanem csupán a tényleges szedésért félistenként s a nyomásért százivenként megállapított díjazást. Nevezetesen a rendes ív felének kiszedéséért terz betűkből 10 garas, mittel betűkből 15 garas, cicero betűkből 1 forint és petit vagy garmond betűkből 2 forint 10 garas, az első száz ív kinyomásáért 1 forint, minden további száz ívért pedig 2 garas járt neki. Emellett még segédekét és inasokat is tarthatott. Világos, hogy az a néhány nyomtatvány, melyet nevével jegyezve Szabó és Sztripszky az 1649-52. évből felsorol, neki és háza népének megélhetést nem nyújthatott. Így joggal feltehetjük, hogy nyomtatványainak nagy része lappang vagy végleg elkallódott. Persze ne gondoljunk itt holmi nagy terjedelmű tudományos munkákra, hanem az iskolai és közigazgatási élet megkövetelte aprónyomtatványokra, amelyek élete és értéke egyaránt mulandó.

Mayrt tisztében 1654. táján Willmann Mátyás, majd 1655-ben Schneckenhaus Menyhért Vencel váltotta fel. Utána Byller Márton következett, akinek neve Szabónál 1664-től 1671-ig szerepel. Ezzel szemben a nyomda történetirői /- i. m. 46. l. -/ azt állítják, hogy Vid László kollégiumi rektor 1666. szeptember 20-án fogadta fel Byllert "nyomdai faktornak, aki mint 'Typographus Academiae' szintén tíz esztendőig áll az egyetemi nyomda szolgálatában". Az impresszumok sorában 1671-ben Byller mellett Szabónál /- RMK. I. 1120. -/ valami Gurub Ferenc szerepel, akiről történéseink nem emlékeznek meg, míg az 1673-75. évi kiadványokon a könyvnyomató nincs kitéve. Byller szerződésének szövege szintén fennmaradt; a legfőbb eltérés Mayrével szemben az a kikötés, hogy a tanrendet és a szinlapokat egyszer egy esztendőben díjtalanul tartozik kinyomtatni.

Az említetteken kívül 1711-ig még a következő tipográfusok neve szerepel nagyszombati nyomtatványokon: Byller idejében 1670-ben Krausz Dávid egy Lauretumban /- Loréom, Sopron m. -/ keltezett nyomtatványon, - 1676-78-ban Rietmiller Mátyás s egyszer valami Martinus Thomas, - 1679-82-

ben Srnensky Mátyás /Mathias/, - 1687-ben Martius János Miklós, - 1688-ban Beck Kristóf /Christophorus/, - 1689-90-ben Hauck András, - 1690-93-ban Friedl János Ádám, - 1693-1703-ig Hörmann János s vele egy időben 1695-ben Frey János György s végül 1711-ben Gleich János Henrik. Megjegyzendő azonban, hogy 1704-től a "Typis Academicis" vagy "Acad. Bötükkel" a szokásos impresszum.

A nyomdát 1681. táján gr. Kollonits Lipót esztergomi bibornok-érsek cirill betűkkel is felszerelte, hogy a rutének és szerbek részére kívánatos könyveket is előállíthassa. A nyomda első ránc maradt ilyenmő terméke De Camelis János József munkácsi gör.kat. püspök kátéjának Kornický János-készítette rutén fordítása 1698-ból. /- Vö: Sztripszky Hiador: A hazai rutének legrégebb nyomtatványai. M.Kvszle, 1911. 117., 243. és következő lapokon. -/ A bibornok egyéb-iránt nemcsak cirill, hanem latin, német és magyar /?/ betűket is rendelt a nyomda részére. /- Egyet. nyomda tört. 49.1. -/

A XVII. század vége felé a nyomda új helyiségeket nyert az akkor kibővített akadémiai épület egyik szárnyának első és második emeletén. Az első emeleten volt a szedőszoba s a hat öl hosszú nyomdaterem, a másodikon a papirraktár és a friss nyomásuivek szárítására szolgáló helyiség. A kinyomott iverk elraktározására a kollégium főépületében rendeztek be megfelelő helyiséget.

A nyomda 1640. és 1693. között főleg a gr.Pálffy-féle bazini papírmalomból fedezte papirszükségletét, majd a nagyszombati kollégium Zníóváralján saját papírmalmot állít, melyet oly feltétellel adott bérbe, hogy a bérlők - 1709-ben Láng Mihály és Zakariás - egész évi papirtermelésüket szabott áron az akadémiai nyomdának tartoznak átengedni. Amennyiben azonban ez a termelés az évi száz bált meghaladja, azal a bérlők szabadon rendelkeztek. A kollégium és a nyomda közötti pereskedés aktáiból azt is megtudjuk, hogy a malmo-

kat a kollégium telkén a nyomda költségén állította fel egy Grácból meghívott papirgyártó s hogy a tatarozási és belső felszerelési költségekre a nyomda 744 forint és 75 dénárt költött.

A XVIII. század elején a nyomda nagyobb szabásu betűöntőműhelyt létesített, amely betűtipusokkal és könyvdiszkekkel több kisebb nyomdát is ellátott. A betűöntőde termékei Trattner János Tamás bécsi műhelyének termékeivel állanak szoros rokonságban. "A nagyszombati típusok azonban nem szolgálai utánezatai a bécsieknek. Inkább csak mind a két betűöntőműhely egyazon minták nyomán dolgozott, még pedig az antikva betűket és iniciálékat az akkoriban Európa-szerte divatossá vált francia típusok, a fraktur betűket német minták nyomán vették". /- Uo. 59-61., 76.1. -/

A nagyszombati nyomda virágzását nagyban elősegítették a különböző szabadalmak. Ezek legfontosabbika az országgyűlési törvénycikkek kinyomatására 1741-ben elnyert kizárólagos szabadalom, melyet 1765-ig élvezett. Ekkor öt évre Landerer Mihály pozsonyi nyomdász nyerte el s a nagyszombati officinát minden tiltakozása és a helytartótanács pártfogása dacára az articulusok további kinyomtatásától eltiltották. Egy másik fontos privilégiumát 1743-ban szerezte meg. Ez negyven évre szól s a jegyzetes Corpus juris kiadásának kizárólagos jogával ruházta fel a vállalatot. Bár a mű 1743-i kiadását, minthogy a cenzurának a jegyzetekre vonatkozó észrevételei nem vétettek figyelembe, letiltották, a nyomda nem sokat veszített az üzleten, mivel a példányok nagy részén suba alatt mégis tuladott. Nemsokára, 1746-ban megjelent az első approbált kiadás is belőle, amelyet 1751-ben, 1763-ban és 1771-ben újabb meg újabb kiadások követtek. Ez a nyomda "legszebb külső kiállítású könyve", melyet "a magyar királyok mesteri kiállítású képei" diszitenek F.L. Schmitter bécsi rézmetszőnek a gr.Nádasdy-féle Mausoleum nyomán készült karcaiban. /- Uo. 77.1. -/

Egy másik nagy előnye volt a nagyszombati nyomdának a többiekkel szemben: az egyetem cenzurázó joga. Minthogy azonban Busenbaum Herrmann S.J. *Medulla theologiae moralis* c. munkája 1759. évi nagyszombati kiadásának több pontját a Szentszék kifogásolta, a helytartótanács elrendelte, hogy a nyomda ezentul a hit- és erkölcstudományi munkákat a megyéspüspökhöz, a politikai és világi tartalmuakat pedig az illetékes világi helyi hatósághoz tartozik előzetes cenzurázásra betérjeszteni, sőt a politikai tartalmuakat superrevizióra még a helytartótanácsához is. Még jobban megnehezítette a nyomda helyzetét az 1772. évi királyi körrendelet, mely szerint "a jövőben a klérus tagjai által kiadandó könyvek is, mielőtt sajtó alá adatnának, a helytartótanács kebeléből ki-rendelt cenzurabizottság által revideáltassanak és ezek a könyvek is csak akkor nyomathatók ki, ha a bizottság a kéz-iratot az 'imprimatur' jelzéssel ellátta". Hiába kéri az egyetemi tanács a királyi kancellária által is pártolt felségfolyamodványában ez általános rendelkezések olyatén magyarázatát, "hogy az egyetemi vitatézisek, az iskolai tan-könyvek és egyéb, az egyetemet érintő nyomtatványok a bécsi egyetem mintájára az egyetem szervei által cenzurázva is kinyomathatók legyenek", a királynő maga jegyzi rá az aktára, hogy eredeti rendelkezése alól nem hajlandó kivételt tenni. /- Uo. 89., 92-94. l. -/

Az egyetemet és nyomdáját sújtó rideg álláspont való-jában nem ezek ellen az intézmények, mint inkább fenntartó-juk, a Jézus Társasága ellen irányult. Egyik következménye volt annak az Európa-szerte egyre erősödő jezsuita-ellenes hangulatnak, melynek betetőzése XIV. Kelemen pápának a ren-det feloszlató 1773. július 21-i brévéje volt. A pápai intéz-kedésből kifolyólag Mária Terézia elhatározta mind az egye-tem, mind nyomdája államosítását, ezért még ez év szeptember 20-án elrendelte a jezsuiták nagyszombati rendházának és vagyonának, közte a nyomdának is, leltározását. A december 18-án befejezett leltározás eredményéről többszáz oldalas

jelentés készült, melyet az Országos Levéltár őrzött meg az utókornak.

E szerint a nyomdának hat sárgarézbetétes fasajtója volt 1300 forint értékben. Az egész nyomdai felszerelést a papirraktárt a jelentés 4465 forint 30 kr-ra becsülte. Ebbe azonban nincs betudva a betükészlet, mely külön 11.785 frt 25 kr-ra volt értékelve s a darabszám szerint felsorolt betűket nem számítva, 686 mázsát és 30 fontot nyomott. A rézmetszetek előállításához szolgáló rézlapok /cupra/ száma 938 darab volt 1309 forint értékben. De a legnagyobb - igaz, fiktív értéket - a könyvraktár képezte: 149 munka 7929 kötetben kötve és 624 mű 331.057 kötetben nyers iverkben. E raktár értékét a leltározók 132.559 frt 40 kr-ra becsülték. Ehhez hozzáadva a nyomda pénztárában talált 11.410 forint 54 kr készpénzt s levonva a fennálló 18.341 frt 4 kr adósságot, a nyomda aktivái 143.181 frt 25 kr-t tettek. /- Uo. 95-96.1. -/

Ugyane forrás szerint a nyomda személyzete az államosítás idejében tíz nyomtatólegényből /impressores/, nyolc szedőből /collectores/ és egy inasból /tyro/ állott. A nyomda prefektusa gr. Tolvay Imre S.J., helyettese s egyben gondnoka Fogler János, művezetője Leiszek András főszedő volt. Utóbbi heti bére 4 forint, az inas heti kosztpénze 1 forint 15 kr volt, míg a munkásokat a végzett munka szerint díjazták. /- Uo. 97.1. -/

A nyomda XVIII. századi produktivitásába jó betekintést nyújtanak azok a jelentések, melyekben 1745-től 1773-ig vezetőisége a helytartótanácsnak évről-évre beszámolt. "A jelentésekből megállapítható, hogy a nagyszombati nyomdából az aprónyomtatványokat nem számítva, 1745-től 1773-ig 382 latin, 62 magyar, 36 német, 46 tót, 5 francia és 1 horvát nyelvű, összesen 532 munka került ki". A minket elsősorban érdeklő magyar nyelvű kiadványok az egyetemi nyomda történetírőinak megállapítása szerint "nagyreszt vallásos tartalmuak valának

s valami jelentékeny irodalomtörténeti értékük nem volt". Másként áll a dolog a latin kiadványokat illetően. "A tudomány, irodalom, költészet latin nyelvű művelőink egész serege foglalkoztatja ekkor a nagyszombati egyetemi nyomdát is, mert ezeknek az íróknak nagy része jezsuita volt... s munkáik legnagyobb részét az ősi Alma Mater nyomdájában jelentek meg". Persze alkotásaik között sok a napi értékű, legjelentősebb munkáik egy része pedig Bécsben, Győrött, Kassán és Pozsonyban látott nyomdafestéket. /- Uo. 80-82.1.-/

11. MANNEL JÁNOS VÁNDORKÖNYVNYOMTATÓ

Röviddel a nagyszombati nyomda megalapítása után, 1582-ben új könyvnyomtató bukkan fel hazánk területén, még pedig a Dunántulon, ahol Hoffhalter Rudolf távozása óta nem járt tipográfus. Az új könyvnyomtató Mannel /- latinosan: Manlius, szlovénül Mandelz -/ János volt, aki Laibachból menekült a határszél egyik városkájába, a Batthyányak tulajdonát képező N é m e t u j v á r r a s itt csakhamar régi állomáshelyéhez méltó tevékenységet fejtett ki. /- Vö: Gu-lyás i.m. -/

Mannel származása nincs kellőképp tisztázva. Kukuljevic szerint az adriai tengermellékről származott. Véleményét arra a körülményre alapítja, hogy 1472-ben egy Manlius Bertalan volt Fiume városának a jegyzője. Mások úgy tartják, hogy Württembergben született s csak később vándorolt be Krajnába. Az a nézet, hogy Mannel 1561-ben vagy 1562-ben telepedett le Laibachban, semmiképp sincs bebizonyítva s valószínűleg a legendák sorába tartozik. Eppogy nem tudjuk azt sem, hol sajátította el a könyvnyomtatást. Csupán valószínű feltevés, hogy Urachban és Tübingában az Ungnad-féle szlovén nyomdában dolgozott mint betűszedő. Csak annyi bizonyos, hogy

1575. áprilisában már mint laibachi polgár és könyvkereskedő a krajnai Rendekhez folyamodott egy Laibachban felállítandó nyomda érdekében. Kérelmét eleinte el akarták utasítani, de befolyásos pártfogói közbenjárására az elutasító határozatot megváltoztatták, s Mannel a nyár folyamán berendezhette tipográfiai műhelyét. Nyomdájának első terméke Jesus Sirách könyvének szlovén fordítása Dalmatin György tollából, 1575. október 11-én került ki a sajtóból.* Ezentul 1580-ig zavartalanul nyomdászkodott. Kiadványai javarészt a protestantizmus ügyét szolgálták, ami végül is vesztét okozta. A főhercegi kormányzóság kezdetől fogva rossz szemmel nézte munkásságát s leste az alkalmat, hogy beléje köthessen. Ez az alkalom végre 1580-ban megjött. "Dalmatin 1579-ben befejezte a Biblia szlovén fordítását, s a krajnai Rendek 1580. márciusának végén tárgyalásokba bocsátkoztak Mennellel a munka kinyomtatása ügyében. Mannel, bár a tartományi vicedomus megtiltotta neki, hogy az ő előzetes tudomása nélkül bármit is kinyomtasson, mégis ajánlatot tett a kinyomtatásra s április 23-án egy mintalapot terjesztett a Rendek elé. Együttal azt a tanácsot adta nekik, hogy a Szentírás díszítéséhez kérjék el Ungnadéktól azokat a "biblikus képeket", melyeket Tübingában birtak s most a krajnai Waldsteinban őriznek. De a kormányzóság nem nézte tétlenül a dolgok folyását; a Biblia kinyomtatását megtiltotta s a nyomdászt megfenyegette, hogy kiutasítja az országból. A krajnai Rendek azonban április 25-én Mannel ajánlatát a mintalappal együtt Stájer és Karinthia Rendjeinek is megküldték".

/- Ahn i.m. 5. l. -/ Károly főherceg, akinél a laibachi katolikus püspök is tiltakozott a szlovén Biblia kinyomtatása ellen, 1581. október 13-án újból leirt a Rendekhez és a vicedomushoz, ismételten megtiltván akár a Bibliának, akár vala-

* Jézus Sirách fiának könyve az ószövetségi szentírás egy része. - A kiadványra vonatkozóan l. Ahn, Friedrich: Johann Mannels deutsche Druckwerke, Mitteilungen des Musealvereins für Krain. Laibach, 1906. 1-3. l. - Senno-vitz Adolf: Manlius János. Esztergom, 1902. 15. s köv. lapok.

mi más könyvnek Krajnában leendő kinyomtatását, s egyuttal megdorgálta a vicedomust, hogy Mannel kiutasítását minde-
ideig nem foganatosította. Ujra elrendeli tehát, hogy Mannelt
testi fenyték terhe alatt utasítsa ki örökre nem csupán
Laibach és Krajna, hanem valamennyi örökös tartomány terüle-
téről. Ezt a parancsot november 19-én és december 30-án uj-
ból megismételték, úgy hogy Mannel végre belátta, hogy nincs
maradása. Távozása alkalmából a Rendek 1582. április 2-án 50
forint utiköltséget szavaztak meg neki s egyuttal felszóli-
tották a várost, hogy Mannelnek mint laibachi polgárnak a
tanács is adjon valamit. Mannel, úgy látszik, Württembergbe
szándékozott költözni. Legalább erre vall, hogy a Rendek a
württtembergi herceghez szóló ajánlólevéllel is ellátták.
/- Uo. 6-7.l. -/

A jelek szerint Mannel Grácnak vette utját. Talán abban
reménykedett, hogy személyes megjelenésével ráveheti a fő-
herceget a kiutasító határozat visszavonására. Azonban re-
ményiségében csalódott. Grácban kétségkívül felkereste az
ottani luteránus lelkészt, Homberger Jeremiást, aki 1581.
októberében Laibachban járt, hogy Dalmatin bibliafordításá-
ról véleményt mondjon. Homberger a felsőausztriai luterá-
nusok vezéralakja volt és szuperintendensi hatáskört töl-
tött be. /- L. Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig,
1905. I. 459.l. -/ E minőségében érintkezésben állt a nyu-
gatmagyarországi luteránus lelkészekkel is. Hiszen egyik
könyvét, a Flosculus Eden-t [Éden virágocskája] /- RMK. II.
184. -/ Sopron város bírájának és tanácsának ajánlotta, s e
mű előszavából kitetszik, hogy Sopron városa hozzá küldte
avatásra lelkészjelöltjeit. /- Vö: Payr Sándor: A soproni
evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. I. 162.-/
Bizonyára ismerte Beythe István előbb soproni magyar lel-
készt is, aki ekkor Németujvárt Batthyány Boldizsár udvari
papja volt. Talán arról is tudott, hogy Beythének irodalmi
ambíciói vannak, amelyeket csakis könyvnyomtató híján nem
volt alkalma kielégíteni. Kétségkívül ő volt az, aki Mannelt

Németujvárra küldte, s hogy ne állítson be üres kézzel, kinyomatta vele Viola Martis [Mars violája] /- RMK. II. 169.-/ c. munkáscsáját, melyet Batthyány Boldizsár királyi főasztalnok Ferenc nevű fiának ajánlott. Az ajánlás 1582. május 14-ről van keltezve s valószínű, hogy a hely, év és nyomtató megnevezése nélkül készült füzetet, mely kétségkívül Mannel sajtójából került ki, a tipográfus magában Grácban, nem pedig - mint Szabó s az ő nyomán Ahn és Sennovitz véli - Németujvárt állította elő. Németujvár mellett ui. csupán a típusok azonossága szól; ellene, hogy a nyomtató helytelenül Budianinak szedte ki a Batthyány-nevet, amit bizonyára nem tesz meg, ha a Batthyányak fészkeben állítja elő. A nyomtató helyének s a nyomdász nevének eltitkolása is Grác mellett bizonyít.

A Homberger ajánlásával Németujvárra beállító Mannel szives fogadtatásra talál. Legott felállítja sajtóját s belefog Beythe István művei kinyomtatásába. Itt dolgozott 1584. végéig. Az 1585. évből egyetlen Mannel-féle nyomtatvány sem maradt reánk. Tipográfusunk - úgy látszik - kifogyott a munkából. Éppen ezért örömmel ragadta meg Vramecz Antal varasdi lelkipásztor meghívását, akinek Kroniká-ját még 1578-ban kinyomtatta Laibachban, s még ez évben, vagy legkésőbb 1586. elején műhelyével vagy legalábbis annak egy részével leköltözik V a r a s d r a s ott 1586.évszámmal kinyomtatja Vramecz horvát nyelvű posztilláját két kötetben, majd 1587-ben Skryniarich Balázs /- RMK. II.199. -/ és Pergossich János /- RMK. II.198. -/ egy-egy latin munkáját.

Ezután ismét kezébe veszi a vándorbotot s még 1587-ben a vasmegyei M o n y o r ó k e r é k e n telepszik meg. Mint-hogy Monyorókerék 1496 óta az Erdődy család birtoka volt, Vas-

* L. Ahn. M.Kvszle, 1906. 286. - Varju Elemér, Uo. 1907. 204.l. - Ujabban egy - a soproni Állami Levéltárban felfedezett - 1584-ből való Manlius-naptárt ismertet. Borsá Gedeon: Ismeretlen Manlius-naptár. M.Kvszle, 1955. 114-118.l. /Szerk./

megye monográfiájában azt olvassuk, hogy a monyorókeréki nyomdát az Erdődyek rendezték be és tartották fenn. /- L. Magyarország vármegyéi és városai. Vas-vármegye. Bp., é.n. 67.1. -/ Ezt az állítást azonban semminemű adat sem támogatja. Sokkal valószínűbb, hogy Mannel a buzgó luteránus, gr. Zrinyi György révén került Monyorókerékre, akinek atyját, Miklóst, a szigetvári hőst 1562-ben iktatták be a monyorókeréki pálos kolostor és tartozékai birtokába. /- L. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története. I. 572.1. -/ Véleményünket több közvetett bizonyítékra alapíthatjuk. Nevezetesen Zrinyi György volt az, aki egy ideig Hoffhalter Rudolfot is foglalkoztatta; az ő titkárának, Pöckhel Erhardnak a tollából való a monyorókeréki nyomda első ismert terméke, a Neue Zeitung aus Vngern /- RMK. II.197. -/ c. apróság s végül Mannel elsősorban luteránus jellegű könyvek előállításával foglalkozott. De Mannel Monyorókeréken a kolozsvári és debreceni széphistóriák utánnyomását sem vette meg. Élelmességét bizonyítja, hogy Laskai Jánosnak Aesopus életéről... való historiája nem sokkal az utánnyomás előtt hagyta el a debreceni sajtót. /- Mindkét kiadás 1592-ből. V8: RMK. I. 253. és 260. -/

Mannel az 1592. év folyamán eddigelé kiderítetlen okból átköltözött N é m e t l ö v ő r e , vagy mint ő írja Siczre. Itt az 1592-93-as években gyakorolta mesterségét, főleg másutt már megjelent s kelendőnek ígérkező könyvek utánnyomásával. Majd 1594 vége felé visszatért első magyarországi állomáshelyére, N é m e t u j v á r r a , hogy a helyszínén nyomtassa ki Beythe István fia, András, a Batthyányak udvari papjának Fives Könyv /- RMK. I.278. -/ c. munkáját, mely 1595.márciusának közepe táján hagyta el a sajtót.

Mannel 1598-ban ismét megváltoztatta tartózkodási helyét. Valószínűleg gr. Nádasdy Ferenc hívására letelepszik S o p r o n k e r e s z t u r o n , ahol egy, esetleg két

megszakítással 1605-ig gyakorolta mesterségét. Beust Joachim: Az 101 és boldogul való meghalásnak... kézbéli könyvetské-je elől s végül csonka unikumát /- RMK. I.315. -/ Szabó Károly - a fordító, Magyar István ajánlásának keltezése alapján - sárvári nyomtatványnak minősíti, de nem lehetetlen, hogy Kereszturon készült. Mannel csak 1602-ben költözött ideiglenesen S á r v á r r a , talán éppen Magyar kivánságára, aki el akarván kerülni az előbb említett munkában gyakori sajtóhibákat, a saját ellenőrzése mellett kívánta kinyomatni Az országokban való soc Romlasocnak okairól... szereztetet hasznos könyvetské-jét. /- RMK. I.379. -/ Célját nem érte el: nyomdahiba most is bőven akadt munkájában, mivel a korrigálást hol távolléte, hol betegsége miatt másra kellett bíznia, aki "szintén imperitus volt benne".

Mannel 1605 körül elhalálozván, 120 forintra értékelt nyomdai felszerelése egy ideig használatlanul hevert, majd özvegye kezével valami Farkas Imre birtokába jutott, aki a fennmaradt emlékek tanúsága szerint 1608-1618-ig S o p r o n k e r e s z t u r o n , 1620 és 1643 között pedig C s e p r e g e n gyakorolta a könyvnyomtatást. Csatkai Endre Farkasnak a Kőszeggel szomszédos Csepregre költözését azzal indokolja, hogy Esterházy Miklós 1621-ben a Nádasdyak kastélyait s köztük Sopronkereszturt is felperzselt. /- L. Csatkai, André: Die Vergangenheit des Buchdrucks im Burgenlande. Gutenberg-Jahrbuch. 1928. 174.1. -/ Az átköltözködésnek azonban még 1620-ban kellett megtörténnie, mivel Farkas csepregi működésének első ismert terméke egy 1621-re szóló magyar Kalendárium /- M.Kvszle, 1878. 269.1. -/. A nyomda a dunántúli evangélikus superintendentia 1630. június 4-5-én tartott egyetemes gyűlését is foglalkoztatta. Az erre vonatkozó feljegyzésből /- M.Kvszle, H[avran] D[aniél] közlése. 1899. 414.1. -/ megtudjuk, hogy a nyomdát Mannel János fia, Gergely magának követelte vissza, de követelését elutasították, mivel Farkas a nyomda felét felesége kezével kapta, másik felét pedig 60 forint kifizetésével magához vál-

totta. Farkas sajtójából nem egy terjedelmes és értékes munka is kikerült, köztük Göncz Miklós győri evangélikus püspök három munkája. Göncz éppen nyomdászánál volt látogatóban, amikor 1619.február 23-án hirtelen elhunyt. Göncz műveinek egyikét, A gyermeketskék credoját /- RNK. I.456. -/ Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor nyomatta ki 25 forint költséggel. /- Illésy János közlése. M.Kvszle, 1896. 173.l. -/

Farkas jómodu ember volt s Csepregen két házát is magáénak mondhatott. Halála évét nem tudjuk, de második felesége, Szercsi Borbála egy 1648-i okiratban már mint özvegy szerepel. /- V8: Grafikai Szemle, 1905. 118-119.l. -/ Lehet, hogy nyomdájának 1643 táján történt elnémulása nem is a tipográfus halálával, hanem - mint Csatkai véli - Nádasdy Ferencnek ez időre eső nőszülésével /- ekkor vette el Esterházy Miklós egyik leányát -/ s ezzel járó katolizálásával függ össze. /- I.h. -/ A nyomda további sorsa egyelőre ismeretlen.

12. A SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT MÁSODIK BARTFAI NYOMDA

A XVI. század utolsó jelentősebb könyvnyomtató műhelye az 1597-ben B á r t f á n keletkezett második nyomda, melyet Klöss /- nevének alakváltozatai: Klös, Klöz, Kles, Klez -/ Jakab létesített.

Klöss származásáról és korábbi sorsáról pozitív adataink nincsenek. Neve alapján kétségtelen, hogy akár hazai, akár külföldi, de német család sarja volt. Igen valószínű, hogy a Károli-biblia kinyomtatása idején Vizsolyban tartózkodott, mint Mantskovit segédje, s nem lehetetlen, hogy ekkor vette nőül Mantskovit leányát. A nagy művet 1590. júliusában befejezték, és Klöss megvált a vizsolyi nyomdától, másutt keresve megélhetését. Ekkor kerülhetett Kolozsvárra,

ifjabb Heltai műhelyébe, ahol mint művezető Mantskovit 1596 végén vagy 1597 elején bekövetkezett haláláig működött. Most alkalma nyílt az önállósulásra, visszament Vizsolyba, ahonnan a nyomda egy részével még 1597 tavaszán Bártfára költözött.

Feltevéseinknek e sorozatát a következő tényekre alapítjuk. Klöss felszerelésében a vizsolyi műhely egyes jellegzetes darabjai szerepelnek, s bártfai fellépése nyomon követte Mantskovit halálát. Klössnek először jóval 1597 előtt kellett megműsülnie, mivel 1610-ben már vejét ajánlotta Kassára tipográfusnak maga helyett. Baranyai Decsi Csímor János, aki Syntagma /- RMK. II.241. -/ c. jogi kompendiumát 1593-ban ifjabb Heltaival adatta ki, még pedig igen előnyös feltételek mellett, híres szólásgyűjteménye kinyomtatását 1597-ben a kezdő Klössre bízta, amit bizonyára nem tesz meg, ha közelebbről nem ismeri. Végül, van Klössnek egy hely és keltezés nélküli nyomtatványa, a Fortuna, melynek előszavában azt állítja, hogy "az Sorsvetés avagy Szerencse könyvét" "egy néhány esztendővel ez előt" nagy költséggel már kinyomtatta. Minthogy a Fortuna G.C. betűkkel jegyzett fametszeteit kétségtelenül ugyanaz a G.T.C. és G.C.T. jegyű mester készítette, akinek ducai kolozsvári nyomtatványokban /- RMK. I.309. és II.281. -/ szerepelnek, s e ducek egy része egy 1594-i Heltai-féle kiadványban /- RMK. I.311. -/ is előfordul, igen valószínű, hogy a Fortuna első, ma már elveszett kiadása is Kolozsvárt készült, még pedig nem a nyomda tulajdonosa, hanem művezetője költségén.* Az ilyesmi a XVI. században hazánkban sincs példa nélkül. Így láttuk, hogy Abádi, az ujszigeti nyomda művezetője Sylvester Wy Testamentum-ának egy részét néhány példány-

*A sorsvetőkönyv kolozsvári és bártfai kiadásainak egymáshoz való viszonyára nézve ugyancsak merő feltevések alapján más eredményre jut Soltész Zoltánné: A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdiszei. M.Kvszle, 1956. 230-244.l. c. dolgozatában.

ban a maga számlájára nyomtatta ki, hogy a befolyó jövedelemből a személyzet élelmezési költségeit fedezhesse; Mantskovitról pedig tudjuk, hogy mint Bornemisza művezetője egy bécsi könyvtár részére az Evangéliumok és epistolák c. közkedvelt prédikációs munka kinyomtatására vállalkozott.

Gutgesel halála után a két bártfai üzem Klöss kezében egyesült. Ifjabb Kemény Lajos - a kassai városi levéltár ügyirataira hivatkozva - azt állítja, hogy Klöss és Gutgesel rokonok voltak, de a rokonság fokáról nem nyilatkozik. /- M. Kvszle, 1889. 230.l.-/ Nem lehetetlen, hogy Klöss vagy már mint özvegy ember került Bártfára, vagy itt érte az özvegyesség, s Gutgesel halála után elvette özvegyét vagy még életében leányát. Annyi bizonyos, hogy Klöss Jakab hasonló nevű fia 1601.junius 19-én született. /- Archaeologiai Értesítő. Uj folyam, XXXVIII. 1918-19. 97.l. -/ Klöss, bár munkásságát a város pénzbeli segéllyel is támogatta /- vö: Ábel. I.m. 119.l. -/, sorsával sehogy sem volt megelégedve. 1610-ben száz forint kölcsönt kért Kassa városától papirosra s egyéb felszerelésre, hogy iparát Kassán folytathassa. Minthogy azonban a város csak ötven forintot volt hajlandó fizetni, elállt tervétől s - betegeskedését hozva fel ürügyül - vejét, Fischer Jánost ajánlotta a kassaiaknak maga helyett. /- L. ifj. Kemény Lajos: Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói. M. Kvszle, 1889. 229-230.l. -/

Négy év mulva azután megvalósította Bártfa elhagyására irányuló régi tervét. 1614-ben egész nyomdai felszerelésével átköltözött L ó c s é r e , mivel a város tanácsa szívesen fogadta e tervét s minden lehető támogatást kilátásba helyezett. A költözködés február 10. után ment végbe. /- L. Hajnóci Iván: A lőcsei könyvsajtó kezdetei. M. Kvszle, 1905. 137.l. -/ Lőcséhez fűzött reményei azonban nem váltak valóra, s a betegeskedő Klöss 1616-ban ismét Bártfán találjuk. Ekkor már keservesen megbánta, hogy nem fogadta el a kassaiak meghívását. /- L. erre vonatkozólag az Evangéliumok és Epistolák-nak Kassa tanácsához intézett ajánlását. RMK. I.

459. -/ Bártfán már nem sokáig húzta: kevéssel visszaköltö-
zése után, valószínűleg 1618-ban meghalt. Utóbbi esztendőből
ugyanis csupán egy nyomdatermékét ismerjük, s azontul az üzem
1622-ig alig ad életjelt magáról. Legalább Szabó csak két
bártfai nyomtatványról tud: az egyik 1619-ben jelent meg
hely és nyomda feltüntetése nélkül /- RMK. I.484. -/, a má-
sik 1620-ban. Utóbbi egy magyar kalendárium 1621-re /- RMK.
I.508. -/, latin ajánlással a nyomda akkori üzemvezetőjétől,
az egyébként ismeretlen "Martinus Wolfgang typographus"-tól.

1622-től kezdve ismét szerepel b á r t f a i nyomtat-
ványokon Klöss Jakab neve. Ezuttal azonban már nem az öreg
Klöss Jakabbal, hanem fiával van dolgunk, aki ekkor töltötte
be huszonegyedik esztendejét s birtokába vette atyai öröksé-
gét.*

Az idősebb Klöss Jakab azok közé az idegen nemzetiségű
könyvnyomtatóink közé tartozik, akik annyira elsajátították
nyelvünket, hogy maguk is beállhattak irodalmunk művelői so-
rába. Ez - mellesleg megjegyezve - szintén amellet szől,
hogy Klöss hosszabb időt töltött magyar környezetben. Lefor-
ditotta németből Tileus György sziléziai luteránus lelkész-
nek a vasár- és ünnepnapokra rendelt, evangéliumokhoz irt
summáit és tanulságait, s ezeket 1616-ban az Evangéliumok

- * Ifjabb Klöss Jakab epitáfiumát, mint a plébániatemplom
tulajdonát, legelőször ifj.Kemény Lajos említette meg
fentebb jelzett cikkében, de anélkül, hogy a két Klöss
Jakab létezésére rámutatott volna. Az időközben a Sáros-
vármegyei Muzeumba került epitáfium hasonmását legelőször
Mihalik József tette közzé a Muzeumi és Könyvtári Értesi-
tő 1907.évfolyam 18.lapján Bártfai epitáfiumok c. cikke
egyik illusztrációja gyanánt. E cikk szerint Klöss Jakab
bártfai bírónak e sirtáblája 1665-ből származik. A képet
újra közölte Divald Kornél az Archaeologiai Értesítő
1918-19.évfolyamában megjelent A bártfai Sz.Egyed temp-
lom c. tanulmánya V.részében. Divald az első, aki a 87.
lapon az epitáfium szövegét is közli, amiből a két Klöss
Jakab, apa és fiu létezése kiderül. Az ifjabb Klöss Ja-
kab születési idejét fentebb az ő nyomán adtuk. Közlése
szerint az ifjabb Klöss 1660.junius 19-én halt meg.Mint-
hogy azonban Szabó Károly RMK. II.1023.szám alatt egy
1664-i bártfai nyomtatványt ír le "Typis Jakobi Klösszi"
impresszummal, ez az 1660.évszám valószínűleg sajtóhiba a
Mihalik-említette 1665.évszám helyett.

és Epistolak szövegével együtt kinyomtatta /- RMK. I.459. -/, arra kérve a kegyes olvasót, hogy e kis munkáját jó néven vegye, ha mindjárt nem felel is meg az ő bölcs szólásának és írásának. Ez a fordítás aligha volt első irodalmi próbálkozása. Ha helytálló az a feltevésünk, hogy ifjabb Heltai kolozsvári nyomdájának egyideig ő volt a művezetője, akkor igen valószínű, hogy ő, de semmi esetre sem ifjabb Heltai, Kolozsvár "hires Notarius" és az elmagyarosodott biblia-fordító fia az a magát meg nem nevező "typographus", aki 1591-ben lefordította magyarra Gemma Reinhart Arithmetica-ját /- RMK. I. 244. -/ s aki azzal mentegeti műve fogyatékoságát, hogy ő nem magyar. Szintugy igen valószínű, hogy tőle valók a vizsolyi Biblia töredékben ismeretes 1607.évi bártfai kiadásának erkölcsi magyarázatokkal megtűzdelt summái is, nem pedig Mihálykó Jánostól vagy Soós Kristóftól, amint ezt Szombathi János vélte /- 1. Horváth Cyrill: A bártfai biblia. M.Kvszle, 1904. 320.l. -/, forrásuk pedig alighanem ugyancsak Tilenus György.

Fiaának, az ifjabb Klöss Jakabnak, aki egyik 1636. évi nyomtatványán /- RMK. II.504. -/ büszkén nevezi "civis et Typographus"-nak magát s aki Mihalik szerint a városbírói tisztet is betöltötte, nem voltak ilyen irodalmi ambíciói. Tisztára üzletember volt, aki csak megrendelésre dolgozott s a maga költségére a naptárakon kívül legfeljebb biztos keletűségű ájtatossági és tankönyveket adott ki. Így például 1630-ban újra kihozta a Tilenus-féle Evangeliumok és Epistolak atyja-készítette fordítását /- M.Kvszle, 1929. 215.l.-/, kiadta vagy utánnymta 1641-ben Erdőbényei János Janua linguarum bilinguis-ét [Kétnyelvű ajtó a nyelvtanuláshoz], / M. Kvszle, 1929. 217./, mely ugyanez évben Lócsán /- RMK.II.579.-/ is megjelent, majd ugyanebben az esztendőben "saját költségén" jelzéssel Melanchthon grammatikáját, a kor egyik közkezdvelt tankönyvét, s 1644-ben a kor népszerű csillagásza, Fröhlich Dávid Hemerologium historicum-át [Történeti nap-jelző] /-RMK. II. 640. -/.

Ifjabb Klöss Jakab, úgy látszik, a nyomda továbbvitelére vállalkozó örökösök hátrahagyása nélkül hunyt el, s felszerelését a kor szokásához híven Bártfa városa váltotta magához. Minthogy 1665-67-ből bártfai nyomtatvány nem került elő, feltehetjük, hogy ez alatt a felszerelés használatlanul hevert a városháza valamelyik raktárában. Végre 1668-ban újra megindul az élet a bártfai officinában. Az ez évi emlékek egy része, köztük egy július 28-ra datálható /- RMK.II.1124./ "Typis Civitatis Bartphensis" impresszummal, más része pedig, melyek közt a legkorábbi keletű augusztus 26-ról való /- RMK. II.1125. -/, Georgius Sambuch impresszumával jelent meg. Sambuch nem sokáig volt a nyomda faktora; már 1669-ben /-RMK. II.1163. -/ felváltja e tisztében Scholtz Tamás, aki bizonyára azonos azzal a Scholtz Tamással, akinek neve egy 1656.évi Eperjesről keltezett nyomdaterméken /- RMK. II.348. -/ már szerepelt. Minthogy Eperjesről datált több nyomtatvány a XVII.századból nem maradt fenn, nincs kizárva, hogy Scholtz már akkor is a Klöss-nyomda alkalmazottja volt, s gazdája küldte át a felszerelés egy részével a szomszédos Eperjesre. Scholtz Tamással a város urai igen meg lehettek elégedve, mert hamarosan megadták neki a polgárjogot, amint ez kitetszik az 1671-re szóló.német Almanach /- RMK. II.1262. -/ Lócse tanácsához intézett aláírásából: "Thomas Scholtz, Bürger und Gemeiner Stadt Barthfeld Buchdrucker". Scholtz neve legutoljára egy 1707-re szóló magyar Kalendárium-on /- RMK. I. 1724.-/ szerepel, még pedig magyaros helyesírással /Sóltz Tamás/.

Ami nyomtatvány Bártfán még 1710-ig megjelent, azon a nyomda cégjelzése egyáltalán nem fordul elő. Így nem tudjuk eldönteni, ki lehetett az a bártfai "tipográfus", akivel Okolicsányi Mihály bártfai katonai várparancsnok 1710. március 17-én Bercsényi Miklós kuruc generalissimushoz intézett levele szerint a városi nyomda egy részének Kassára leendő átszállítása dolgában tárgyalt. A nyomda átszállítását Kassára Bercsényi azért szorgalmazta, mivel Lócse ostroma óta Bárt-

fán állították elő a kurucok Mercurius Veridicus [Igazmondó Mercurius] c. tábori ujságját, s szerinte a félreeső Bártfa helyett e célra alkalmasabb lett volna a központi fekvésű és jól megerősített Kassa. Okolicsányi a művezetőtől főleg az iránt érdeklődött, hogy hány szekér kellene az átszállításhoz, úgy vélvén, hogy itt rejlik a dolog nyitja. Mire a művezető felvilágosította, hogy szekér ugyan nem sok kell, de "ha így fogja bolygatni, amint most van, nemcsak hogy nagy kár esik benne, de ha a szekér-hányásban összeegyvelednek a betűk: esztendeig ad imprimendum nem veheti őket. Hanem, ha el kellene juttatni innét: szintén úgy, juxta ordinem alphabeticum külön-külön rendbe és kötésekbe kellének venni a betűket, mintha imprimálni kellének; mely rendbe való vétel egy hónapig is... véghez nem mehetne". Okolicsányi - s nézetét az érdekes okmányt közlő Thaly Kálmán /- vő: Thaly Kálmán: Az első hazai hírlap. Érték. a Tört.Tud.Kör. VIII. Bp. 1879. 4.1., s az ő nyomán Novák i.m. IV. 117-120.1. -/ is osztja - azt hívén, hogy a művezető tulozza a nehézségeket, a városbíróhoz fellebbezett, de persze a valósághoz híven az sem tudott mást felelni "hanemhogy notabilis kár nélkül nem lehet elvitetni, kiváltképpen ha hirtelen kellének vinni".

De Bercsényi nem tágitott. A Mercurius márciusi számát ugyan még Bártfán nyomatja ki, Thaly szerint április 5-én, de azután a nyomdai felszerelés egy részét a Berthóti-huszárok fedezete mellett haladéktalanul átviteti K a s s á r a . Az átszállítás kellő gonddal történhetett, mivel a lapocska áprilisi száma, mint Berthóti altábornok jelentéséből tudjuk, már Kassáról került ki.

* A Mercurius Veridicus 3. számának hasonmását l. M.Kvszle, 1939. Szimonidesz Lajos: II.Rákoczi Ferenc hadiujszágja. - Ujabbán: Esze Tamás: A Mercurius-kérdés revíziója. ITK. 1953. 57-75.1. /Szerk./

A nyomda átszállítása Bártfa város tulajdonjogának fenn-
tartásával történt s valóban Madarász Márton: Szent Bernard
Atyanak Szép áhitatos elmélkedései c. művének 1710.évi kassai
kiadása /- RMK. I.1773. -/, melyet Aachs Mihály kuruc tábori
pap rendezett sajtó alá, "Bártfa városának bütüivel" cégjel-
zéssel került ki a sajtóból. /- L. Thaly i.m. 44.l. Jegyzet.-/
A bártfai nyomda egyébként csakhamar a kassai jezsuita kollé-
gium tulajdonába ment át.

13. KÉT PROBLEMATIKUS KÖNYVNYOMTATÓ MŰHELY A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Mielőtt áttérnénk a XVII. század folyamán alakult nyom-
dánk ismertetésére, a teljesség okáért meg kell még emlékez-
nünk két XVI. századi officináról, melyek létalapja meglehe-
tősen problematikus.

Az egyik Karádi Pál abrudbányai, majd temesvári lelkész
állítólagos a b r u d b á n y a i sajtója, melynek egyet-
len, ránkmaradt terméke az irodalomtörténeti szempontból nagy
jelentőségű Commoedia Balassi Mennihart arultatasarol /-RMK.
I.70.-/ c. párbeszédés gunyirat. Bár a kis füzet a címlap
szerint "NYOMTATTATOT Abrugybanyan ezer ötszaz hatuan ki
lenczedic esztendőben", mint a kolofon elárulja, "Szekes-
feyeruari Karadi Pal mihelie be", Kanyaró Ferenc a gyulafe-
hérvári sajtó utolsó termékének tartja. "Hogy Karádinak Ab-
rudbányán saját sajtója volt, az mesebeszéd. A nyomtatók há-
rítják ezzel a felelősséget Karádira, félve a Balassival ro-
kon családok bosszujától. A kopott betűk is e felfogást iga-
zolják: e mű a gyulafehérvári sajtó utolsó kiadása lehet".
/- Melius ismeretlen és elveszett művei. M.Kvzle, 1906.
299.l. -/

A magunk részéről megállapítottuk, hogy gyulafehérvári

nyomásról szó sem lehet. /- V8: A könyvnyomtatás Magyarországon. 151-152.l. -/ A betűk karaktere egészen más. Sokkal közelebb állanak betűi azokhoz a gömbölyded típusokhoz, melyek a kolozsvári sajtó e korabeli termékeiben gyönyörködtek a szemet. De minthogy e nyomtatványban a különben tetzesetős típusok törődöttek, kopottak, nincs kizárva, hogy Karádi, miután a kéziratot sem a gyulafehérvári, sem a kolozsvári nyomda nem merte kihozni, megszerezte a kolozsvári sajtó kisélejtezett betűit s valami könyvnyomtató legény, esetleg az árulása miatt a gyulafehérvári nyomdából eltávolított Hoffhalter Rudolf segítségével nyomtatta ki a füzetet. E feltevést éppen a betűk kopottságára alapítottuk. Az egyetlen nehézség, amely feltevésünket gyengíti, az, hogy a Karádi nyomtatványában alkalmazott M és G kezdőket kolozsvári nyomtatványokban kimutatni nem sikerült.

A másik XVI. századi nyomdánk, melynek léte vajmi gyenge lábón áll, az e p e r j e s i . /- V8: Gulyás i.m. 159-160.l. -/ Egyetlen bizonyíték fennállása mellett a poprádi születésű Pabinus Lukácsnak, az eperjesi iskola rektorának Donatus nyomán megszerkesztett, német értelmezéssel ellátott latin nyelvtana /- RMK. II.131. -/, címlapján "EPERIES, Anno M.D.LXXIII." jelzéssel. A magát meg nem nevező tipográfus igen tisztességes munkát végzett, s a kötetke éppenséggel sem kelt olyan benyomást, mintha valami szükségképpen szegényes felszerelésű vándornyomda terméke volna. Már pedig Eperjesen mást, mint átmenetileg ott tartózkodó vándorkönyvnyomtatót nem tételezhetünk fel, mivel a város irattárában állandó nyomda működését tanúsító legcsekélyebb feljegyzéssel sem találkozunk. Rudolf királynak 1584.február 7-én Eperjes város közönségéhez intézett rendelete ugyanis, melyben szó van a városban tartózkodó nyomdászokról és könyvárusokról, pusztán körendelet az 1583-ban behozott új naptár beszerzése és a régi stilusu naptárak megsemmisítése ügyében. Alighanem közelebb járunk az igazsághoz, ha felteszük, hogy ez a tankönyvecske - eperjesi keltezése dacára -

nem is Eperjesen, hanem külföldön, Lengyelországban vagy Sziléziában készült. Hiszen Pabinusról tudjuk, hogy nem csak iskolamester, hanem egyidejűleg élelmes kereskedő is volt, aki az eperjesi városi harmincadszámadások tanúsága szerint például éppen 1573-ban 68 forint 35 dénár vámot fizetett a behozott áruk után /- 1. Hork József: Az eperjesi collegium története. Kassa, 1896. 39. l. -/ s akinek így könnyen módjában állott, hogy a biztos üzletnek ígérkező tankönyvet valamely virágzó külföldi nyomdában kinyomassa.

14. A KASSAI SAJTÓ MINT A XVII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPÍTÁSA

A XVII. században alapított könyvnyomtató műhelyek közül első a k a s s a i volt, nem tekintve a nagyváradi, melynek 1604. és 1609. évi fennállását csak igen kétes értékű feljegyzések tanúsítják. /- L. Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. M. Kvszle, 1901. 280. l. -/ Mint látuk, nagy a valószínűsége annak, hogy Huszár Gál rövid kassai prédikátorsága idején nyomdáját is magával vitte új állomáshelyére, s nincs kizárva, hogy ott üzembe is helyezte, de távoztával Felsőmagyarország e fontos csomópontja ismét nyomda nélkül maradt.

Csupán 1609-ben, amikor az érdekelt hét szabad királyi város elhatározta az Articuli juris tavernicalis [A tárnokszéki jog fejezetei] /- RMK. II. 331. -/ kinyomatását, vehette fel valamelyik kassai tanácsur a gondolatot: elérkezett végre annak az ideje, hogy Kassán is létesüljön nyomda. E célból Klöss Jakabhoz, a nagytekintélyű bártfai mesterhez fordultak, aki késznek is nyilatkozott arra, hogy műhelyével Kassára költözzék. De az is meglehet, hogy maga Klöss az Articuli kinyomtatásának megbízásával kedvet kaphatott

az élénkebb forgalmu Kassán való megtelepedésre. Csak annyi bizonyos, hogy Klöss - mint fentebb láttuk - 1610.március végén azzal a kötelezettséggel kért a kassai magisztrátustól papiros és nyomdai szerek vásárlására száz forintnyi kölcsönt, hogy műhelyét áthelyezi Kassára. A városi tanács április 1-én tárgyalta Klöss beadványát, s hajlandónak mutatkozott 50 forintnyi kölcsön folyósítására. Ez a szűkmarkuság annyira bántotta Klössst, hogy - betegeskedését hozva fel ürügyül - ajánlatát visszavonta, s maga helyett Erzsébet nevű leányának férjét, Fischer Jánost ajánlotta.

A magisztrátus szívesen belement a cserébe, Fischer pedig, üstökön ragadva a bizonyára régen áhitott önállósulásra nyíló alkalmat, már április 9-én nyugtázta a felajánlott 50 forintot. Ez az összeg aligha volt elegendő új nyomda felállításához. Fischer minden valószínűség szerint apósától kapott hozományképp egy sajtót s némi felszerelést, főleg könyvdiszeket, amit azután új típusokkal egészített ki. Feltevésünket az a tény támasztja alá, hogy Fischer könyvdiszeinek némelyike régi ismerősünk a Bornemisza-Mantskovit- és a Gutgesel-féle sajtók termékeiből. Így pl. a Galeottus Martius Salomon Hungaricus-ának /- RMK. II.340. -/ címlapján és 14a levelén szereplő fejlécek azonosak a Sculteti: Hypommema és Stöckel: Formulae c. Gutgesel-féle nyomtatványokéval; * Petschius: Malleus-ának /- RMK. II.347. -/ címlapkerete pedig ugyanaz, mint Bornemisza: Predikacioc /- Detrekó, 1584. RMK. I.207. -/ c. kötetének címlapjává.

A Fischer-nyomda első terméke egy 1611-re szóló kalendárium volt, melynek példányait 1610.december 2-án mint "mesterségének első zsengéit" /"primitias artis suae"/ ajánlotta fel a tanácsuraknak. Ezt az alkalmat egyuttal azon kéreszének előterjesztésére is felhasználta, hogy nemcsak a németországi szabad városokban, hanem Debrecenben is divó szo-

* Stöckel munkája Bártfán, 1578-ban /RMK. II. 143. /, Scultetié ugyanott 1599-ben /RMK. II. 292./ jelent meg.

kás szerint számitsák őt az egyházi személyek közé, s ezzel könnyítsék meg munkásságát. Minthogy négy tanácsur távol volt, a magisztrátus a censusra vonatkozó kérelmet függőben tartotta, de a közterhek viselése alól részben feloldotta s a naptárakért 2 forintot és 4 köből gabonát utalt ki részére. /- Vö: Ifj. Kemény Lajos: Kassa XVII.századbéli könyvnyomtatói. M.Kvszle, 1889. 230.l. -/ Ebből a naptárból nem maradt ránk példány, de az 1612.évből nyugodtan következtethetjük, hogy kisalaku, magyar nyelvű kalendárium volt.

A nyomdának/égyetlen ránk maradt ez évi terméke az Apologia pro synodo Solnensi /- RMK. II.334. -/ c. kis füzet, melynek élesmetszésű kerek antikváit bizonyára a tanácstól folyósított kölcsön terhére szerezte be a tipográfus. A tanács méltán meg lehetett elégedve Fischerrel s ennek jeléül 1612-ben használatra átengedi neki a piacon a Tischler Pál-féle házat /- Kemény i.h. -/, 1613-ban pedig 12 forint költséggel kinyomatja vele 200 példányban latin, német és magyar nyelven a felsőmagyarországi öt szabad királyi város hitvallását, a Confessio christiana doctrinae-t /- RMK. I. 440., II.352. és 353. együttesen 20 lev. -/, amelyet - Klein szerint - Stöckel Lénárt szerkesztett s Ferdinánd király 1549-ben hagyott jóvá. Sajnos, Fischer nem volt valami egészséges. Petschius Malleus-ának 1612.április 1-én keltezett előszavában arról panaszkodik, hogy többet foglalkozik a patikaszerekkel, mint a típusokkal és az ivenekkel, s hogy ez nem volt a sajtóhibákat mentető üres szóbeszéd, azt hamarosan bekövetkezett halála igazolja. Minden valószínűség szerint 1614. január 7-e körül halt meg, mivel özvegye 1615.január 7-én ment újból férjhez Fest /latinosan Festus/ Jánoshoz. Annyi kétségtelen, hogy Fischerné már 1614.március 20-a előtt megözvegyült. Ezen a napon ugyanis "könyvkötőné, alias nyomtatóné kéri az becsületes tanácsot, hogy ki ne üzzék az házból; igéri, hogy legényt fog tartani". Kérését teljesítik, mivel Fabritius, a város lutheránus lelkésze is támogatja, de lelkére kötik, hogy tartson megfelelő legényt. /- L. Ifj.Kemény

Lajos: A kassai könyvsajtó történetéhez. M. Kvszle, 1905. 83. l. -/

A beígért "jó legény" Erzsébet asszony későbbi férje, Fest János lehetett, aki épp úgy, mint Fischer, könyvnyomató és könyvkötő volt egy személyben. Fest - úgy látszik - előbb pénzen szeretne volna magához váltani a nyomdát. Legalább mi így értelmezzük a városi jegyzőkönyv 1614. június 19-én kelt bejegyzését, amely szerint "könyvkötő kér valami 200 forint subsidiumot". De a városnak nem lévén pénze, megfenyegeti a könyvkötőt, hogy meghívja helyére a debreceni tipográfust, aki ugyanis "ajánlotta magát". -/ L. Ifj. Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez. M. Kvszle, 1910. 191. l. -/ Fest lenyelte a keserű pilulát s Erzsébet asszony kezével jutott a tipográfia birtokába. -/ L. Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvnyomtatók életrajzához. M. Kvszle, 1902. 535. l. -/ A jó Fest csélcsap ember lehetett. Már házassága első évében valami erkölcsi fogyatkozásba esett, s a tanács eklézsia-követésre vagy 10 forint bírságra ítélte. 1617-ben műhelyével az un. Lőcsei Házba költözött, mely akkor városi tulajdon volt s vendégfogadóul szolgált. Az utcai rész egyik földszinti bolthelyiségét nyerte el az érte versengő Rodan Mátéval szemben. -/ M. Kvszle, 1905. 83. l. Ifj. Kemény Lajos közlése. -/ 1619-ben ismét foglalkoztatta a nemes magisztrátust, amely kénytelen lefoglaltatni a jegyzőkönyvben Effigies stellae crinitae [Az üstökös képe] címen emlegetett nyomtatványát; március 14-én pedig elutasítja a nyomdász kérelmét, hogy a lefoglalt példányok visszaadassanak neki. -/ L. Ifj. Kemény Lajos: Adalék a kassai sajtó történetéhez. M. Kvszle, 1901. 65. l. -/ Ilyen című nyomtatványát Szabó nem ismeri, de lehet, hogy azonos az 1618-ban megjelent Hornus cometa [Az idei üstökös] c. egyleveles nyomtatvánnyal, mely latin, német és magyar nyelven írja le a Magyarországra sok veszélyt jósoló üstökösöt. -/ RMK. II, 381. -/ Fest utolsó ránk maradt nyomtatványa az 1622. évszámot viseli magán. A kassai nyomdász valószínűleg még ebben az évben meghalt.

Fest már 1621-ben is betegeskedhetett, mivel már ez évi kassai nyomtatványokon is szerepel Mollerus /fennmaradt nyugtáján Müller/ Miklós, a nagyszombati nyomda volt művezetőjének a neve, akit Bethlen Gábor küldött Kassára. A ránk maradt nyugta tanúsága szerint ő volt az a "fogyatkozott állapottal nyavalyás... typograffus", akinek Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony a szepesi kamarához 1621. április 7-én intézett rendeletével 6 forintot utalványoztatott ki. Lehet, hogy ez volt a honorárium a hely és nyomtató megnevezése nélkül 1621-ben megjelent *Articuli diaetales Cassovienses* [A kassai országgyűlés pontjai] /- RMK.II.414.-/ kinyomtatásáért. Mollerus tehát méltán nevezi magát *Bocadius Johannes Historia parasceve* [Bevezetés a történelembel] /-RMK. II.415. -/ c. nyomtatványa impresszumában "typographus S. Regiae Majestatis"-nak, magyarul pedig Velechinus István kassai lelkésznek Báthoryné halálára írt Halálról való emlékezet c. füzetén /- RMK. I.524. -/ "ŕ Felsége typographusá"-nak. /- L. Illésy János: Nyomdatörténeti adatok. M. Kvszle, 1898. 275.1. -/

Érdekes, hogy Mollerus Bocadius-ában ugyanazt a keretlécet alkalmazta, melyet már 1620-ban Nagyszombatban kinyomtatott 1621-re szóló magyar *Calendarium*-a /- RMK. I.516. -/ címlapján s egyes lapjain is felhasznált, jelölül annak, hogy nem jött egészen üres kézzel Kassára.

Utolsó sajtótefeMéke Maros-Vásárhelyi Gergely jezsuitá-nak Világ kezdetitől fogva, icsagos, es gonosz cselekedeteknek példáinak summái /- RMK. I.528. -/ c. terjedelmes, szövegében befejezetlenül maradt munkája, amely a nyomdász megnevezése nélkül, 1623. évszámmal látott napvilágot Kassán. A szerző - Szabó Károly szerint - előszavában elmondja, hogy e könyvet négy esztendeje Kassán kezdte nyomatni. Sok hiba van benne, "mivel hogy az kikre biztam vala correctioját megölettettek catholica religioért. Az nyomtató Mester-is haza népevel együtt Pestisbe megh holt, nem-is vegezte el,

egy néhány arcus heaval vagyon, az magam irt exemplart felnem talalhattak". Bizonyára az új, még nem nevezett nyomdász munkája a kötet elején a címlapot és ajánlást, valamint a végén a lajstromot és üdvözlő verseket tartalmazó négy-négy levél.

Ez az új nyomdász Schultz /a városi jegyzőkönyvekben Scholtz/ Dániel volt. Schultz, mint korabeli társai közül oly sokan, eredetileg könyvkötőlegény volt. Valószínűleg ebben a minőségben került Klöss Jakab bártfai üzemébe, s itt elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét. 1617-ben pedig, amikor Klöss visszaköltözött Lőcséről Bártfára, ő lett a lőcsei tipográfus. Azonban, miként elődje, ő sem igen boldogult ebben a szepesi városkában s amikor a kassai nyomda elárvult, ide tette át műhelyét. Saját felszerelését is magával hozta, amint ez a kassai tanácshoz 1623.május 11-én beadott folyamodványából kiderül. Ebben ugyanis arra kéri a magistrátust, hogy "az típusát hozatná át Lőcsérül". Határozat: "amiben segítséggel lehetünk örömezt". /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1889. 231.1. -/

Az új tipográfus első alkotása alighanem Hrabecius Ráfael szentilonai evangélikus lelkésznek Révai Péter felett mondott Oratio funebris-e [Gyászbeszéd] /- RMK. II.427. -/ volt, melynek ajánlása július 8-án kelt. A nyomdász láthatóan ki akart tenni magáért, s betűkészletének szinte egész anyagát igyekezett hasznosítani. A címlap kerek és tojásdad gyöngyökből alakított keretbe foglalt szövege 25 sorba van tördelve. Előállításához kétféle kurzivát és a dupla cicerótól nonpareilleig terjedő ötféle nagyságu antikva betűt használ. Az ajánló levélben és a szövegben előforduló kezdőbetűk a legkülönbözőbb nagyságu és stilusu garnitúrákból valók. E-mellett lépten-nyomon alkalmaz egy-egy flóront vagy körzetekből alakított záródiszt, köztük olyant is, amely még a Bornemisza-nyomdából ismerős. Az egész apróság inkább mintakönyv, mintsem egységes műalkotás benyomását kelti.

Fő jövedelmi forrása neki is a naptár lehetett, amellyel

évről-évre kedveskedett a tanácsnak. Figyelmét a tanács rendszerint öt köböl búzával honorálta. A naptárakból járó jövedelmét a nyomtatott ajánlásokkal is igyekezett fokozni. Erre azonban egy alkalommal csúnyán ráfizetett. 1627-ben magyarul és németül is kihozván az 1628-ra szóló naptárt /ma már egyikből sincs példány/, a magyart Bethlen Gábornak, a németet pedig Tragamer Ferenc kassai kereskedőnek dedikálta. Utóbbiért erősen megorroltak a tanácsurak: a dedikációt az összes példányokból kivágatták s tipográfusunkat 100 forint bírsággal is sújtották. A derék Schultz nem sokkal élte túl ezt a megszégyenítést: 1629. december 13-án már özvegye, Daniel Scholczin kap a naptárakért 3 köböl gabonát. /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1889. 232.l. -/

Az özvegy, aki impresszumaiban mint Scoltz Danielné vagy egyszerűen mint "relicta vidua" szerepel, haláláig vezette az üzemet. Hogy ez mikor következett be, azt bajos eldönteni. Az 1640-44. évekből sajtójának egyetlen terméke sem maradt ránk, s abból, hogy a városi jegyzőkönyvek egy bejegyzése szerint "1640. 6. Decembris. Rodanné leánya" az typographiának felszabadítását kéri", ifjabb Kemény Lajos azt következtette, hogy az özvegy akkortájt meghalt. /- M.Kvszle, 1889. 252.l. -/ Ezt a nézetet azonban megcáfolja egy 1642. március 2-ről való jegyzőkönyvi bejegyzés. E szerint akkorigban valami Vize Pál folyamodott a nyomdáért, de kérését a magisztrátus elutasítja, megjegyezvén: "nincs módja az nemes tanácsnak, hogy mástól elvehesse, hanem ha a viduával megalkudhatik, semmi ellent nem tart a nemes tanács abban". /-L. Ifj. Kemény Lajos: Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez. M.Kvszle, 1901. 67.l. -/ Schultzné tehát 1642-ben még élt, de mint sokgyermekes özvegy, úgy látszik, súlyos anyagi nehézségekkel küzdött." Talán betegeskedett is, s ezért járt

* A jegyzőkönyvekben az özvegy hol Scholcz Dánielné, hol Rodanné Mária, hol egyszerűen Rodanné néven szerepel!

** L. erre vonatkozólag a városi jegyzőkönyv 1640.junius 16-i bejegyzését. U.o. 67.l.

el helyette leánya 1640.decemberében a magisztrátusnál.

Ez a leány különböző feljegyzésekben hol Ruttkai, hol Rodani vagy Rodany Zsuzsanna néven szerepel. 1645-ben, mint immár néhai Schultzné árvája, jegyben járt Albert Ferencsel, a kassai német céhben levő lakatgyártó ifjümmesterrel, s ezzel egyetértésben február 6-án a várostól felvett 60 forint készpénz és egy hordó, 51 forint 36 dénár értékű alföldi bor fejében leköti "az nemes városnak az typographiát in toto minden circumstantiával cum omnibus eius pertinentis".

/- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvazle, 1905. 84-85. l. -/
Ez az Albert Ferenc valószínűleg azonos azzal a Sebestyén Alberttel, aki 1648. március 5-én "az typographiának eligazitásáért" folyamodik, s aki mint Rodany Zsuzsanna férje 1552-ben Alberti Sebestyén szijártó és Szigyártó Sebestyén, 1655-ben pedig mint Sebestyén Albert szerepel a kassai levéltár okmányaiban. /- Ifj. Kemény Lajos közlései: M.Kvazle, 1901, 67.l., 1905. 84-85.l., 1909. 382.l., 1910. 191.l. -/

Vajon mit jelent az 1648-ban kért eligazitás? A tanácsi határozat: "revideálatjuk és igazításba vesszük" nem valami világos, de azzá lesz, ha a következményeket nézzük. Valószínűleg arról volt szó, hogy az elzálogosított nyomdát a város magához váltja, s a revideálás és eligazitás a vételár megállapítására és kifizetésére vonatkozik. A nyomdai felszerelést, miként az a későbbi tulajdonos, Gevers Bálint ajánlatából kiderül, 340 forinton vette meg a város, de a vételösszeg egy részével még 1652 végén is tartozik az örökösöknek. Ez év december 5-én ugyanis "Szigyártó Sebestyén supplikál az typographiához tartozó eszközökért való restantiának megfizetésére. Deliberatum: Megadják, legyen várakozással". /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvazle, 1909. 382.l. és 1910. 191.l. -/

A Schultz-örökösök végleges kielégítése bizonyára nem késett már soká. A város tulajdonába került nyomdáért már 1652.március 14-én folyamodik "egy könyvnyomtató legény", s

igéri, hogy "ha valaki valami pénzt adna kölcsön neki helyben állítására, három esztendő alatt becsületesen contentálná". De a tanács nem akar idegennel kezdeni, s úgy határoz, hogy felajánlja a tipográfiát a helybeli könyvkötőmesternek, Gevers Bálintnak. /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1889. 233.1. -/ Gevers Bálint ekkor körülbelül negyven éves volt, s 1642 óta szerepel a városi jegyzőkönyvekben.* A szünetelő nyomda helyett ő kedveskedik most évről-évre kalendariumokkal a városi tanácsnak s így terelődik feléje a tanács bizalma. 1652. december 12-én tesz ajánlatot a városnak a nyomda megvételére, s száz forinttal többet /egy másik feljegyzés szerint 440 forintot/ ígér érte, mint amennyiért a város magához váltotta, s ez összeget öt év alatt szeretné törleszteni. /- Uo. 234.1. L. Ifj. Kemény Lajos közlését, M.Kvszle, 1901. 67.1. -/ Sajnos, "szűk idők lévén", Gevers - amint ez 1655. december 31-én kelt végrendeletéből kiderül - a 440 forintnyi vételárból semmit sem törlesztett. A nyomdát azzal hagyta negyedik feleségére, Klein Annára, hogy azt váltsa meg a várostól vagy adja tovább kezéről.

Geversné csupán a könyvkötőműhelyt tartja fenn, melyet 1662-ben Brever Lőrinc, a lőcsei könyvkötőcéh nevében a kassai könyvkötőkhez intézett levelében tisztességtelennek /unredlich/ nyilvánít, mivel "az özvegy a nekik még néhai férjétől járó 25 tallért meg nem fizette". /- U.o. -/ De nemcsak Breveréknek, hanem kassai könyvkötőknek is tartozott a jó Gevers Bálint, így Severinus Markusnénak 59 forinttal, "Svéd compactor Erhart uram"-nak 13 forint 36 dénárral. /- Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvnyomtatók életrajzához. M.Kvszle, 1902. 355-356.1. -/ A lőcsei céh által követelt 25 tallér valószínűleg az inkorporációs költségek-

*Az első adat 1642. augusztus 16-ról való, feleségével együtt valami rágalmazási perben tanuskodik. Ekkor "circa 30" évesnek, felesége Herman Márta 42 évesnek mondja magát. Vö: Ifj. Kemény Lajos írását. M.Kvszle, 1889. 33.1. 3. jegyzet.

ből maradt fenn. Kitűnik ez abból, hogy az özvegy nemcsak a hátralékot nem akarta kifizetni, de még a férje által már kifizetett összeget is vissza szeretne volna kapni, pedig ezt a lócsei mesterek - mint írják - nem maguk közt osztották fel, hanem sokféle költségekre fordították. Együttal megfenyegetik az asszonyt, hogy amennyiben nem fizet, épp oly kontárnak /ein Stocker und Hudlerin/ minősítik, aminő a megboldogult ura volt.

Gevers halálának időpontja ismeretlen, csak annyi bizonyos, hogy 1657. március 5-én már nem élt, mivel a város urai az "örök jogon" eladott nyomdát, mely a vételár kifizetésének elmulasztása következtében ismét visszaszállt a városra, ezen a napon átadják Severini Márknak, s ez alkalommal számbaveszik az egész nyomdai felszerelést.

A ránk maradt leltár alapján világos képet alkothatunk magunknak egy kisebb - csupán egyetlen sajtóval dolgozó - akkori nyomdaüzem teljes felszereléséről. /- Közölte ifj. Kemény Lajos: A kassai nyomdászati 17. századi történetéhez. M. Kvszle, 1888. 250-251. l. -/ E szerint a kassai officina antikva, kurziv, fraktur, schwabachi /a fraktur egy gömbölyded fajtája/ és görög típusokkal rendelkezett. A betűanyag zöme természetesen az antikva-típusokra esik. Ebből a betűfajtából a következő típusfélések álltak a nyomda rendelkezésére: verzális cimbetűk /17 font/; nagy verzáliák /79 font/; canon minor /78 font/; text /38 font/; paragon /128 font/; secunda /219 és fél font/; tertia /178 és 3/4 font/; media cicero /60 font/; cicero /231 font/; garmond /110 és fél font/; petit /38 font/. A kurziv típusok így oszlottak meg: tertia /114 font/; cicero /147 font/; garmond /52 font/. Frakturból a nyomda csupán cicero betűk felett rendelkezett /83 font/. Gazdagabb volt a nyomda az antikvához közelebb álló kerekded gót típusokban, az un.

-
- Az 1746. évi pesti céhszabály pl. minden cégbe lépő mestertől a beírásakor 2-4 tallért szedett. L. M. Kvszle, 1913. 248. l.

schwabacherben. Ebből tertia /161 és fél font/, media /159 és fél font/ és cicero /73 font/ állt rendelkezésre. Legjelentéktelenebb volt a görög betűállománya: a verzálisokkal együtt mindössze 34 font. Mai szemmel nézve feltűnő a kisebb betűfajok /garmond, petit/ csekély száma. De hát ez a kor igényeinek teljesen megfelelt: eleink csak az öregbetűs könyveket szerették. Elég szép számmal voltak képviselve a nyomdában a naptárak előállításánál szükségelt különböző jegyek /19 és fél font/, továbbá a betűpótlók, térszók, rozetták s egyéb körzetek /213 font/, míg a nyomdában meglévő különböző fametszetű ducok, valamint a fába metszett antikva és fraktur kezdőbetűk csak nagy általánosságban soroltattak fel. Megtudjuk továbbá a leltárból, hogy a nyomda egyetlen teljesen felszerelt sajtóval rendelkezett, de ennek új fémalapja volt. Végül a leltárból az is kiderül, hogy a nyomda egy betűöntőkészülékkel s a hozzá tartozó különböző betűodorokkal /mintákkal/ is el volt látva.

Kemény Gevargárdi irt életrajzában a jegyzék alapján úgy tünteti fel ezt a könyvkötőből tipográfussá vedlett "kontár"-t, mint aki nagy gonddal fejlesztette ki a kezére került tipográfiát. Véleményét Pusztai /- 1. Századok, 1889. 779.l. -/ és Novák /- Pusztai: Nyomdászati enciklopédia. Compactor Bélint-nál. - Novák i.m. III. 13.l. -/ minden kritika nélkül elfogadja. "Újabb magyar és német típusokon kívül - írja ez utóbbi - görög betűket is vásárolt s ezenfelül öntődei felszerelést is hozatott külföldről". Mindebből persze egy szó sem igaz, mert ha így volna, a város nem vehette volna vissza özvagyétól minden kártérítés nélkül az egész nyomdai felszerelést. Legfeljebb a sajtó "új" fémalapzata volt az ő szerzeménye. Nagyobb szabású tőkebefektetésre neki, aki egyetlen részletet sem tudott a nyomda vételárából törleszteni s tele volt adóssággal, aligha volt módja. Amit a városi tanács leltárba vett, az mind Fischertől, Festtől, s főleg Schultztól származott.

Severini /Severinus/ Márk, az új nyomdász épp úgy könyv-

kötő volt eredetileg, mint Gevers Bálint. A városi iratokban 1663-ban szerepel egy Severini Pál nevű könyvkötő "aus Denemarck" /- 1. Ifj. Kemény Lajos: Kassai könyvkötők. M. Kvszle, 1905. 95. l. -/, s így valószínű, hogy Márk is dániai származású volt. Miként elődje, ő is hozomra vette át a nyomdát, s a vételárat ő sem igen törlesztette. Amikor 1658. december 14-én a jövő évi kalendáriumokkal kedveskedik a városi tanácsnak, "alázatosan" azon "supplicált", hogy nem tudván betartani az ekkori első terminust, "lenne az nemes tanács valami kevés várakozással". Kérelmét megértéssel fogadják. A tanács négy tallért folyósít neki a naptárakért, s kijelenti, hogy "az adósságért is leszen egy kevés várakozással, de mindazonáltal maga is serénykedjék megfizetni". /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1910. 191. l. -/ Nyomdászunk azonban aligha serénykedett valami nagyon a fizetéssel. Legalább erre vall a magisztrátusnak az az intézkedése, hogy amikor az 1660-ra szóló naptárakkal - egyébként meglepően későn, január 29-én - beállít, nem utalja ki számára a szokásos honoráriumot, hanem tíz tallért elenged az adósságából! /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M. Kvszle, 1889. 234. l. -/ Pedig Severini alatt az üzem határozottan fellendül: nemcsak naptárakat s alkalmi apróságokat nyomtat, mint közvetlen elődei, hanem testes köteteket is, így többek között Czeglédi István kassai református lelkipásztor munkáit s Bayer János evangélikus liceumi rektor Ostivm vel atrivm naturae-jét és Filum labyrinthi-jét.* Bár származása után ítélve protestáns lehetett, volt annyira jó üzletember, hogy az 1660-ban felállított kassai jezsuita akadémia révén kínálkozó munkalehetőségeket is kihasználja. Így az ő sajtóján készült Ival Gábor jezsuita terjedelmes Philosophia novellá-jának [Új filozófia] 2. kiadása /- RMK. II. 966. -/, sőt nyomdai diazetről ítélve /hely és nyomdász megnevezése nélkül/ Sámbar Má-

* [A természet kapuja avagy előcsarnoka], 1662-ből /RMK. II. 934./ - [Az utvesztőben eligazító fonál], rövid lexikon-szerű ismeretek tára 1663-ból /RMK. II. 1003./.

tyás Czeglédit gyalázó Orvosi Ispítály-a /- RMK. I. 1019. -/
is.

Ez az utóbbi már özvegye, Zsuzsánna asszony idejében készült. Severini ugyanis 1663 vége felé halt meg pestisben, még pedig Lócsén, ahol 1661. júliusától Brever Lőrinc üzletében - valószínűleg mint könyvkötő - dolgozott. /- L. Hajnóci Iván: A 300 éves lócsesi nyomda. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából, 1914. 76-77. l. Eredeti okmányok alapján. -/
Kassai üzemét ezalatt felesége vezette, mégpedig férje neve alatt. Csakis így érthető, hogy kassai nyomtatványokon 1663-ig bezárólag szerepel a neve. Még ez évben megjelent az Evangelia et epistolae dominicorum egy latin-magyar kiadása /-RMK. I. 1003.-/ "typis et sumptibus Davidis Türsch" [Türsch Dávid betűivel és szedésével], ami vagy azt bizonyítja, hogy Severini már nem volt az élők sorában, vagy azt, hogy ez a kelenföldi kiadvány faktorának privát vállalkozása volt. Az 1664. évről ránk maradt kassai nyomtatványok - egy híján, mely "Typis Sesannae Severini" impresszummal van ellátva - nyomdász megnevezése nélkül hagyták el a sajtót. Az özvegy cégjelzését viselő apróság Sinapius Dániel egy latin beszéde /- RMK. II. 1033.-/, mely az Országos Széchényi Könyvtár példányában a szerző bejegyzése szerint július 7-én hangzott el, s így ez idő tájtban jelent meg. Az 1665. évből ismert hét kassai nyomtatvány közül csupán egyetlen egy, Balassi Bálint Istenes éneki és az ezzel egy testet alkotó Isten eleibe föl-bocsátando imadságok /- Sztripszky, 2048-49. sz. -/ címlapja viseli az ő nevét: "Severina özvegyénél" formában, míg a többin - amennyiben a nyomdász szerepel rajtuk - Türsch János Dávid neve olvasható.

Nagyon valószínű, hogy Türsch az özvegy kezével jutott a nyomda birtokába. Legalábbis csak így érthető, mint akarták még 1666-ban elárvereztetni a nyomdát Brever Lőrinc örökösei néhai Severini Márk tartozásai fejében. A tanács persze erről hallani sem akar: "nem engedi az nemes tanács, hogy executioiban menne a typographia; ha terminusra megal-

kusznak, jó jóval; ha peniglen nem, arbitereket rendel az n.tanács és tegyenek satisfactiót az könyvekből". /- Ifj.Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1902. 536.1. -/ Mint sikerült a megegyezés, nem tudjuk, de annyi tény, hogy Türsch 1668-ig zavartalanul bírja a nyomdát. Ez év márciusában polgárjogot szerez /- l. u.o. 1889. 234.1. Ifj.Kemény Lajos közlése -/, de augusztus 4-e táján már nem él, mivel az ez idő tájt megjelent kiadvány, Zabanius Izsák disputációja már az özvegy impresszumával hagyja el a sajtót. 1669.juliusa táján ő is megváltik a tipográfiától. Zabanius Izsák Disputatio Metaphysica IX. 1669.májusában került megvitatásra még az özvegy impresszumával, a junius 12-én vitatott tizedik részét a lócsei Brever, a julius 10-én vitatott tizenegyedik részét pedig Erichson nyomtatta.*

A nyomda most a svéd származású Erichson Erich kezére jut. Eredetileg Erichson is könyvkötő volt s 1659.november 13-án nyert kassai polgárjogot. /- Ifj.Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1889. 235.1. -/ Erichson neve 1674-ig bezárólag szerepel kassai nyomtatványokon.

Még ez évben vagy ő maga vagy örökösei eladják a nyomdát a kassai jezsuita pátereknek, akik egyébként "Lócsei Pál, Typogr. Soc.Jesu" cégjelzéssel /- RMK. I.1145. és Sztripeszky 2075 p.sz. -/ már 1673.február 13-a után is igénybe vették. Ezzel a vásárlással a kassai jezsuita akadémiának, mely 1660-ban nyílt meg Kisdy Benedek egri püspök 40.000 talléros alapítványából, bizonyára régi vágya teljesült." A nyomdát valószínűleg átvitték a "királyi ház"-ba, melyet még 1654-ben

* Zabanius, Isaacus: Disputatio Metaphysica de Svbalternatione Disciplinarvm...[Vitatkozás a természetfölötti filozófiának a tudományágak egymásutánjáról szóló tételéről...] Anno 1668. Die 4. Augusti. Cassoviae, Typis Viduae Türsch. RMK. II. 1138. - L. még: RMK. II. 1175., 1176. és 1177.

** Az alapítás körülményeiről l. Farkas Róbert: A kassai katolikus főgymnázium története. A premontrei főgymnázium értesítője. Kassa, 1895. 35-45. l.

engedett át III.Ferdinánd a pátereknek kollégium és rendház céljaira. /- U.o. 17.1. -/ Az új tulajdonosok nagy lendülettel fogtak a nyomda kiaknázásához. Még 1674-ben két terjedelmesebb mű került ki sajtójukból: a magyar irodalomtörténet szempontjából jelentős Szegedi-féle Cantus catholici latino-hungarici /- 14 + 560 lap, RMK. I.1159. -/ és az Evangeliumok és epistolák /- 16 + 254 + 2 lap, RMK. I.1160. -/. Amannak impresszuma: "Typis Academicis Soc.Jesv per Franciscum Lubovienski et Georgium Pilgram", emezé: "Az Iesuita paterek bő^otűivel Lubovienski Ferenc által".

A nyomdának tehát mindjárt az első évben két faktora volt, a lengyel Lubovienski, aki valószínűleg meghalt vagy eltávozott a Cantus nyomtatása közben s a német nevű Pilgram György, akinek, úgy látszik, szintén nem volt sokáig maradása. Legalábbis a nyomda ez évi harmadik terméke, a magyar-latin szövegi Libellus alphabeticus... Abces Könyvecske /- RMK. II.1335. -/, melynek csupán 15 levélnyi töredéke maradt az utókorra, impresszumában /"Typis Collegii Soc.Jesu"/ egyikük neve sem szerepel. Az 1675-76. évből fennmaradt néhány apróságon pedig a nyomda egyáltalán nincs feltüntetve.

A páterek forgó tőkéje vagy vállalkozási kedve a jelek szerint hamar kimerült, s már 1677-ben bérbe adták nyomdájukat Bosytz Istvánnak, akinek nevével 1686-ig találkozunk kassai nyomtatványokon. Azért gondolom ifj. Kemény Lajossal /- 1. M.Kvzle, 1889. 234-235.l. -/ szemben, hogy Bosytz bérlő s nem művezető volt, mivel nyomtatványain soha sem jelzi a jezsuitákkal való kapcsolatát, s emellett protestáns szerzők egyházi műveit is kinyomtatja, amit a jezsuita atyák bizonyára nem türtek volna, ha az ő irányításukkal vezet az üzemet. Erre 1682.július 19-től amúgy sem lett volna módjuk, mert a mondott napon Thököly bevonulása alkalmával kénytelenek voltak elhagyni a várost, ahova csak 1686 elején térhettek vissza. /- Vö: Farkas i.m. 57-58.l. -/ Visszatérésük után még újra kinyomatták Bosytz-csal a Libel-

lus alphabeticus c. "brevis nomenclatura latino-hungaricá"-t [Ábécés könyvecske], [rövid latin-magyar szójegyzék], mint a tanítás nélkülözhetetlen segédeszközét s azután alighanem kiadták az utját. *

A nyomda betűkészlete már igen leromlott. Miként az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példányokból megállapíthatuk, főleg az antikva cicerói annyira elkoptak, hogy nyomásuk sokszor alig olvasható. Nem csoda, hogy a páterek évekig nem kaptak nyomdájukhoz vállalkozót. Végre 1690-ben vagy 1691-ben sikerült erre megnyerniük Klein Jánost, akinek neve 1694-ig szerepel kassai nyomtatványokon. A nyomdászkodás mellett könyvkötészettel is foglalkozott s emiatt 1693-ban összeütközésbe került az ez idő tájt céhbe tömörült kassai könyvkötőkkel, akiknek panaszára a városi tanács április 16-án eltiltja compactor-legény tartásától. /- Ifj. Kemény Lajos közlése. M.Kvszle, 1910. 191.1. -/ Mikor távozott Kassáról, nem tudjuk. Szabó /- RMK. II. 1794. és 1827. -/ ugyan 1695-ből és 1696-ból is idéz kassai nyomtatványokat, de ezekből példányt nem ismerünk. Annyi bizonyos, hogy Klein sem frissítette fel a nyomda betűkészletét. Egyik megrendelője, Ónadi János a "cassai H.C. lévő Scholának mostani Mestere" ** 1693-ban megjelent számtankönyve /- RMK. I.1437. -/ utolsó levelén, a sajtóhibák javítása után szükségesnek látja megjegyezni: "Kétségkívül több fogyatkozások-is vadnak mellyek lehetnek a' betűnek régisége miatt".

Szabó az 1697-1701. évközből egyetlen kassai nyomtatványt sem ismer, az 1702.évből hármat, egyiken ezzel az impresszummal: "Typis Acad.Soc.Jesu". /- RMK. II.2104. -/ Erről azonban Ferenczi Zoltán a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya alapján kimutatta, hogy 1749-ben készült s Szabó Károly a majdnem olvashatatlan évszámot: MDCCIL elnézte

* M.Kvszle, 1913. 348.1. A címlapon barokk keretbe foglalt IHS kétségtelenné teszi, hogy a könyvecske a jezsuitáknak készült.

** H.C. = Helvetica Confessio. Helvét hitvallás.

MDCCLII-nek. /- Egyébiránt sem kassai, hanem külföldi nyomtatvány, s Kassán csak a címlap s a három ajánlólevél készült. M.Kvszle, 1918. 87.1. -/

Az ezután következő politikai események ismét elhallgattatták a nyomdát. Kassa 1704.október 20-án meghódolt Rákóczinak, s Rákóczi - nagyrészt protestáns párthivei unszolásának engedve - az 1706.julius 23-án Érsekújvárt tartott értekezleten elrendelte a jezsuiták eltávolítását s birtokaik zár alá vételét. Sennyey István, a kollégium volt növendéke és gr.Bercsényi Miklós, akinek László fia nevelődött Kassán, csak annyit tudott kieszközölni, hogy a páterek közül egynéhány más papi öltözetben tovább tanithasson Kassán. /- Farkas i.m. 65-66.1./ A vagyonnal együtt a nyomda is kucruc kézre került s itt kezdték - mint fentebb láttuk - a Mercurius Veridicus c. hadiujság kinyomatását. A nyomda felszerelése azonban már annyira lezüllött, hogy a lapocskát kénytelenek voltak előbb Lőcsén, majd Bártfán tovább nyomtatni, míg végre 1710.áprilisában Bercsényi a bártfai nyomdát átvitette Kassára.

Ennek felszerelését a nyomdai prefektus 1763.április 29-én a királyi kancelláriához intézett jelentése szerint a jezsuiták 1715-ben vásárolták meg ezer rénes forinton Bártfa városától. /- L. Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. M.Kvszle, 1944. 11.1.-/ Korabinsky szerint a lőcsei nyomda betűkészletével is kiegészítették. /- Korabinsky: Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786. 291.1. -/ A költségeket ugyane forrás szerint gr.Szentivány László, a szepesi kamara adminisztrátora és br.Szentivány János viselték. Ezen túl "a nyomda működése egyre jelentékenyebbé válik s már a XVIII. század huszas éveiben a közrebocsátott könyvek hosszú címsorozataról tesznek említést". /- Farkas i.m. 195.1.-/ Farkas megemlíti, hogy a helytartótanács 1726.február 21-én felhívta a rektort, hogy a kollégium nyomdájában 1712. óta megjelent könyvek jegyzékét terjessze fel hozzá. Ezt a jegy-

zékét az Országos Levéltárban őrzött eredetiből Gárdonyi közölte s cikkében a következőképp kommentálta: "A jegyzék "tulnyomóan tankönyveket és imakönyveket tartalmaz, a tankönyvek között Cicero és Ovidius műveinek iskolai célokra készült kiadásait, az imakönyvek között pedig több magyar nyelvű imakönyvet. A tudományos tárgyú munkák közül Kazy: Fasti Ungarici [Magyar ünnepek] és Imago Hungariae [Magyarország képe] című művei, valamint a Chorographia Hungariae urbium [Magyarország városainak földrajza] című munkák emelkednek ki. Felsorolja a jegyzék az apróbb nyomtatványokat is, de nem címeik, hanem neveik szerint. Ez a felsorolás pedig azért figyelemre méltó, mert... ezek képezték a nyomdák állandó bevételi forrásait, melyek nélkül alig tudtak volna fennmaradni". /- I. m. 11.1. -/

Ha a nyomda vezetősége által a felsőség elé terjesztett jegyzék valóban pontos," a nyomda egy évtizedes termelése mindössze 96 kötet és füzet volt, ami igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes évek között. A legkevesebbet termelte 1716-ban; mindössze egyetlen ábécés könyvet, a legtöbbet, 19 művet 1718-ban; 1717-ben 3, 1719-20-ban 7-7, 1721-ben és 1724-ben 11-11, 1722-23-ban 12-12 és 1725-ben 13 mű került ki a kassai sajtóból. Érdekes, hogy a jegyzékben szereplő munkának alig 20 százalékát találtuk meg Petrik 1712-1860. terjedő könyvészetében, ami ékesen szóló bizonyíték e különben ma is nélkülözhetetlen bibliográfiánk hiányosságát illetően. Így például hiába keressük "Petrik"-ben Pázmány imakönyvének 1724.évi kassai kiadását, melyet Szinyei sem ismer, Handler György Ignác Epitome viri ecclesiastici c. munkája editio princepsét, melyről az 1790.évi egri kiadás címlap-szövegéből csak annyit tudtunk eddig, hogy 1723-ban jelent meg, de nem azt, hogy a kassai jezsuitáknál. A kiadói jogviszonyokra

* Idézett cikke függelékében. L. M. Kvszle, 1944. 15. 1.

.. Mint az Országos Széchényi Könyvtár kötelespéldány-osztályának egy évtizeden át volt vezetője, e téren szerzett tapasztalataim alapján a pontosságot illetően nem vagyok egészen biztos.

jellemez, hogy például Juvencius József Candidatus rhetoricae-jét 1720-ban adták ki Nagyszombatban s 1723-ban máris utánnyomták Kassán. Nem megvetendő jövedelmi forrásra tett szert a kassai jezsuita nyomda azzal az 1740. december 24-én kelt királyi privilégiummal, mely tíz évre felhatalmazta magyar, német és tót naptárak kiadására. /- Parkas i.m. 196.1. -/

Érdekes, hogy ez a nyomda is összeütközésbe került a cenzurával. Barkóczy Ferenc egri püspök 1754. február 6-án kénytelen meginteni a kollégium főnökét, amiért a nyomda némely teológiai munkát az egri cenzorok jóváhagyása nélkül hozott forgalomba s lelkére kőti, hogy ezentul a hittudományi munkákat kinyomatásuk előtt ne mulassza el cenzurázásra Egerbe fülterjeszteni. /- U.o. -/

A nyomda XVIII. századi faktorairól Parkas nem emlékezik meg. Ifjabb Kemény Lajos közlése szerint 1757-ben az iglói származású Novahovics Jakab, 1764-ben Haa- alias Zajecz Pál, 1773-ban a szászországi Hartvig Kristóf s 1774-ben a nagyszombati származású Pichlmajer József katolikus nyomdászok nyertek Kassán polgárjogot, s valószínű, hogy mindannyian az akadémiai nyomdában tevékenykedtek. /- M. Kvszle, 1902. 536.1. -/

Az üzem 396 latin, 108 magyar, 42 német és 27 tót munkát hozott ki. /- A Magyar Nyomdászati Társaság - 1906. 179.1. - olvasható statisztika szerint. -/ Köztük Timon Sámuel jezsuita nagy népszerűségnek örvendő magyar történeti tárgyú munkáit, az Epitome chronologica rerum Hungaricarum-ot [A magyar történelem időrendi összefoglalása] /1733/, az Imago antiquae Hungariae-t [A régi Magyarország képe] /1733 és 1766/ és az Imago novae Hungariae-t [Az új Magyarország képe] /1734/, Pethő Gergely Rövid magyar cronica-ját négyszer is /1729, 1734, 1738, 1753/, továbbá Fénelon Télémaque-jának Haller László készítette magyar fordítását, mely 1773-ig háromszor /1755, 1758, 1770/ került ki a kassai sajtóból.

A szépen virágzó vállalatnak a jezsuita rend feloszla-

tása vetett véget. A nyomdára azonban - ellentétben a nagyszombattal - az állam nem tehetett rá a kezét. A kassai jezsuiták ugyanis még a kollégium feloszlatása előtt 6700 forintért eladták a Kovács utca-i házzal együtt Landerer Mihály pozsonyi nyomdásznak. "Landerer azonban a vétel alkalmával csak 700 forintot fizetett, a többivel pedig - az eltörlés bekövetkeztével - most már adós maradt a tanulmányi alapnak. Landerer egyáltalán nem sietett tartozása törlesztésére, mire 1776. április 29-én "a comissio studiorum felszólítja Pozsony városát, hogy Landerert a még hátralévő 6000 forint kamatainak fizetésére, úgy szintén a tőke törlesztésére is szorítsa, vagy legalább az összeg biztosítását betáblázás által haladék nélkül eszközölje". /- L. Farkas i.m. 228.l. -/

15. A LŐCSEI KÖNYVSAJTÓ

A kassai sajtó alapítását rövidesen követte a lőcseié. Ami nem sikerült 1610-ben Kassának, hogy ti. Klöss Jakab oda tegye át Bártfáról műhelyét, az 1614-ben sikerült Lőcsének. Itt sem tudjuk egészen határozottan eldönteni, honnan indult ki az áttelepítés gondolata. Lőcse város tanácsától-e, vagy magától a tipográfustól, de Klöss 1614. február 10-én a város uraihoz intézett leveléből - ez az egyetlen okmány, mely az átköltözködés körülményeire világot vet /- közölte Hajnóci Iván: A lőcsei könyvsajtó kezdetei c. cikkében, M. Kvszle, 1905. 18.l. -/, inkább arra következtethetünk, hogy az áttelepítést maga Klöss kezdeményezte. Nem ez volt az első ajánlat, melyet a város nyomda létesítése tárgyában kapott. Már 1591. októberében az akkor Kőszegen tartózkodó Sultzer Salamon betűöntő - aki mint láttuk, 1589-ben új betűkkel és "instrumentum"-okkal egészítette ki Gutgesel bártfai műhelyét - megpendíti az eszmét, hogy Lőcse városa jól felszerelt nyom-

dával ékesítették s készséggel ajánlkozik rá, hogy ezt a nyomdát "innsonderheit zur Befürderung des Rainem wortt Gottes, der Wahreh Religionn Augspurgerisch Confession" felállítsa. /- U.o. 187.1. -/ Ajánlata azonban süket fülekre talált. Nem így egy negyed század múlva Klössé. Nyomtatónk leveléből kiderül, hogy a város urai nemcsak jóindulattal fogadták átköltözködésének gondolatát, hanem anyagi támogatásukat is kilátásba helyezték, sőt, megfelelő szállásról is gondoskodtak, persze Klössre bízva, hogy az egyébként meg nem nevezett háziurral a bérösszegre nézve megegyezzenek. Az átköltözést Klöss az utak járhatóságától tette függővé, de bizonyára még 1614. tavaszán megtörtént. Klöss valószínűleg az a papírmalom csábitotta Lócsére, melyet Spielenberger Sámuel városi orvos a közeli Teplicen 1613 körül létesített. Klössnek Lócséhez fűzött vérmes reményei azonban nem teljesültek. Nagy lendülettel fogott a munkához s még 1614-ben egy magyar és három latin /- RMK. I.450., II.358-360. -/ munkát adott ki, de ennek a biztató kezdetnek nem volt folytatása. Klöss - mint láttuk - rövidesen nyomdájával együtt visszaköltözött Bártfára.

Ha a fennmaradt emlékeknek hihetünk, három évnek kellett eltelnie, míg 1617-ben Klössnek utóda akadt ugyancsak régi ismerősünk, Schultz vagy Scholtz Dániel személyében. 1617.január 12-én a lócsesi tanácshoz intézett levelében, amely bizonyára előzetes tárgyalások eredménye, kéri a mestersége gyakorlására alkalmas helyiség kijelölését. Egy füst alatt némi pénzbeli segítségért is esedezik "damit ich meine Kunst desto bess treiben vnd obliegen könnte". /- U.o. 189.1. -/ E levél első közlője, Hajnóci Iván: A 300 éves lócsesi nyomda c. cikkében a levél e passzusát így adja vissza: "addig is míg betűi megérkeznek, a várostól némi előleget kér". /- Közlemények Szepesvármegye Multjából. 1914. 75.1. -/ A levélben a betűkről nem esik szó. Scholtz az "ein stück geldes"-t, úgy látszik meg is kapta s hálából egy augusztus 22-én kelt levelében nyomdája első zsengejét, a

Szabó előtt ismeretlen énekeskönyvet a városi tanácsnak ajánlja. De neki sem volt sokáig maradása ebben a szepesi városkában. Mint láttuk, 1623. május 11-én Kassa városától kér segílyt, hogy nyomdáját oda átvihesse. Az áttelepítés rövidesen meg is történt. Schultz Lőcsén 8t év alatt mindössze hét német és tiz latin nyomtatványt produkált: Nem csoda, hogy elkivánczozott. Pedig a sikertelenség oka nem a városban, hanem az eddigi vállalkozókban rejlett. Fényesen igazolja ezt a harmadik lőcsei nyomda története, melyet 1625-ben egy lőcsei ember, Brever /- alakváltozatai: Brewer, Breuer -/ Lőrinc alapított s az ország egyik legtekintélyesebb officinájává fejlesztett.

A Brever-család /- v.ö. Hajnóci Iván: A 300 éves lőcsei nyomda. Közlem. Szepesvm. Multjából, 1914. 75-82. l. és ezt sokban kiegészítően és helyesbitően Pukánszky Béla: Die Druckerei Brewer in Leutschau. Gutenberg Jahrb. Mainz, 1927. 91-95. l. -/ valószínűleg ősi szepesi családból származott, melynek tagjai a XVI. században jómódu iparosok és kereskedők voltak Lőcsén. Köztük olyan is akadt, aki fiát a wittenbergi egyetemre járatta. A nyomdaalapító Lőrinc eredetileg könyvkötő lehetett. /- Mint láttuk, ő járt el 1662-ben a lőcsei könyvkötőcéh nevében a renitenskedő Geversnével szemben. -/ Talán fia volt annak a Brunónak, aki 1594-96. és 1627-33 között mint könyvkereskedő szerepel a városi iratokban. Kétségkívül veje Ficker Mihály lőcsei kereskedőnek, akinek "fiui szeretettel" ajánlotta 1626-ra szóló Kalendarium-át /- Sztripszky, I. 1907. -/ Valószínűleg Schultz uramtól sajátította el a könyvnyomtatás mesterségét, ha ugyan elsajátította s nem legényekkel dolgoztatott.

Munkatársai scrából Hajnóci Brexel Jánost, Illyési Istvánt és Severini Márkot említi. /- I. h. 76. l. -/ Brexel János alighanem azonos azzal a Bixel János, körülbelül 28 éves "famulus Laurentii Brever Leucsovienis"-szel, aki 1642. augusztusában tanuskodott Kassán valami rágalmazási pörben. Az előző évben Gevers Bálint szolgálatában állt, és nem volt

nyomdász, hanem könyvkötő legény. /- L. M.Kvszle, 1889.232.1.-/
Severini Márk is, mint láttuk, inkább könyvkötő volt, mint
könyvnyomtató s valószínűleg a Brever-cég könyvkötészetét irá-
nyította, feleségére bizván a saját kassai tipográfiáját.

Hajnáci és Pukánszky szerint Brever Sámuel nyomdáját a
legjobb hollandiai típusokkal szerelte fel, de hogy vélemé-
nyüket miféle okmányokra vagy megfigyelésekre alapítják, azt
- sajnos - egyikük sem árulja el. Hajnáci Ballagi Aladár nyo-
mán idézi Melzer Jakab /- Biographien berühmter Zipser.Kassa,
1832. -/ véleményét, mely szerint Brever "nyomdáját csin te-
kintetében a németek és hollandok még csak meg sem közelítet-
ték", amit az óvatosabb Pukánszky erősen lemérsékelt. Ő már
beéri annyival, hogy Brever sajtójának "termékei technikai
szempontból a legjobb német és németalföldi nyomdákéval ve-
tekedtek". /- I.m. 92.1. -/ Véleményét teljes egészében alá-
írhatjuk.

Brever Lőrinc 1664.október 12-én bekövetkezett haláláig
állott a nyomdai üzem élén. /- Így adja a dátumot Hajnáci
i.m. 76.1. a Hein-krónikára hivatkozva, tehát nem "egyidő-
tájt" az 1633.végén elhunyt Severinivel, miként ugyanó a
77.1. állítja. -/ Épp úgy a pestis ragadta el, mint könyvkö-
tőjét, Severinit.

Ez alatt a négy évtized alatt Hajnáci kimutatása sze-
rint /- u.o. 81.1. -/ 287 kisebb-nagyobb nyomtatvány hagyta
el sajtóját. Ebből 154 latin, 84 magyar, 40 német, 7 tót és
2 görög nyelvű. /- Ez adatok azóta némileg megváltoztak, mert
egyre kerülnek elő újabb meg újabb lőcsei sajtótermékek. -/
Legnépszerűbb kiadványa a lőcsei kalendárium volt, melyet
mindjárt a nyomda első évében megindított. /-Sztripszky 114.
sz.-/ Ezt a keresett árucikket később /pl. 1653-ban/ latin,
majd /1650-től/ német nyelven is megjelentette, utódai pe-
dig /1673-tól/ tót nyelven is publikálták. A magyarból az
1741-re, a németből az 1734-re s a tótból az 1740-re szóló
a legutolsó, ami ránk maradt. Ez mindenesetre a kiadvány

nagy kedveltségét bizonyítja. Oly nagy volt a keletje, hogy néha kénytelenek voltak utányomni. Így az 1683. évre szőlőből kétféle példány maradt fenn, olyanok, melyekben a "magyar krónika" 1682. július 2-ig s olyanok, amelyekben szeptember 10-ig terjed /- RMK. I.1310. és M.Kvszle, 1912. 151. l. -/ E mellett akárcsak a kolozsvári vagy a debreceni nyomda, nagy súlyt helyez a tömegszükségletet kielégítő egyéb cikkekre is: a széphistóriákra, a tankönyvekre és az épületes iratokra.

A luteránus Mihálykó János népszerű imakönyvét /- Keresztién istenes és aiatos imádságok, először Bártfa, 1609, másodsor Csemeg, 1630, harmadsor ismét Bártfa, 1640. -/, melyről Pázmány Péter nem minden alap nélkül állítja, hogy az ő 1606-ban megjelent Keresztyeni imádságoskönyv-éből plagizálta, Brever 1642-ben "ujabban... tisztábban ki-bocsátván" előszavában külön hangsulyozza, hogy legszentebb kötelességének tekinti jó és megbízható építő könyveknek kibocsátását /- RMK. I.727. idézi Pukánszky, i.m. 93.l. -/. E téren még a kezdeményezéstől sem riad vissza. Így Szenczi Molnár Albert Az legfőbb iorol /Lőcse, 1630./ c. lefordított munkája előszavából megtudjuk, hogy azt kifejezetten Brever felkérésére ültette át magyar nyelvre a Josquinus Betuleius álnéven író Ziegler Albert György latin eredetijéből s hogy - ami nagy szó volt abban az időben - munkájáért megfelelő jutalmat is ígért neki. /- L. Pukánszky u.o. -/ Brevert jó szimatja ennél a megbizásnál sem hagyta cserben. A kis munka akkora népszerűsége tette szert, hogy Kolozsvárt még 1701-ben és 1777-ben is érdemesnek tartották újra kinyomtatni. /- L. Szinnyei. M.irók. IX. 164.h. -/

Hajnóci /- 76.l. -/ és Pukánszky /- 92.l. -/ Brever különös érdeméül tudják be vallási türelmességét, amely abban nyilvánult meg, hogy katolikus, kálvinista és luteránus vallási munkák kiadására egyformán vállalkozott. Azt hiszem, itt egy kissé eltulozzák a dolgot. Brever az efféle munkának nem kiadója, hanem kinyomtatója volt, ami nagy különbség

s nem is olyan páratlan jelenség még abban az időben sem. Mondhatni valamennyi olyan nyomdánk megcselekedte, amely üzleti alapon állott. Üzleti érzékének meg is volt a lát-szatja. Bár a nyomda megindításakor sem lehetett szegény ember, hiszen már 1625-től kezdve különböző városi tisztségeket viselt, egyre gyarapodott vagyonban s az 1660.évi ház-összeíráskor két jó fekvésű városi háza volt.

Breuer Lőrinc mesterjegyének körirata: "Laurentius Breuer Bvchdrvker zur Levtsch". A két fa között álló szakállas, köpönyeges alak tipográfusunk védőszentje, Szent Lőrinc, aki kezében vértanuságának szimbolumát, a rostélyt tartja. /- Ábrázolva: Steinhofer Károly: A könyv története. I. 26.l. -/

Fia, Sámuel 1665-től 1699-ig vezette az officinát s nemcsak megtartotta az addigi színvonalat, hanem még jelentékenyen fokozta is. Nagy része volt ebben öccsének, id. Breuer János orvosnak is, "aki külföldi tanulmányutjain számos külföldi műhelyt látogatott meg s az így szerzett tapasztalatokat visszatérése után értékesítette". /- Pukánszky i.m. 93.l. -/ Korabinsky szerint Breuer doktor mint főiskolás, bizalmas barátságba került Breitkopf híres lipcsei könyvnyomtatóval s ezt kezdő korában pénzzel is segítette. Ezért - teszi hozzá - a Breuer nyomdát Németországból a leg-szebb új betűkkel látták el." Korabinsky ezen állítását azonban megcáfolja a kronológia. Breuer János ui. az 1660-as évek elején járt Wittenbergben, ahol 1664-ben avatták orvosdoktorrá, Breitkopf Bernát Kristóf pedig, a később híressé vált lipcsei Breitkopf-nyomda megalapítója 1695-ben született, nem is szólva arról, hogy e műintézet nagy hire csak 1762-től datálódik, amikor azt az alapító fia, János Gottlob Emánuel átvette.

* Korabinsky, Johann Matthias: Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786. S.v. Leutschau. - L. még magyarul: Hajnóczi R. József: Lócse városa 1786-ban. Közlemények Szepesvármegye Multjából. 1915. 31.l.

Breuer Sámuel, akinek neve már egy 1662.évi nyomtatványon, tehát még atyja életében szerepel, önálló működése 35 esztendeje alatt 392 nyomtatványt produkált, köztük 190 latint, 143 magyart, 43 németet és 16 tótot. A cég nagy kelen-dőségű naptarán kívül főleg tankönyveket, latin klasszikusok iskolai kiadásait s igen sok csinos kiállítású alkalmi prédikációt és gyászbeszédet nyomtatott, utóbbiakat természetesen a szerzők vagy az érdekeltek költségén. Mint kurió-zumot megemlíthetjük, hogy ő állította elő 1686-ban - cége megnevezése nélkül - a legkisebb méretű hazai régi nyomtatványt, Luther Márton Der kleine Catechismus-át. /- Képekkel bemutatta Schönherr Gyula: A legkisebb hazai régi nyomtatvány c. M.Kvszle, 1900. 76-79.l. -/ A 47 x 37 mm nagyságu könyvecske gyakorlati célokat szolgált: a konfirmációra készülő ifjúság okulására volt szánva s bizonyára nagy kedveltségnek örvendett. Egyetlen ránk maradt példánya ma az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona. Magyar irodalmi szempontból érdekes, hogy a kor legdivatosabb költője, Gyöngyösi István nála nyomatta ki őregkori műveit: a Rosa-koszoru-t /1690/, a Porából meg-éledett Phoenix-et /1693/ és a "Magyarország mostani állapotját példázó" Palinódia pro-sopopoeia Hungariae-t /1699/. Bizonyára még neki küldte meg az Új életre hozatott Chariclia kéziratát is, amely azonban csak 1700-ban, tehát tipográfusunk halála után hagyta el a sajtót. /- L. RMK. I.1388., 1441-42., 1476. és 1564. -/

Breuer Sámuel épp oly tekintélyes és vagyonos polgára volt Lőcsének, mint édesatyja. 1670 és 1689 között különbözö városi tisztségekkel tüntették ki. Műhelyében több segédet foglalkoztatott. Egyiket, Kusman Jakabot név szerint is ismerjük. Bizonyára már az ő életében is a nyomda faktora volt az a nürnbergi származású Endtner Márton, akinek a neve két 1699-i lőcsei és egy 1701.évi hely nélküli nyom-

tatvány impresszumában szerepel.* A mester halála után - mi-
ként ezekből az impresszumokból kitetszik - ő lehetett a
nyomda lelke.

A lőcsei nyomda cégjelzése 1705-ig Brewer Sophia,
Brewer Sámuel özvegye, Sophia Breweriana, Sophie Brewerin,
vagy "Typis Breverianis", 1706-tól pedig Brever Sámuel örö-
kösei, Haeredes Brev., S. Brewers hinterlassene Erben, Sam:
Breu. Dédjích /- M. Kvszle, 1914. 262. l. -/, amiből Hajnóci
azt következteti, hogy Zsófia asszony 1705 táján követte
urát a sirba.

Ebben az időben 125 nyomtatvány hagyta el a lőcsei
sajtót, ami még mindig elég tekintélyes szám, de igen egyen-
lőtlenül oszlik meg. Így pl. 1706-ból egyetlen lőcsei nyom-
tatványt sem ismerünk, s a nyomda teljesítőképessége annyira
megcsappant, hogy a kurucok hadiujságját a Mercurius Ve-
ridicus-t az 1705. évi augusztusi szám kinyomatása után kény-
telenek voltak Bártfán előállíttatni. Még érdekesebb fényt
vet a nyomdában uralkodó állapotokra Engelmajer Jakabnak,
II. Rákóczi Ferenc egyik biztosának 1709. szeptember 27-én
Bercsényihez intézett levele, melyben egy közelebbről nem
ismeretes, 25 iv terjedelmű könyv kinyomatási nehézségeiről
számol be. A lőcsei nyomda e szerint nem jöhet számításba,
mivel, úgymond "az ittvaló typographia egészen el van rakva"
s így a bártfaira kell bizni. /- Adalék a lőcsei nyomda tör-
ténetéhez. M. Kvszle, 1884. 314-315. l. -/

A szatmári békekötés után apránként ismét megindul a
rendes munka a lőcsei nyomdában. 1715-től 1740-ig ifjabb
Brever János cégjelzésével. E negyedszázad alatt mindössze

* Liliom kertetske. A M. Kvszle 1878, 218. lapján nagyszom-
bati nyomtatványnak jelezve, de mi Sztripszkyvel /I.
2194. sz./ lőcseinek tartjuk. - E ferences eredetű,
népies jellegű magyar imádságoskönyvről l. még: Gajtkó
István: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp.
1936. Palaestra Calasantiana 15. sz. - A kiadások so-
ra a XIX. század elejéig tart. /Szerk./

166 munka jelent meg Lőcsén, amiből 34 magyar, 28 német, 25 tót és csak 19 latin nyelvű. Ezekhez járul még két magyar nyelvű nyomtatvány 1723-ból Endtner Márton impresszumával, aki tehát ismét beállt régi cégéhez, miután rövid nagyszombati tevékenysége után egy ideig /1705-1708/ szülővárosában, Nürnbergben nyomdászkozott. A nyomda tevékenységéről szóló statisztika persze korántsem teljes. Így hiányzanak belőle azok a katolikus-ellenes röplapok és gunyiratok, melyek készítésével - bizonyára nem alaptalanul - a lőcsei nyomdát megvádolták. E vádakból kifolyólag br. Viechter János kamarai tanácsos, aki az 1717.évi lőcsei tisztújítást királyi biztosi minőségben vezette, szigorú vizsgálatot indított, amely azonban - mint Gárdonyi Albert véli - a lőcsei evangélikusok összetartása következtében eredménnyel nem járt. Br.Viechter "ennek ellenére elrendelte, hogy két tanácsnok - egy katolikus és egy evangélikus - kísérelje állandóan figyelemmel a nyomda működését s ha a kifogásolt nyomdai termékek előállításában bűnsnek találtatnék, a városi tanács rendelje el azonnal a nyomda bezárását". /- Gárdonyi Albert: A lőcsei nyomda veszedelme 1717-ben. M.Kvszle, 1938. 320.l. -/ A nyomda bezárására nem került sor vagy azért, mert a kifogásolt nyomtatványok előállításával felhagytak, vagy azért, mert előállításuknál nagyobb óvatossággal jártak el.

1748-ban, több évi szünet után, még három nyomtatvány került ki a lőcsei officinából, ezeken azonban a nyomdász neve nem szerepel. A szépmultu műintézet "hanyatlásának és teljes elhallgatásának oka - írja Hajnóci /- i.m. 78.l. -/ - a szakavatott vezetés hiányán kívül az 1747. és 1752.évi ismételt nagy tűzvész, mely a nyomdaberendezés nagy részét elpusztítja". Ami megmaradt belőle, azt Korabinszky szerint /- i.h. -/ a Pfannschmied és Wachsmann örökösök részint Brassóba, részint Nagykárolyba és más helyekre eladták. A Nagykárolyba került anyagot 1754-ben vette meg gr.Károlyi Ferenc. /- L. Eble Gábor: Egy magyar nyomda a 18.században.Bp.

1891. 12.1. -/ Ballagi /- i.m. 138.1. -/ a Magyar Muzsa 1787.évi közlésére hivatkozva azt állítja, hogy a felszerelés egy másik részét gr. Csáky Miklós püspök vásárolta meg a nagyváradi papnevelő nyomdája számára. Erről a vásárról azonban a Zsák J. Adolf által a püspöki és a papnevelői levéltárban felkutatott adatok hallgatnak. /- Vö: Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. III. M.Kvszle, 1901. 364. s köv.lapok. -/

16. A TRENCSEN-ZSOLNAI KÖNYVNYOMDA

A Felvidék Habsburg uralom alatt álló részében a XVII. század folyamán keletkezett negyedik tartósabb életű nyomda /- 1. Gulyás Pál: A trencsén-zsolnai könyvnyomda. M.Kvszle, 1943. 118-123.1. 2 melléklettel -/ megalapítása azoknak a morva exulánsoknak a nevéhez fűződik, akik a felkelő csehekre végzetes fehérhegyi csata /1620/ után a lednici Rákóczi-uradalomban fekvő Puhón keresztül áramlottak az országba s akik a hazai többség irodalmi nyelvének elcsehesítésében olyan végzetes szerepet játszottak. /- Vö: erre nézve Szilády Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. 1517-1711. Bp., 1939. 66.1. -/ Szimonidesz Lajos feltevését /-A puchói nyomda. M.Kvszle, 1942. 183-185.1. -/, hogy az exulánsok mindjárt első állomáshelyükön, Puhon nyomdát alapítottak volna, sem nyomtatványok, sem egykoru feljegyzések nem támasztják alá.

Az első s egyetlen morva menekült-alapította nyomda, amelyről biztos tudomásunk van, a t r e n c s é n i . Keletkezését 1632-re szokás tenni, de első biztos terméke csak 1637-ből való. Nem is nagyon valószínű, hogy sokkal előbb keletkezett volna, mert különben nem a lőcsei officinában nyomtatta volna ki az ugyancsak Morvaországból hazánkba me-

nekült Tranowsky /Transcius/ György lipótszentmiklósi lel-
kész cseh-tót nyelven irt ima- /- Phiala odoramentorum. Lő-
cse, 1635. RMK. II.502. -/ és énekeskönyvét /- Cythara sanc-
torum, Pisne duchovni stare i novi. Uo., 1635. vagy 1636?
Vö: Szilády i.m. 101-102.l. -/.

A trencsényi nyomda megalapítója Wokal János Vencel volt.
Sem azt nem tudjuk róla, azelőtt hol működött, sem azt, hon-
nan hozta vagy szerezte be nyomdai felszerelését, amellyel
Trencsénben 1640-ig szorgalmasan nyomtatott latin, német és
tót könyveket. Trencsénbe bizonyára a XVI.század óta virág-
zó protestáns iskola vonzotta, mely az akkor még luteránus
Illésházyak hatalmas támogatását élvezte. /- L. Vlahovics
Emil: A trencsényi királyi katolikus főgymnázium története.
Trencsén, 1895. 7.l. -/

Valószínűleg még életében nyomdájában dolgozott az u-
gyancsak Csehországból menekült ab Hage /Hayek/? Lőrinc Ben-
jamin, akinek neve mint művezető az egyik 1641.évi trencsényi
nyomtatványon szerepel /- Chalupka, Sámuel: Threnus domus
Guzithianae... RMK. II.585. -/, amikor az officina már Wokal
özvegye, Dorottya kezén volt. Az özvegy 1648-ig vezette az
üzemet s nyomtatványain a "Typis Vocalianae", "Typis
Dorotheae Vocalii Viduae" vagy "Literis chalcographicis
Vocaliani" cégjelzést használta. Ekkor a nyomda az eddigi mű-
vezető ab Hage tulajdonába ment át. Az ő neve legutoljára egy
1655-re szóló kalendárium /- RMK. II.842. -/ impresszumában
szerepel.

Most a nyomda Czižek /- egyik német nyomtatványon Zeissel,
ami azonban épp oly önkényes lefordítása a cseh névnek, mint
a szebeni Grüngrass Zöldfü-változata -/ Nikodém kezébe ke-
rült, aki - mint ab Hage faktora - már egy 1649-ben megjelent
trencsényi nyomtatvány /- M.Kvszle, 1889. 221.l. és Sztripszky
II. 102.sz. -/ cégjelzésében is szerepel. Czižek idejében,
1658-ban jelent meg - a nyomdász nevének feltüntetése nél-
kül - a trencsényi nyomda legdíszesebb terméke, Sinapius Já-

nos galgóci iskolamester, majd szakolcai, azután galgóci s végül trencsényi evangélikus lelkész Parva schola in usum discipulorum Christi accomodata et disposita /- RMK.II.917.-/ c. tankönyve.

Czižek a nyomdát Krman Dánile Kujha života /- Zsolna, 1704. RMK. II.2224. az Országos Széchényi Könyvtár unikuma-/, c. gyászbeszédének életrajzi függeléke szerint eladta Veterini Pál Puhóban lakó csehországi exulánsnak, aki azt Erzsébet leányának férje, Dadan János számára szerezte meg. Az adás-vétel időpontját Krman nem említi, de valószínű, hogy a vásár 1661-ben vagy 1662 legelején jött létre, s a nyomda Veterini Erzsébet hozománya volt. /- Fiuk, ifjabb Dadan János 1662.decemberében született. /- Veterini veje fia volt Dadan Lukácsnak, a morva testvérek prerai papjának, aki 1628-ban jött Magyarországra, s nem lehetetlen, hogy János már itt is született. Kétséggkívül már Dadan idejében, 1662-1663-ban került ki a trencsényi sajtóból az a két ráncmaradt nyomtatvány, melyek egyike "Typis Trenchinii" /- 1662. RMK. II.1001. -, másika pedig "Typis Luthelania" /- 1663. RMK. II.1027. -/ jelzéssel van ellátva.

Dadan rövidesen átvitte a nyomdát a Trencséntől néhány mérföldnyire fekvő Z s o l n á r a . Az átköltözésre bizonyára a Trencsénben egyre jobban elhatalmasodó ellenreformáció s a török háború-okozta bizonytalanság ösztönözte. Trencsén ez idő tájt már korántsem a luteranizmusnak az a fellegvára, ami Wokal letelepedése idején volt. Amikor 1645-ben Püski János nyitrai püspök betelepítette Trencsénbe a jezsuitákat, a tulnyomó részben protestáns városi polgárság és tanács nem valami szívesen fogadta őket, sőt a város országgyűlési követei, Sujánszky és Melkiedes egyenesen az ország-

* Ribay György 1793-ban készült, de - sajnos - kéziratban maradt Typographiae Hungariae c. összeállításának a zsolnai nyomdára vonatkozó része, amelyet Szimonidesz id.cikében /184.1./ közölt, kétségtelenül innen való, hiszen Krman gyászbeszédének unikuma egykor Ribay birtokában volt.

gyűléshez fordultak, hogy eltávolításukat kieszközöljék. A jezsuiták nemcsak nem hagyják el a várost, hanem rövidesen megkezdik tanítói működésüket is. 1650-ben már száznál több növendékük van. Kollégiumuk és ujoncházuk létesítésére legfőbb protektoruk Lippai György esztergomi érsek tetemes összeget /105.015 forintot/ költött, 1656-ban alapított Mária-Társulatuk rektorául pedig gr.Illésházy Györgyöt sikerült megnyerniök. /- Vlahovics Emil: A trencsényi kir.kath.fő-gymnázium története. Trencsén, 1895. 9-14., 127.l. -/ Ilyen viszonyok között luteránus jellegű nyomdának már nem igen lehetett tere a városban s nagy a valószínűsége annak, hogy Czižeket is ez bírta rá, hogy megválják üzemtől.

Bárhogy álljon is a dolog, annyi tény, hogy 1665-ben jelentek meg az első zsolnai nyomtatványok Dadan János cégjelzésével, s kétségtelenül a Wokal - ab Hage - Czižek-féle nyomda könyvdiszeivel. Minthogy a Dadan János névvel 1698-ig találkozunk zsolnai nyomtatványokon, s azt is tudjuk /- Szinnyi. Magyar írók. II. 561.h. -/, hogy sirja felett 1704.julius 26-án tartotta meg Krman Dániel, a tragikus sorsu evangélikus szuperintendens és zsolnai lelkész /- u.o. VII. 321.h. -/ a fentebb említett tót nyelvű gyászbeszédet, Szinnyi /- i.h. -/, Pusztai /- Nyomdászati enciklopédia -/ és Kovák /- A nyomdászat története. III. 15.l. -/ úgy beszélnek róla, mintha egyetlen Dadan János gyakorolta volna Zsolnán a könyvnyomtatás mesterségét, sőt Novák az officina századvégi ellanyhulását egyenesen Dadan János elöregedésével magyarázza. Egyiküknek sem tűnt fel, hogy a zsolnai nyomda 1676-1683.évi termékein Alzbety Dadanka* szerepel az impresszumokban, ami arra vall, hogy két Dadan Jánossal van dolgunk, apával és fiúval, akik közül az első 1673 és 1676 között halhatott el, - az 1674-75.évekből zsolnai nyomtatvány mindaddig nem került elő, - a második pedig 1685 táján

* Vö: RJK. II. 1394, 1497. és 1498. Az utóbbi kettőnél, az 1681-es kiadványoknál "Akzbety Dadana", illetve "Akzbety Dadanky" áll.

élérvén nagykorúságát, átvette anyjától, Veterini Erzsébet-től az apai örökséget s azt haláláig birtokolta.

Krman említett gyászbeszéde ezeket az impresszumokból levonható következtetéseket szinte pontról-pontra igazolja. A beszédhez csatolt életrajzi függelékből megtudjuk, hogy valóban két Dadan János nevű zsolnai tipográfus volt: a nyomdát hozományul kapó apa és az 1662. decemberében született fia. Utóbbi gondos nevelésben részesült. Az iskolában szorgalmával tünt ki, mesterségét atyja üzemsében sajátította el. Nemcsak képzett nyomdász, hanem tanult könyvkötő és nap-órákésztő is volt. Amikor huszonkettedik életévében - tehát 1684-ben - megnősült, már édesanyja nem élt. Felesége Maluch Tamás zsolnai híró és egykori szenátor Zanzsánna nevű leánya volt, aki röviddel ő előtt, 1704. február 14-én szállt sírba. Ő maga 1704. július 25-én d.u. két és három óra között költözött el az élők sorából.

Krman életrajzi vázlatából azt is megtudjuk, miért szünetelt 1698 óta a zsolnai nyomda. Semmi esetre sem Dadan elöregedése következtében, hiszen ez idő tájt mindössze 38 éves volt, hanem azért, mivel Dadannak - mint oly sok hitsorsosának - menekülnie kellett. Hogy hol töltötte számkivetése éveit, azt Krman nem árulja el; csak annyit mond, hogy ez alatt az idő alatt mint császári írnok és arithmeticus működött. Visszatérése időpontját sem ismerjük, de kétségtelen, hogy ez a visszatérés a Rákóczi-féle fülkelés kezdeti sikereivel kapcsolatos. Krman szerint Dadan legott visszatérése évében kinyomatott latin és tót nyelven egy imát II. Rákóczi Ferencért, hogy ezzel is kimutassa lojalitását. Ez a nyomtatvány, sajnos, egy példányban sem maradt ránk. Ez volt - úgy látszik - az újraéledő Dadan-féle nyomda utolsó terméke, mivel tipográfusunk csakhamar elkezdett betegeskedni. Valószínűleg még ő szerződtette nyomdájába művezetőül azt a Krolop Vendelt, aki a róla szóló gyászbeszédet 1704-ben kinyomtatta.

Az ifjabbik Dadan azok közé a nyomdászok közé tartozott, akik maguk is írogattak. Ő maga fordította le ugyanis latinból cseh-tót nyelvre Kegelius Pülöp tizenkét lelki elmélkedését s azt Dwanac přemyslowánj duchownych címen 1686-ban ki is hozta sajtóján. /- RMK. II.1601.-/ Kegelius e munkája egyike volt a XVII.század legkedveltebb imádságos könyveinek s hazánkban annyira elterjedt, hogy nem kevesebb mint 12 magyar nyelvű kiadást ért, sőt Lócsén 1679-ben latin eredetijét is kinyomtatták. /- Kegeliusról l. Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Bp. 1931. 131. l. -/ Tótul először 1666-ban adta ki Plintovic Ádám zsolnai orgonista, majd 1677-ben Kromholz János fordításában is megjelent Lócsén. E két fordítás egyikéből sem maradt ránk példány. Plintovic fordításáról, mely a német kiadásból készült, Dadan is megemlékezik saját fordítása előszavában. Már az ő idejében is felettébb ritka volt, s részben ez a körülmény indította arra nyomdászunkat, hogy a maga fordítását, mely a Dadan szerint sokkal megfelelőbb latin szövegből készült, piacra vesse. /- Vö: Szilády Jenő, i.m. 167-168.l. -/

A Dadan-féle nyomda épp úgy, mint trencsényi elődei, a fősúlyt a cseh-tót kiadványokra helyezte. De azért mindkét Dadan elvétve magyar nyelvű könyvekkel is megpróbálkozott, persze csupa olyan kiadvánnyal, mely jó üzletnek kínálkozott. Így apa és fiu egyaránt kiadta nemcsak tótul, hanem magyarul is a Neubarth-féle Új kalendárium-ot /- RMK. I.1143. és 1359.-/, az apa 1673-ban egy magyar Katekizmus-t /- RMK. I.1156. -/, a fiu pedig 1697-ben egy magyar értelmezésekkel ellátott Donatus-t. /- RMK. II.1913. -/ Ezt Missovicz Mihály akkori trencsényi iskolaigazgató tétette közzé, még pedig azért, mivel - mint előszavában írja - a trencsényi iskolás gyerekek panaszolták, hogy szüleik nem magyar, hanem cseh értelmezésű grammatikát kénytelenek vásárolni. Bár a Dadan-nyomda a luteranizmus szolgálatában állt, azért az ellentábor rendelkezéseit sem utasította vissza. Így itt állították elő 1689-ben a privigyei kegyesrendi iskolának az esztergomi primást di-

csőitő egyik alkalmi kiadványát /- RMK. II.1655. -/, de persze a nyomtatás helyének s a könyvnyomtató nevének elhallgatásával!

Krolop Krman említett gyászbeszédén /- RMK. II.2224. -/ kívül 1704-ben még egy apróságot /- RMK. II.2223. -/ nyomtatott ki, azután elhallgatott. A zsolnai nyomda most egy ideig gazdátlanul hevert. Ezt nemcsak az emlékek hiányából, hanem az 1707.április 3-tól 7-ig tartott rózsashegyi luteránus zsinat ama határozatából is következtethetjük, mellyel Krman Dániel elnöklété alatt egy bizottságot küldöttek ki oly célból, hogy egy luteránus érdekeket szolgáló tót nyomdát létesítsen. /- V8: Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907. 246.l. -/ Bizonyára ezzel a határozattal kapcsolatos a zsolnai nyomda 1707.évi újjáéledése Lauder Vilmos vezetése alatt.

1713-ban a nyomda Chrastina Dániel kezébe került, aki azt a határszéli P u h ó r a vitte át. "1730-ig nyomtatgat itt főképpen tót nyelvű vásári iratokat, amikor a pozsonyi Royer János Pál vásárolja meg a tipográfiát". /- L. Novák, i.m. IV. 32.l. -/ A nyomda ezzel végképp megszűnik, mivel betűinek magasságbéli különbsége következtében az amugy is erősen megkopott betűkészletet Royer kénytelen volt typometriájára átöntetni. /- U.o. IV. 20.l. -/

17. A RÖVID ÉLETŰ GRÜNDEK-NYOMDA POZSONYBAN

Ugyancsak luteránus érdekeket szolgált az a nyomda, melyet Gründer Gottfried 1669-ben létesített P o z s o n y - b a n . Működése első éveiben nagy tevékenységet fejtett ki, főleg a pozsonyi evangélikus gimnáziummal kapcsolatban. 1672 táján Gründer - úgy látszik - katolizált s azontul leginkább Kéry János váci püspök - akkor még a pálos szerzetesek

főnöke - foglalkoztatta.

Nyomdájának egyetlen 1673.évi terméke Kéry Universa philosophia scholasticá-jának három vaskos fólió kötete /- RMK. II.1325. -/. Ez a Gründer-nyomda legnagyobb szabású tipográfiai alkotása. Gründer rövidesen elhalt vagy távozott Pozsonyból, s Kéry Panegyres et orationes c. beszédgyűjteményét 1674-ben Bécsben kénytelen kinyomtatni.

Az elárvult nyomdai felszerelésére a kor szokása szerint valószínűleg Pozsony városa tette rá a kezét s adta el Zerweg János Gergelynek, aki 1675-1678-ig tartotta üzemben. Zerweg előzőleg Nagyszombatban működött mint nyomdászlegény és formametsző. /- Vö: Egyet.nyomda Tört. 48.1. -/ Zerweg mellett egy 1676.évi magyar nyomtatvány /- RMK. I. 1207. -/ impresszumában Faber Mihály is szerepel, aki hihetőleg Zerweg társa volt. A nyomda 1678-ban végleg megszűnt. Miként Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686.évi faktorának 1698-ban Pozsony város tanácsához intézett beadványából értesülünk, Zerweg - Sonntag Zierweg-nek nevezi - Pozsonyban letelepülése után "nem sokára" elhalt. /- L. Szabó József: A pozsonyi könyvnyomdák története. Gutenberg, Eger, 1866. 84.1. -/

18. TIZENHETEDIK SZÁZADI ALAPÍTÁSÚ TÉNYLEGES ÉS ÁLLÍTÓLAGOS NYOMDÁK DUNÁNTULON

Dunántulon szepesváraljai Bernhard Máté, Wechel /latinosan Wechelius/ János Zsigmond és András, valamint Krausz Dávid fejtett ki a XVII. század folyamán hosszabb-rövidebb ideig tartó tipográfiai munkásságot. Bernhard Máté 1619-ben tünt fel N é m e t u j v á r t , majd 1624-1632 között P á p á n dolgozott. Wechel János Zsigmond a csallóközi T e j f a l u b a n nyomtatta ki 1623., 1638., 1639. és

1646.évi naptárait, gr.Pálffy István pártfogásával létesített officinájának eddigelé előkerült termékeit. /- V8:
Sztripszky Hiador: Kőszegi könyvnyomtató a 17.századból.
Vasi Szle., 1937. 114-115.l. -/ Wechel András, aki Sztripszky feltevése szerint alighanem János Zsigmond fia volt, 1650-ben S o m o r j á n s 1651-től K ő s z e g e n dolgozott. Végül Krausz Dávid a sopronmegyei L o r e t o m - b ó l keltezve hozott ki 1670-ben egy magyar munkát /-RMK. I.1208. -/, de a nagyszombati nyomda betűivel.

Wechel András kőszegi működését Sztripszky Hiador tisztázta. Szerinte Wechel egy jeles francia eredetű nyomdászcsalád ivadéka volt, melynek tagjai Franciaországban, Németországban és Bécsben mint könyvnyomtatók és könyvárusok előkelő szerepet töltöttek be a XVI. és XVII. században. Iróink közül Szenczi Molnár Albert állt velük összeköttetésben.

Wechel András 1651-ben tette át Somorjáról Kőszegre műhelyét, valószínűleg felesége, csákvári Szabó János Orsolya nevű özvegye kedvéért, akivel 1651. január 26-án kelt egybe a kőszegi luteránus templomban. Itteni működésének első, legalább hírből ismert terméke az 1652.évre szóló magyar kalendárium volt, melyből 12 példánnyal kedveskedett a városi uraknak. Figyelmét a magisztrátus 1651.november 7-én 12 forintnyi jutalommal viszonzta. A naptár bizonyára évről-évre megjelent. Mi csak kettőről tudunk: az 1659.éviről, melynek töredékét Ráth György áztatta ki egy könyv kötetestáblájából /- ugyanő ismertette a M.Kvszelében, 1885. 91.l. -/ s az 1660.éviről, melynek emlékét a városi jegyzőkönyvek egy 1659.december 24-i bejegyzése tartotta fenn. Ez a bejegyzés mint compactort emlegeti, ami azt bizonyítja, hogy - mint annyi más korabeli kollegája - a könyvnyomtatás mellett a könyvkötészetet is gyakorolta. Három legénye, akiket az evangélikus matrikula egy 1652.évi bejegyzése emleget, bizonyára a két üzem között oszlott meg.

A kis könyvnyomda betűkészlete a hosszas használatból

igen elkopván, 1659.február 5-én az evangélikus egyház elhatározta "három mása bötü" beszerzését s - mint a városi jegyzőkönyv bejegyzéseiből kiderül - 1663.február 9-e előtt "a Dunán inneni Consistorium typusa" kezelésével Wechel bízott meg. A nyomdász erre való hivatkozással nagyobb házhelyet kért a várostól a nyomda kibővítésére. A tanács méltányolva kérését féláron átengedte neki egy 200 tallér értékű házát.

Bizonyára ebben az új hajlékban s a csinos új betűkkel készült a kőszegi nyomda második ránk maradt terméke: Tieftrunck Dániel latin üdvözlő versei Reiser Antal pozsonyi lelkészhez Pál Timót nevű fiacskája születése alkalmából. A négy fólió lapra terjedő apróság 1664.márciusában hagyta el a sajtót s gr. Vigyázó Ferenc hagyatékából került a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. /- Címlelapjának hasonmását l. Vasi Szle., 1937. 119.1. -/ A típusok árát, 150 forintot, csak 1668.augusztus 28-án fizették ki "tisztelendő Pisztrovics Gyeörgy püspök ur és a venerabile Consistorium akarattyal", amikor nyomdászunk már nem élt. 1665.február 27-e előtt kellett meghálnia, mivel ezen a napon a városi tanács elrendeli, hogy "nézzenek utána a Praedikatorok, micsoda assecuratio mellett hagyták a Typust az asszony kezén. Visellyék is gondját az Typusnak és keressenek a könyvek nyomására alkalmas embert".

Ezt a név szerint ismeretlen "alkalmas embert" azonban csak nagy sokára találták meg, mivel a városi jegyzőkönyv tanúsága szerint csupán 1668.augusztus 2-án publikálták Vitnyédi István levelét "az Typographus promotioja felől". Az új könyvnyomtató még ebben az esztendőben a város részéről 150 forint segélyben részesült. Meddig állt fenn a nyomda, egyelőre nem tudjuk. Sztripszky véleménye szerint "az 1670 táján itt is működő katolikus visszahatás folyamán a kis

nyomda ekkor bizonyosan megszűnt".

Ha bibliográfusainknak hihetünk, a XVII. században **S o p r o n b a n** is gyakorolták a könyvnyomtatás mesterségét.

Igy Rexa Dezső "Soproni 1613" impresszummal idézi Lackner Kristóf soproni polgármester *Coronae Hungariae emblematica descriptio* című munkáját, melyet Csaplovics János 1836.január 27-én vásárolt meg gyűjteménye számára. /- L. M.Kvszle, 1913. 242.l. -/ A nyomtatvány azonban nem volt meg az alsókubini Csaplovics-könyvtárban, s véleményem szerint nem is létezett. Valószínűleg az 1615.évi lauingeni kiadásról /- RMK. III.1156. -/ van szó, melynek előszava "Soproni Calendis Maij anno MDCXV" kelt.

Nem kevésbé kétes azon két - hely és nyomda nélküli - apróság soproni volta, melyeket ugyancsak Rexa lokalizál Sopronba, még pedig azért, mivel az egyik egy 1681.évi *Supplementum actorum hungaricorum comtalium Soproniensium* s a másik egy *Imago pacis ad C. Taciti Annalem I. Cap. I.*, s ezzel a *Supplementum*-mal teljesen azonos tipográfiai kiállítású. /- Vö: M.Kvszle, 1913. 347.l. -/ Minthogy a soproni *Acta comitaliá-k*nak nem kellett szükségképp Sopronban megjelenniök, az *Imago pacis* soproni volta is fölötte kétes. Tekintve, hogy az 1681.évi soproni országgyűlés *Articulus-ait* Brever Sámuel nyomtatta Lőcsén /- l. M.Kvszle, 1896. 75.l.-/, sokkal valószínűbb, hogy ez a *Supplementum* s - ha az *Imago pacis* valóban azzal megegyező kiállítású - úgy utóbbi is Lőcsén készült.

Horváth Ignác ugyanebbe a hibába esett, amikor az 1622. évi soproni *Articuli-t* megtette soproni nyomtatványnak /-u.o. 1896. 72.l. -/, holott azon sem a nyomtatás helye, sem a nyomtató neve nem szerepel. Csatka Endre /- Régi soproni

* Sztripszky, akinek idézett cikkéből ezeket az adatokat vettük, a 120.lapon úgy tünteti fel a dolgot, mintha Wechel kapta volna 1668-ban a város 150 forintnyi segélyét, holott a 121.lapon maga bizonyítja be, hogy nyomdászunk 1665.február 27-én már nem élt!

könyvgyűjtők stb. M.Kvszle, 1939. 55.1. -/ ugyan - forrásokra való hivatkozás nélkül - azt állítja, hogy Sopron városa "foglalkoztatott egy Mohr nevű vándornyomdászt", de ez szerinte 1619-ben történt. A városi levéltárban Mohr nyomdászkodásának semmi nyoma sem maradt, s Házi Jenő, Sopron város főlevéltárosa és történetírója, akit ebben az ügyben megkerestünk, semminemű Mohr-féle nyomtatványt sem ismer. Ugyancsak tőle tudtuk meg, hogy Dobner Sebestyén Nándor XVII. századi soproni nyomdája is a mesék birodalmába tartozik. Ez a Dobner Sebestyén Nándor Dobner Ferdinánd soproni polgármester fia volt s Firtinger szerint /- vö: Grafikai Szle, 1900. 141.1. -/ 1673-ban, Novák szerint /- i.m. III. 14.1. -/ 1692-ben állította fel szülővárosában királyi privilégium nélkül működő officináját. Firtinger szerint mindössze néhány kis munka készült Dobner sajtóján, hely és nyomdász megnevezése nélkül. Azt is megemlíti, hogy a Dobner-nyomdáról a városi iratokban 1725-ben esik szó először, amikor a tanács március 2-án hozott határozattal megfenyegette, 1726. február 8-án pedig a királyi parancsra hivatkozva végleg eltiltotta Dobnert a könyvnyomtatás gyakorlásától. Házi Jenő szíves értesítése szerint Dobnernek sohasem volt nyomdája, csupán betársult a Streibig-féle nyomdába, mely 1721 őszén vagy 1722 elején került át Kismartonból Sopronba s amelyről XVIII. századi alapítású nyomdáink során fogunk megemlékezni.

19. A XVII. SZÁZADI ÁLLÍTÓLAGOS BUDAI OFFICINA

Mielőtt áttérnénk az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott országrészekben a XVII. század folyamán keletkezett nyomdák ismertetésére, néhány szóval meg kell emlékeznünk egy állítólagos b u d a i műhely kérdéséről.

Alig három évvel Buda visszafoglalása után, 1689-ben Heyll Cuirinus állítólagos német birodalmi könyvnyomtató I. Lipóthoz intézett folyamodványában ajánlkozott, hogy teljesen új nyomdájával és szakképzett személyzetével Budán telepszik meg, ha évi 200 tallérnyi támogatásban részesül. Egyttal kilátásba helyezi, hogy vele együtt több könyvkötő és egy papírmalomtulajdonos is letelepednék az országban. Nagyhangu felterjesztésében meglepő tájékozatlanságról tesz tanubizonyságot, mert úgy tünteti fel a dolgot, mintha ebben az időben nyomda, könyvkötőműhely és papírmalom egyáltalán nem lett volna Magyarországon, s kizárólag Heyll letelepülésétől függene, hogy a budai ifjuság ne nőjön fel tanulatlanul s a derék magyarok könyvekért ne vigyék ki külföldre a pénzüket. Hogy ajánlatát minél kedvezőbb színben tüntesse fel, egyttal arra is kötelezi magát, hogy nyomdáját propagandisztikus célok szolgálatába állítván, a szubvenció fejében metszetekkel díszített latin, német és magyar nyelvű föliásnban fogja ismertetni Magyarországot. Az udvari kamara a beadványt még ez év november 2-án leküldte véleményezésre a budai kamarai igazgatósághoz, jelezve, hogy a kért állandó évi segély folyósítása akadályokba ütközik, s a könyvnyomda felállítását egyelőre nem tanácsos. Werlein budai kamarai felügyelő november 22-én kelt válaszában ugyanezen a véleményen lévén, ófelsége Augsburgban 1690. január 5-én kelt végzésével Heyll mestert kérésével elutasította, de hozzátette, hogy nincs semmi kifogása az ellen, ha Heyll a maga költségén állít fel nyomdát. Jelezte egyttal, hogy ebben az esetben másféle támogatására bizony számíthat. /- Vö: Takáts Sándor: Egy budai könyvnyomda felállításának terve 1689-ben. M. Kvszle, 1905. 350-353. l. -/

Mi lett volna az a "másféle támogatás", azt a leirat nem árulja el. Valószínűleg az a királyi privilégium, mely nélkül - legalább elvben - az ország területén egy nyomda sem működhetett. Ez azonban Heyll mesternek, aki amolyan szerencselovag lehetett, nem volt inyére, s így az egész

nyomdaalapítás terve dugába dőlt. Érté-e ezzel valami nagy károsodás kulturánkat? Aligha. Gárdonyi Alberttel mi sem hisszük, hogy a terv bukása az ország közművelődésére nagy veszteséget jelentett volna. Azt a véleményét azonban, hogy egy olyan nyomda, amely udvari pártfogásban részesül, a hazai nyomdaipar technikai fejlődését mindenesetre előmozdította volna /- vö: Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után. Kvtári Szle. 1914. 145-146. l. -/ csak arra az esetre fogadnók el, ha bebizonyosodnék, hogy Heyll valóban kiváló szakember volt, akinek tényleg rendelkezésre állott a beadványában meglévőnek jelzett "teljesen új nyomda". Ezt azonban Kelényi B. Ottó kutatásai /- Budai impresszumos nyomtatványok. 1688-1708. A Föv.Kvtár évkönyve. III. Bp. 1933. és külön: Tanulmányok. Kiadja a Föv.Kvtár. Bp. 3. [u.o. 1934] -/ alapján kétségbe kell vonnunk. Heyll Ouirinus sohasem volt nyomdász, hanem könyvkereskedő, aki 1684-ben telepedett le Würzburgban s különös fejedelmi kegy folytán három évi adómentességben részesült.

Azt a felfogást, hogy Heyll sohasem járt Budán, Ballagi Aladár próbálta megdönteni /- Császári kormányzat Budán és Pesten 1686-1711. Bp. 1926, 7-8. l. -/. Szerinte Heyll esetleg egy kézisajtóval tényleg lerándult Budára, de nem lévén megelégedve az éghajlati viszonyokkal, néhány apróság kinyomtatása után visszaköltözött hazájába. Feltevést arra a török szultánt és szövetségesét, XIV. Lajos francia királyt kigunyoló német aprónyomtatványra alapítja, amelyet az ulmi Városi Könyvtár egyik kolligátumában talált. Ez a Mahometische Klag-Schrift impresszumában /- "Gedruckt zu Ofen in der Teutschen Truckerey" -/ csakugyan Budát jelöli meg nyomtatási helye gyanánt. Kelényi szerint itt költött nyomdahelylyel van dolgunk s ez a tipográfiai apróság valószínűleg az augsburgi Koppmayer-nyomdában készült, amelynek típusaival a Klag-Schrift betűi rokonságban állanak.

Trócsányi Zoltán nézete szerint "erről felesleges vitatkozni, mert a Klag-Schrift-et nyomtathatta bárki, aki az

ujjáépülő városban ezzel a mesterséggel szerencsét mert próbálni. Egy ilyen kis, kétlapos nyomtatványhoz elég volt néhány kiló betű, amelyet bármely vállalkozó szellemű nyomdászlegény elhozhatott a hátán Budára. Az sem bizonyít a Klag-Schrift budai eredete ellen, hogy ennek betűi és ugyane korból való augsburgi nyomtatványok közt feltűnő hasonlóságot állapíthatunk meg /- Kelényi, 7.1. -/, mert a hasonlóság nem bizonyíték. De ha azonosságot tudnánk is megállapítani, akkor is fel lehetne tételeznünk, hogy a Klag-Schrift betűi az augsburgi betűkészletből kerültek Budára. A betűket - minthogy betűöntő műhely kétségkívül nem volt Budán, - kellett valahonnan hozni s hozhatták volna akár Augsburgból is". /- A régi magyar budai nyomtatványok kérdése. M.Kvazle, 1937. 174.1. -/ Mindez tökéletesen igaz, de ne feledjük, hogy Buda akkor az európai érdeklődés homlokerében állott s szinte önként adódott a gondolat, hogy a tipográfus Budát tegye meg a nyomtatás helyének s ezzel áruja kelendőségét fokozza.

A kérdést talán végképp el fogja dönteni valamely szerencsés véletlen, amely majd napvilágra hozza azt a Marco d'Aviano páternek tulajdonított Jetczó könyvet az Kibe mindennapi dolgokat írunk című, az 1688. évre szóló jövedelmeket tartalmazó művecskét, melynek címét egy kétségtelemül Hollandiában, - mint Kelényi véli /- i.m. 13.1. -/, a haarlemli Abraham Castelein-féle nyomdában, - készült holland fordítás őrizte meg. A fordító, aki Tacitus Ignoramus O.P.P. álnév alá rejtőzködött s valószínűleg a holland egyetemeken szép számban megforduló magyar diákok sorában keresendő, a magyar eredeti előállítási helyét és nyomtatóját is elárulja: "Gedruckt tot Buda in de Hungersche Taale, by Hans Bergstein". Ha ez a magyar eredeti valóban megjelent - Kelényi nem egészen meggyőző érveléssel ezt pusztán az érdeklődés fokozását szolgáló kitalálásnak minősíti - akkor a budai Teutsche Truckerey tulajdonosának a rejtélye is megoldódik, mert az talán mégsem valószínű, hogy szinte egyidő-

ben két nyomdász jelent meg csekélyke batyuval a hátán a török iga alól felszabadult városban.

E két, 1688 tájára tehető nyomtatványon kívül - Ballagi a Jetzö Könyvetske holland átdolgozását is budai nyomtatvány-nak tartja, ami Trócsányi szerint /- i.m. 158.l. -/ sem valószínű - van még egy harmadik nyomtatvány is, amely Budát tünteti fel kiadási helye gyanánt. Ez a protestáns iskoláinkban különösen népszerű Molnár Gergely /és nem György, mint a címlapon olvasható/ -féle Elementa grammaticae latinae 1708-ból /- RMK. II.2329. -/. Budán készült-e, mint az impresszum alapján Ballagi véli, vagy - mint Kelényi gondolja /- i.m. 15.l. -/ - a budai vásárok alkalmára egyik vidéki nyomdában állították-e elő budai impresszummal, még nincs eldöntve. Abban azonban aligha van igaza Kelényinek, hogy a felhasznált betűkészlet gazdagsága kizárja azt a feltevést, mintha egy Budán megforduló vándornyomda munkájával volna dolgunk. Gondoljunk csak a XVI.század nagy vándorainak /a Hoffhaltereknek és Mannelnek/ teljesítményeire! Persze ezek nem pár kiló betűvel a hátukon, hanem pár társzer-késre való felszereléssel járták utjukat.

20. AZ ELSŐ FEJEDELMi NYOMDAALAPITÁS: GYULAFEHÉRVÁR, 1619

Erdélyben s a fejedelmek fennhatósága alá tartozó országrészekben a XVII.század legelső nyomdaalapítása a tudománykedvelő Bethlen Gábor nevéhez fűződik. Ő létesítette 1619-ben a g y u l a f e h é r v á r i fejedelmi nyomdát, bizonyára azért, hogy elsősorban az ottani főiskola szükségleteit fedezze.

A nyomdát utóda, I.Rákóczi György egyetemesebb jellegű feladatokra kívánván felhasználni, tetemesen kibővítette.

Igy határozta el a nagy elődje, Bethlen Gábor által egybeállított gyulafehérvári Graduál kinyomatását, aminek az lett volna a célja, hogy az ország kálvinista templomaiban a ritust egységesítse. Ezért a nyomdát a nagy főlió alakú kiadványnak megfelelő típusokkal és hangjegyekkel egészítette ki. A költségekről fogalmat adhat az a körülmény, hogy Rákóczi a mindössze kétszáz példányban megjelent Graduál egy példányának előállításí költségeit 53 forint 75 dénárban, tehát az egész kiadását 10.750 forintban állapította meg. Ez annyit jelentene, hogy egy-egy iv 70 forint 22 dénárba került volna - a Graduál ui. 153 főlió ivból áll - ami csakis úgy érthető, ha feltesszük, hogy a fejedelem a szorosabb értelemben vett előállításí költségeken: a papiros és festék árán meg a szedő és nyomtató legények bérén kívül még a betű- és hangjegyanyag és a sajtók beszerzésí költségeit is belekalkulálta az "előállításí" árba! /- Vö: Kőrösi Nagy Lajos: Magyar könyv sorsa a 17. században. Uj Universum. Bp. 1940. III. 138-139.1. -/ Majd pedig, hogy a rumén egyházakat is elláthassa megfelelő szerkönyvekkel és katekizmusokkal, a fejedelmi tipográfiát cirill betűkkel is felszereltette. Ez újabb kezdeményezés is Bethlen Gábortól indult ki, aki még 1617 táján lefordíttatta rumén nyelvre az egész Szentírást. /- Vö: Ballagi, i.m. 234.1. és RMK. II. 208.1. -/

Ballagi úgy tünteti fel ezt a dolgot, mintha Rákóczi Gyulafehérvárt egy külön "oláh nyomdát" állított volna fel. Ez azonban aligha igaz, mert hiszen a nyomda egyetlen olyan ránkmaradt rumén nyelvű terméke, mely impresszumában a nyomdász nevét is feltünteti: a magyar címlappal és ajánlással ellátott 1648.évi Catechismus Fogarasi István fordításában /- RMK. II.683. -/, ugyanazt a Major Mártont vallja mesterül, aki a fejedelmi nyomda latin és magyar nyelvű termékein is szerepel! Igaz ugyan, hogy ez a Catechismus, a rumén szerkönyvektől eltérően nem cirill, hanem latin betűkkel és magyaros ortográfiával szedetett, de ez még nem ok arra, hogy a szerkönyvek kinyomtatását egy teljesen különálló rumén

nyomdába utaljuk. Ez annál kevésbé indokolt, mivel Major Márton brassói létére kétségkívül jól tudott ruméni, s neve után ítélve /- a Maior név ma is igen elterjedt a ruméniak között -/ akár oláh nemzetségű is lehetett.

A gyulafehérvári nyomda első, névről ismert művezetője Válaszuti András volt. Neve csupán egyetlen 1624.évi nyomtatvány /- RMK. I.539. -/ impresszumában szerepel, még pedig Mezleni Márton társaságában. Ebből arra következtethetünk, hogy Válaszuti a munka nyomtatása közben távozott Kolozsvárra a Heltai-nyomda faktorának. /- Vö. Novák, i.m.III. 47.1. -/ Ekkor foglalhatta el helyét Mezleni, akinek neve a sajtó 1625. és 1626.évi termékein már egymagában szerepel.

Mezlenit 1628 táján a liegnitzi /Porosz-Szilézia/ származású Efmurdt Jakab váltja fel, aki egyik 1632.évi nyomtatványán /- RMK. I.617. -/ mint "Fejedelem Vrunck Typographusa és Compactora" szerepel. Feltehetjük, hogy ő készítette Bethlen Gábor kéziratos Graduál-jának Geleji Katona István által tüzetesen leírt díszes bekötését. Lehet, hogy Brandenburgi Katalin kíséretében /1626/ került Bethlen udvarába. Ő nyomtatta ki többek között a Bethlen Gábort bucsuztató Epicediá-t /- RMK. II.460.; - címlapjának hasonmását l. Szilágyi: Magyar nemzet története. VI. 401.1. -/, mely a címlap hasonmásából ítélve nem valami sikerült tipográfiai teljesítmény. Neve utoljára 1634.évi nyomtatványokon szerepel. Lehet, hogy távozása összefügg a nyomda legjelentősebb terméke, az Öreg Graduál kinyomtatásával. Ez a nagy mű ugyancsak 1636.augusztusában jelent meg, de Geleji Katona István előszava szerint elkészülte négy évig elhúzódván, már 1632-ben nyomdába adatott. A kottaszedéssel komplikált munka csak lassan haladt előre. A nyomda munkásai sehogy sem tudtak a nagy feladattal megbirkózni, s a türelmetlen fejedelem nem valami kesztyűs kézzel bánt velük. Rákóczinak egy 1635. október 2-án Tolnai István sárospataki első paphoz s bizalmasához írt leveléből /- kiadva Prot. Egyh. és Isk.Lap, 1875.

779.l., idézve Szilágyi Sándor: I.Rákóczi György. Bp. 1893. 290.l. -/ tudjuk, hogy nem átalotta "veretni,tömlőcőztetni" őket. Rákóczi e levele szerint ugyan egy "magyar könyvnyomtatójá"-val bánt el ilyen cudarul, de ez a sors várt volna Effmurdtra is - aki ugy látszik elsősorban könyvkötő volt - ha ismerve a maga képességeinek határait, nem válik meg idejében a gyulafehérvári officinától. Annyi bizonyos, hogy az • 1635-1643.évi gyulafehérvári nyomtatványokon a művezető neve egyszer sincs kitéve. Az impresszum rendszerint: "Typis celsissimi Principis".

Rákóczi imént említett leveléből azt is tudjuk,hogy az Őreg Graduál-t egyszerre két sajtón nyomtatták, s hogy a lengyel király utlevelével Hamburgon át Hollandiából hozattak Gyulafehérvárra nyomdászokat, de arról, kik voltak név szerint ezek a holland munkások s az Őreg Graduál elkészülte után továbbra is a fejedelem szolgálatában maradtak-e, vagy pedig visszatértek hazájukba, nincsenek adataink.

Annyi bizonyos, hogy az 1644. és 1646.évi nyomtatványok kettején valami Andreas Gregorii Schemnicensis, tehát ismét magyar ember szerepel a fejedelem tipográfusaként. 1647-től 1657-ig pedig az impresszumok tanúsága szerint Martinus Major Coronensis, tehát ismét csak magyar vagy legalábbis magyarországi ember állt a nyomda élén. Utóbbi alighanem azonos azzal a Marcival, aki Geleji Katona Istvánnak egy 1639.december 12-én I.Rákóczi Györgyhez irt levele szerint /- IK. 1894. 336.l. -/ az idő tájt jött Brassóból Gyulafehérvárra, hogy a betegségéből lábadozó, közelebbről nem ismert Alberttel együtt folytassa Katona Preconium Evangelicum /- [Evangéliumi magasztalás]. RMK. II.552. 1640-ben készült el.-/ c. beszédgyűjteménye II.kötetének elakadt kinyomtatását.

Major Márton Gyulafehérvárra hívása valószínűleg szoros kapcsolatban állt I.Rákóczi ama tervével,hogy nyomdájában a hazai ruménség számára szükséges egyházi könyveket állíttasson elő. Mint láttuk,Erdélyben nem a fejedelmi nyomda volt

az első, amely a rumén lakosság, helyesebben papság könyv-szükségletéről kívánt gondoskodni. Többek között Rákóczi közvetlen elődjét is ez a gondolat vezette, amikor - mint fentebb említettük - 1617 táján lefordíttatta ruménre az egész Szentírást. De ennek kinyomtatására már nem került sor. /- L. Ballagi, i.m. 224.l. -/ Ezen az úton haladt I.Rákóczi György is, amikor elhatározta, hogy gyulafehérvári nyomdáját rumén alattvalói számára is gyümölcsözteti. Ily irányu programját megismerhetjük abból a Geleji Katona István által 1640.szeptember 22-én a fejedelem elé terjesztett javaslatból, mely felsorolja azokat a feltételeket, melyekre "Milovitius uramnak hittetel kellett magát kötelezni", ha el akarja érni a "vladikaságot". Ezek sorában oláh iskola létesítése mellett egy oláh typographia felállítását is kellene vállalnia, mely tan-, ima- és énekeskönyveket és "az immár oláhra fordított katechismust" hozná ki. /- L. Ballagi, i.m. 236-237.l. -/ Mindezt I.Rákóczi György valósította meg.

A fejedelmi nyomda első ismert rumén terméke az Evangelie cu învatura 1641-ből /- Bianu-Hodos: Bibliografia românească veche. Bucuresti, 1903. I. 40.sz. -/, mely az 1580-81. kiadás lapról-lapra való ciril-betűs igen hibás utánnomása, a címlap fonákján I.Rákóczi György címerével. /- V8: u.o. I. 110.l. -/ Ezt követte 1642-ben a kálvinista Catechismu /- Bianu-Hodos. 38.sz. -/, melyből nincs példány, de amely valószínűleg épp úgy latinbetűs, magyaros ortográfiajú nyomtatvány volt, mint ránk maradt 1648.évi lenyomata. Cipariu első kiadását 1640-re teszi, de állítását nem indokolja. /- V8: u.o. I. 107.l. -/ Annyi kétségtelen, hogy Geleji Katona 1640.szeptember 20-án kelt memoranduma után kellett kikerülnie a sajtóból, mert ott csak mint kész kézirat szerepel. Fogarasi István Catechismu-ja, melyet a karánsebesi és lugosi iskolákban használtak, még 1648-ban és 1656-ban /- Bianu-Hodos. 64.sz. -/ is megjelent, de ma már csak az 1648-i kiadásból van példány, míg az 1656-ot /-Bal-

lagi, i.m. 237.l. Cipariu nyomán hibásan 1657-re teszi/ ma már csak Gh.Baritiu által Nagyszébenben 1879-ben kiadott lenyomatból /- l. Bianu-Hodos. I. 107.l. -/ ismerjük. Ugyancsak 1641-ben jelent meg állítólag egy rumén prédikációs-kötet, a Cazanie, de ebből sem maradt fenn példány. I.Rákóczi György szellemében járt el fia, II.György is, amikor saját címerével ellátva 1651-ben kinyomatta a Psaltirea-t /- RMK. II. 752. és Bianu-Hodos. 60.sz. -/, amelyből két példány maradt az utókorra. /- Ezek egyike, mely Szabó idejében Cipariu birtokában volt, a bukaresti Régészeti Muzeumba került. -/

II.Rákóczi György egyébiránt a nyomda működésével anyyira meg volt elégedve, hogy Bisterfeld János Henrik javaslatára az officina régi, kipróbált vezetőjét, Brassai Mártont és nejét, Kovacz Annát 1651.február 24-én a magyar nemességgel tüntette ki. Nem ő volt az első magyar könyvnyomtató, aki ebben a kitüntetésben részesült. II.Rákóczi György néhány évvel előbb /1648/ a nagyváradi officina vezetőjét, Szenczi Kertész Ábrahámot is nemesi sorba emelte. A Major-nak adományozott címer az un. beszélőcímerek sorába tartozik. Kék mezőben zöld ruhás férfit ábrázol, aki a szedőszekrény előtt ülve dolgozik: "Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cujus campo sive area homo quidam veste viridi indutus sede insidente literas ex theca literarum colligere visitur". /- Közli Illésy János: Nyomdászati és könyvészeti adatok. M.Kvszle, 1896. 174-175.l. -/

A szépen virágzó gyulafehérvári nyomda működésének végét vetett a gyászos 1658.esztendő, amikor II.Rákóczi György kétszínű politikája következtében a török-tatár hadsereg végig szántva Erdélyen, szeptember 5-én teljesen szétlalta a fejedelmi székhelyet. Bethlen Gábor és I.Rákóczi György valamennyi kulturális alkotása áldozatul esett a barbár hor-dáknak, köztük a főiskola teljes felszerelésével és gazdag könyvtárával. Bizonyára a fejedelmi nyomda sem került ki ép-ségben a szörnyű pusztulásból. Legényei szerteszóródtak s

faktora, a derék Major Márton végleg eltűnik szemünk elől. Ami a nyomdai felszerelésből fennmaradt, az évekig használatlanul hevert valamelyik raktárban, mignem I. Apafi Mihály 1673. április 16-án azt néhai Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájával /- amelyet 1672. október 12-én kelt adománylevelével a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumnak adományozott /- egyesítette és Kolozsvárra szállíttatta. /- L. Ferenczi: A kolozsvári nyomdászat története. 42. l. -/

A nyomda cirill típusai, úgy látszik, az 1658. évi tatárdulás alkalmával elkallódtak. Legalább I. Apafi Mihály 1667. május 24-én kelt rendeletében, mellyel egy négytagú bizottságot küldött ki a gyulafehérvári rumén kolostor javainak számbavételére, nem esik szó az egykori rumén nyomdai felszerelésről. /- Ez egyébként erősíteni látszik azt a véleményünket, hogy különálló rumén nyomda nem is volt Gyulafehérvárt. -/ A fejedelem azonban lelkére köti a bizottságnak, hogy "scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson". /- Szilágyi Sándor: Az erdélyi nyomdászat történetéhez. M. Kvszle, 1889. 86-87. l. -/ Lett-e foganatja a rendelet e részének, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy 1683-ig rumén könyv nem készült Erdélyben.

Ekkor jelent meg **S z á s z s e b e s e n** I. Apafi Mihálynak ajánlva s az ő címerével ellátva a Sicriiul de aur /- Bianu-Hodos, 80. sz. és RMK. II. 1132. -/, mely tizenöt prédikációt tartalmaz János vinci pópa fordításában.

Ezt követte ugyane szerzőtől s ezuttal az alig kilenc éves II. Apafi Mihálynak ajánlva a **Carare pe scurt** /- Bianu-Hodos. 82. sz. -/ 1685-ből, amely már **G y u l a f e h é r - v á r t** készült. Ugyanitt nyomatta ki János pópa 1689-ben **Molitvenic** /- Bianu-Hodos. 87. sz. -/ c. rituáléját. Ennek kolofonjában a nyomdász, Chyriac nevű, meg is nevezi magát és elnézést kér az esetleges sajtóhibákért, mert hiszen, mint mondja, "mindnyájan emberek vagyunk és tévedhetünk". Chyriac vagy Kyriak - miként ezt az 1696-ban Nagyszebenben

megjelent Čiaslovetu /- Bianu-Hodos. 101.sz. -/ kolofonjából tudjuk - Moldvából bevándorolt pópa volt s lehet, hogy a nyomdai felszerelést is onnan hozta magával.

Gyulafehérvárról történt távozása után az érseki nyomda vezetője Istvanovici Mihály volt, aki Atanáz erdélyi metropolita kívánságára 1690-ben egy rumén ábécés könyvet, a Bucovna-t /- Bianu-Hodos.113.sz. és RMK. II.1951. -/ és a Chiriadromion /- Bianu-Hodos.115.sz. -/ c. prédikációs kötetet nyomtatott. Utóbbi kolofonjában Istvanovici is "ama rumén országból" valónak mondja magát.

A nyomda utolsó, ma már csak címe szerint ismert terméke a gyermekeknek szánt imakönyv, a Panea pruncilor /- Bianu-Hodos.133.sz. -/ 1702-ből.

21. A BETHLEN ISTVÁN-ALAPITOTTA NAGYVÁRADI
KÖNYVSZAJTÓ /1640?/ ÉS ANNAK TOVÁBBI SORSA

Míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát Bethlen Gábor létesítette, Szenczi Kertész Ábrahám 1640 táján üzembe helyezett n a g y v á r a d i műhelye a fejedelem testvér-öccse Bethlen István áldozatkésztségének köszönhető. Ő volt az /- vő. Ballagi, i.m. 99.l. -/ s nem I.Rákóczi György -miként Bunyitay Vincére való hivatkozással Haményi Lajos /- A nagyváradi nyomdászat története. II. M.Kvzle, 1901. 287.l. -/ állítja, - aki Szalárdi János Siralmas krónikája szerint "az váradi nevezetes iskolához és ecclesiához szinte a lunsburgumi hercegségből, ugyaz Lunsburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt". /- Idézi Ballagi, i.m. 100.l. -/

A nyomda vezetője, majd tulajdonosa, Szenczi /nemesi levele szerint Szempczii/ Kertész Ábrahám egyike volt a XVII.

század legkiválóbb magyar könyvnyomtatóinak. Alighanem a Pozsony megyei Szencen született jó módú közrendű szülőktől, akik a nemesi levél tanúsága szerint gondos nevelésben részesítettek, majd kiküldték külföldre, ahol sok országot-vidéket bejárt s a nyomdászat mesteriségét is elsajátította. /- L. Naményi, i.h. 281.l. -/ Naményi abból, hogy Kertész többször használta az Elzevirek mesterjegyeit, azt következteti, hogy náluk nyerte el mesterségbeli kiképeztetését. /- U.o.282.l.-/ Ugyanerre az eredményre jutott Firtinger Károly is, aki a mesterjegyek azonossága mellett még azt is felhozza, hogy Kertész nyomtatványainak "szedésbeli beosztása, a fej- és zárólécek válogatottsága, szóval az egész elrendezés az Elzevirek izlésére vall". /- M.Nyomdászat, 1902. 86.l. -/ Azt azonban, mintha Kertész típusai az Elzevirek betűöntődéjéből valók volnának, kereken tagadja. Ezt egyébként Pápai Páriz Ferenc sem állította, aki az egykoru s így nála jóval tájékozottabb Szalárdival ellentétben csupán annyit mond, hogy "Hollandiából szép betűket hozta". /- Életnek könyve. Kolozsvár, 1702. Ez a kiadás elveszett s csupán Bod Péter Magyar Féniks c. 1767-ben kihozott lenyomatából ismerjük. Itt 33.l.-/ Erről - ugymond Firtinger - „szembeötlően meggyőződhetünk, ha összehasonlítjuk az Elzevir-nyomtatvány U betűit Szenczi vajmi kezdetleges U betűjével". Épp így tarthatatlan Bod Péter véleménye /- A szent Bibliának históriája. 153.l. -/, aki úgy tünteti fel a dolgot, mintha a nagyváradai nyomdát egyenest azért alapították volna, hogy azon a Szentírás Károli-féle fordítását újból kinyomtassák. Itt is Szalárdinak kell igazat adnunk. A nyomda eredetileg és elsősorban a nagyváradai református iskola és egyház céljait kívánta szolgálni. Ezt ránkmaradt termékei minden kétséget kizárólag igazolják.

* Sajtójának egyik legelső terméke, Keresszegi H.István: Az keresztyéni hitnek ágazatiról való praedicationok tárháza címlapján mesterjeggyül alabárdot tartó ágaskodó oroszlán, Várad koszoruba foglalt címere díszlik; ábrázolva: M.Kvszle, 1901. 282.l.

A nyomdából igen sok tankönyv, köztük nem egy külföldi /- pl. Pierre de La Ramée nagy népszerűségű *Dialecticae libri duo*, 1653. RMK. II. 799. /- vagy hazai /- pl. Comenius: *Januae linguae latinae vestibulum* és *Janua linguae latinae reserata*, mindkettő 1643-ből [RMK. I.48., II.638. és RMK.I. 74., II.637.], Bisterfeld: *Elementa logica* [RMK. II. 717.], Piscator: *Rudimenta oratorica* [RMK.II.718.] és *Rudimenta rhetoricae* [RMK. II.719.], valamennyi 1649-ből /- utánnomása került ki, továbbá itt készültek a váradi tanárok munkái /- pl. Kecskeméti Miklós: *Angyalok éneke*, 1640. [RMK.I.707.], Püspöki János *Hornius-fordítása* [RMK. I.938., a fordító ki-létére vö: Zoványi Jenő, M.Kvszle, 1909. 317.1.] /- és az iskolában vitatott tételei /- pl. Técsi Istváné 1647-ből [RMK. II.680.], Tofeus [Dobos] Mihályé 1650-ből [RMK.II.745.] s főleg a Komáromi Csipkés Györgyéi 1654-ből [RMK. II. 817-818.], 1656-ből [RMK. II.868-871.] és 1657-ből [RMK. II.893.]/- iskolai színjátékok /- ilyen lehetett pl. a *Comico-tragedia Constans* 1645-ből [vö: M.Kvszle, 1878. 272.1.] s ezt a célt szolgálhatta Cornelius Schoneus Terentius stilusában készült *Terentius christianus, seu commoediae sacrae*-inek 1656-i le-nyomata is [RMK. II.674.]/-és bizonyára számos más, ma már elkallódott alkalmi kiadvány.

Az egyház szükségleteire volt tekintettel Kertész, amikor mindjárt működésének első évében kihozta a *Catechesis religionis christianae*-t az általa annyira kedvelt tizen-kettedrétű formátumban /- RMK. II.565.; új kiadása 1644-ből RMK. II.654. és 1652-ből RMK. II.784. /- és ennek magyar át-dolgozását /- 1652. RMK. I.866. /-, Siderius János: *Kisded gyermekeknek való catechismus*-át /- 1642. RMK.I.33., 1649. RMK. I.825. és talán még többször /- a vásár- és ünnepnapokra szóló *Evangeliumok* és *Epistolák*-at /- 1642. RMK. I.732./-, Gúnczi-féle *Énekeskönyv*-et /- 1648. RMK. I.816.; 1651. RMK. I.852., 1654. RMK. I.852. /-, Szenczi Molnár Albert *Psalterium hungaricum*-át /- 1648. RMK. I.817. /-, az *Egynehány szép soltárok*-at /- 1648. RMK. I.818./ 1651-ben Sz. David

soltari-t /- RMK.I.854. -/, Balassa-Rimai: Istenes énekei-t /1646/ /-vö. M.Kvszle, 1878. 272-273.1.-/, a névtelen Áhítatos imádságok-at /- 1652. RMK.I.865. -/, a Canones ecclesiastici. Az egyházi jó rend-tartásoknak írott törvényi latin-magyar szövegét /- 1642. RMK. I.731. és II.612. -/, A sacramentumok kiszolgáltatásának... módgya és rendi-t /-1643. RMK. I.539. -/, Gönczi György: De disciplina ecclesiastica-jának 5.kiadását /- 1646. RMK. II.671. -/.

Kertész üzemét a váradi és környékbeli tollforgató református lelkipásztorokon kívül szívesen felkeresték olyanok is, akiknek - mint Geleji Katona Istvánnak és Sélyei Balog Istvánnak Gyulafehérvárt, vagy Verécsi Ferencnek Sárospatakon - rendelkezésre állhattak a fejedelmi könyvnyomtatók.De maguk a fejedelmek is méltányolták Kertész munkásságát. Már I.Rákóczi György annyira megkedvelte, hogy nemességgel akarta őt kitüntetni s csak a halál gátolta meg terve megvalósításában. Ez azután fiára, II.Györgyre maradt, aki Szalárdi János ellenjegyzésével 1648.december 10-én állította ki számára Gyulafehérvárt a nemesi armálist. A Kertésznek adományozott címer haránt osztott paizs, "melynek felső kék mezejében egy szedőszekrényen álló jobbra néző kiterjesztett szárnyú /természetes színű/ griff áll,karmaiban /helyesen: két első lábában/ festék/ező/ labdákkal,az alsó fekete mezőben két fehér rózsza által kísért sárga liliom látható. A paizs feletti /nyílt/ sisak koronájából egy a paizsbelihez hasonló griff emelkedik ki".*

* V.ö. Naményi, i.h. 293-294.1. zárjelbe tett pótlásokkal a 295.1. közzölt eredeti latin szöveg alapján,mely ekként hangzik: "Scutum videlicet erectum, linea transversa bipartitum, superior dimidia parte coelii, inferior nigri colorum,cuius in superioris spaciis sive areae fundo super castam typographicam varios cancellatim continentem typos expressus est gryphus, naturalis suo colari seu pennis erecto corpore incidenti similis, capite versus dextrum scuti latus verso, alis erectis, anterioribus utrisque pedibus pilas typographicas ad consuetum quasi laborem accomodatas tenens; inferius vero scuti spaciium ad utrumque angulum continet duas rosas albas,ex adverso sibi correspondentes,intra quas flos lilii crocei est delineatus;supra scutum galea militaris aperta est posita,quam contegit diadema regium, gemmis preciosis et unionibus coruscum,de quo prominet gryphus dimidiatus per omnia similis".

II. Rákóczi György e tettevel nem csupán az atyai tervet váltotta valóra, hanem a saját véleményét is kifejezésre juttatta. Összeállította Erdély és a kapcsolt részek törvénykönyvét, és ennek felülvizsgálatára az 1653. január 15-re egybehívott gyulafehérvári országgyűlés a legkiválóbb jogászokból álló külön bizottságot nevezett ki. A munkálat eredményét, az *Approbata constitutiones Regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum c.* hivatalos kiadványt nem Gyulafehérvárt a fejedelmi nyomdában, hanem Kertésznél nyomtatta ki /- RMK. I.878.; a címlap kicsinyített hasonmása Lukinich Imre: *A bethleni Bethlen család története.* Bp., [1927.] 137. l. -/ fólió alakban.

Az *Approbata* alakjában s kiállításában jelent meg - de Kertész szokásos mesterjegye helyett az iktári Bethlen-család címerével a címlapon - a váradi nyomda utolsó s legnagyobb terjedelmű terméke, a Károli Gáspár-féle Biblia-fordítás új kiadása /- RMK. I.970. -/. Az új kiadás terve Kertészt már a negyvenes évek közepe óta foglalkoztatta. Öreg Bethlen István 1646. augusztus 27-én kelt végrendeletében, hivatkozva Medgyesi Páltól szerzett abbéli értesülésére "hogy az váradi typographus az szent bibliát in folio ujonnan akarná ki-nyomatni", erre a célra 500 aranyat hagyott, de azzal a kikötéssel, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle "a mennyi 500 arany után illenék". /- Vö: Naményi, i.h. 286-287. l. -/ Bethlenen kívül - Kertész előszava szerint - még Rhédey Ferenc és Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferenc váradi kapitány s néhány egyházközség hozzájárulása tette lehetővé, hogy hosszas halogatás után - Bod Péter szerint 1657-ben - végre belefogjon a munkába. A szöveg szedéséhez nagyobb betűket választott, hogy - mint maga mondja - "az hajlot idejű és az ennek világában homályosodottab lelkű tanítók is inkább előmehessenek tisztékben".

A munkát megakasztotta Nagyváradnak 1660. augusztus 27-én való eleste. A kapitulációkor a törökkel szemben kikötötték, hogy a nyomdai felszerelést, a Biblia kinyomtatott íveit

s más raktáron lévő könyveket bármikor kiszolgáltatják az értük jelentkező könyvnyomtatónak, aki azokat bárhova szabadon elszállíttathatja. Addig is, míg ez meg nem történik, a nyomdász háza "zár és pecsét alatt" tartandó. E feltételt Ali pasa a maga részéről elfogadta s a várbelieknek adott válaszában kijelentette, hogy a könyvekkel és azokhoz tartozó eszközökkel szabadon rendelkezhetnek. Miként sárdi Nagy János 1669. február 4-én tett vallomásából tudjuk, Kertész a betükészlet mellett két sajtónak egész felszerelését s "a compactori műszert is egy néhány troculátorokon /sajtókon/ kívül" ki tudta hozni a városból; csupán az egyik könyvsajtó "fája égett Váradon a rejtek pincében". /- L. minderre Naményi, i.h. 287-288.l. -/

Kertész a félig kész bibliával s felszerelésével átmenetileg K o l o z s v á r t telepedett le, ahol 1661-ben szerencsésen befejezte a Szent Biblia kinyomtatását. /- címlapjának kicsinyített hasonmása: M.Kvzle, 1901. 286.l. -/. Bod Péter szerint tizezer példányban nyomtatták, de ebből 4000 példány Várad elestekor elpusztult. /- Vö: Naményi, i. h. 287.l. Naményi szerint Kis Miklós azt állítja, hogy 1500 példányban készült, de ez tévedés, mert Kis a Molnár-féle kiadásról beszél! -/

Kertész röviddel ezután nyomdájával együtt N a g y - s z e b e n b e költözött, ahol Naményi kimutatása szerint /- i.h. 290.l. -/ 18 magyar, 24 latin s egy német nyelvű nyomtatványt produkált. Itt halt meg 1667.május 22-e előtt, amely napon I.Apafi Mihály rendelkezett az örökös nélkül elhunyt könyvnyomtató hagyatékának leltározása ügyében.

A műhelyt a leltározás elkészülte után, július 5-én Udvarhelyi Mihály kezelésére bizta, aki Apafiné Bornemissza Anna rendeletéből munkába vette Nadányi János Mizald Antal latin eredetijéből fordított Kerti dolgoknak le-írása c. könyvét. A nyomtatás azonban csigalassusággal haladt előre: 1668.augusztus 3-ig mindössze 40 iv készült el belőle. Ekkor

Udvarhelyi elunva az örökös szemrehányásokat s még inkább azt, hogy a munkájáért járó fizetséget is hasztalan sürgette, lemondott a nyomda vezetéséről. /- L. Ferenczi: A kolozsvári nyomdászati története. 40.l. -/ A nyomdát a városi tanács még aznap lepecsételte. /- Naményi, aki i.h. 292.l. az erre vonatkozó adatot közli, úgy tünteti fel a dolgot, mint-ha a nyomda Kertész halála óta állt volna lepecsételve! -/

A fejedelem most nemes Verezegyházi Szentyel Mihályt állította az üzem élére, aki 1668.szeptember 27-től 1672.október 12-ig látta el tisztét, még pedig K o l o z s v á r t, ahová a nyomdát rövidesen átszállították. Itt ő fejezte be 1669-ben Nadányi könyvének a kinyomtatását. /- Kolozsvár, 1669. RMK. I. 1087. -/ Vajon ő és ezért a munkáért kapta-e azt a 60 tallért, amelyet a fejedelem "egy könyvnyomtatójá"-nak a számadáskönyvek tanúsága szerint folyósított /- az adatot Thallóczy Lajos közölte I.Apafi Mihály udvara c. értekezésében, ld. Ferenci i.m. 41.l. -/, legalább is kérdéses. Minthogy sem a nyomdász nevét, sem a kifizetés idejét nem ismerjük, nincs kizárva, hogy ez a 60 tallér még Udvarhelyinek járt! Szentyel a rá vonatkozólag fennmaradt néhány levéltári adatból ítélve /- közölve a M.Kvszle 1880. 94.l. és 1891. 421.l., utóbbit Ferenczi nem ismeri! -/. ezt megelőzőleg Nagybányán élt mint tipográfus, kompaktor és bibliopola. Nyomdája azonban igen jelentéktelen lehetett, mivel egyetlen terméke sem maradt reánk. Mint könyvkötő több segéddel dolgozott. Ezek egyike, valami Kys Péter megkárosította s azután Kassára szökött. Itt Szentyel elfogatta s a "bertenházban" tarttatta mindaddig, "mig ő kegyelmét káráról meg nem elégíti" - olvassuk Kassa város 1669.évi jegyzőkönyvében. Megtörtént-e ez s mikor, arról a jegyzőkönyvek hallgatnak.

Szentyel az 1668.szeptember 27-én Gyulafehérvárt kelt konvenció értelmében évenként 150 forint fizetést s természetben hét sing gránátposztót, 25 kis köből búzát, két negyvenes hordó bort, fél-fél köből kását és borsót, három

disznót, hat bárányt és 16-16 icce vaját és mézet, illetve ez utóbbiak iccájéért 25 pénzt kapott. Ennek fejében az Articulosokat ingyen s az egyéb fejedelmi rendeléseket féláron tartozott kinyomtatni. Sajnos Apafi a fizetést nem a legpontosabban teljesítette. Így tudjuk, hogy 1670.szeptember 11-én az elmúlt esztendőre még 20 forinttal volt hátralékban. /- L. Schönherr Gyula: Egy 17.századbeli magyar könyvnyomtató emlékezete. M.Kvszle, 1888. 279-281.l. -/

Apafi 1672.október 12-én Gyulafehérvárt kelt adománylevelével a nyomda tulajdonjogát átruházta a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumra s - mint fentebb láttuk - 1673.április 16-án Fogarason kelt elhatározása alapján az egykori gyulafehérvári nyomda betűkészletével s "minden hozzá tartozó eszközeivel" egyesítette. Az ekként meggyarapodott nyomda vezetője 1684-ben bekövetkezett haláláig Szenttyel Mihály maradt.

A nyomdát ez idő tájt - ha hihetünk Misztótfalusi Kis Miklósnak /- Mentsége. 24.l., idézi Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a 17.században. Bp. 1899. 113.l. -/ - érzékeny veszteség érte. Bethleni Bethlen Elek ugyanis ki akarva nyomtatni néhai testvérbátyja, Farkas Historiarum Pannonico-Daciarum libri X. című kéziratban maradt munkáját, a nyomdát K e r e s d r e vitette, ahol 1684 elején bele is fogtak a munka kiszedésébe. Ugyancsak Misztótfalusi szerint /- Mentsége, 24-25.l., idézi Dézsi, 111.l. -/ a kolozsvári református egyház ekkor /- s nem - mint Ferenczi forrásokra való hivatkozás nélkül i.m. 54.l. állítja - 1696-ban; szerinte a nyomdát Gilányi Jakab vásárolta meg s felerészben a kolozsvári református kollégiumnak, felerészben a református egyháznak adományozta; mi inkább hiszünk az érdekelt kortársnak -/ egy másik nyomdát vásárolt /- talán mint Ferenczi véli [i.m. 50.l.] azt a kisebb sajtót, amelyen 1671-1672-ben Veracius Constantinus és Speracius, majd 1672-ben Constantinus egymaga nyomtatott néhány apróságot -/, hogy helyben is legyen egy sajtó, melyen a legszükségesebb egyhá-

zi és iskolai könyveket kinyomathassák. Ennek felügyeletét Sárpataki Mihályra bízták. Kezelője Dézsi véleménye szerint ennek is Szentyel volt, mint aki már 1681-ben kinyomtatta Sárpataki tiszteletes két művét. /- I.m. 11.1. 5. jegyz. -/ Ez azonban, ha e nyomda vásárlása a kollégiumok nyomdájának /vagy valószínűbben annak egy részének/ Keresdre szállításával valóban összefügg, lehetetlen, Szentyel ugyanis ekkor már nem élt! Az új nyomda kezelője csakis Szentyel utóda, Némethi Mihály lehetett, aki 1684 és 1690 között állt a kolozsvári officina élén.

Hogy Keresden semmiféle új nyomdát sem állítottak fel, azt közvetve azok az adatok is megerősítik, amelyeket Lukinich Imre közölt. /- Adatok a keresdi nyomda történetéhez. M.Kvszle, 1907. 287.1. -/ Ezek az 1684. és 1685.évből kelt számadási feljegyzések, melyek magától Bethlen Elektől származnak, főleg a nyomdász fizetésére folyósított összegeket foglalják magukban. Dologi kiadásokra egészen jelentéktelen tételeket tartalmaznak. Így egy ízben "sotók s praelomhoz való egyetmások kiváltására" 2 forint 58 pénzt, másszor "srófháznak foglalásáért" 1 forint 20 pénzt s ismét másszor "két srófork váltására" 1 forint 35 pénzt fizettek. Még a legjelentékenyebb tétel az a nyolc forint, amit a könyvnyomtató Kolozsvárra menet kapott, bizonyára azért, hogy nyomdafestéket s más apróbb kellékeket szerezzen be rajta. Keresden Székési Mihály volt a nyomdász és valami Pál deák a segédje, akik Bethlen Elek feljegyzései szerint 1684.január 20-tól 1685.junius elsejéig fizetesként több részletben 280 forintot kaptak kézhez. A nyomda Bethlen Farkas Historiá-jának kinyomtatásával csak lassan haladt előre, oly lassan, hogy 1690-ig, amikor a Thököly-féle betörés következtében a munka kiszédése végleg abbamaradt, mindössze 832 fólió levél készült el belőle. Akik a keresdi nyomda történetével

foglalkoztak,* úgy vélik, hogy a nyomda 1690-ig állt fenn Keresden. Szabó Schwarz Gottfriednek a csonka példányokhoz a XVIII.század végén készült bevezetése alapján azt állítja, hogy a Thököly-féle betöréskor az eladdig elkészült ivék egy részét a nyomdával együtt Segesvárra szállították, míg más része a keresdi vár pincéjébe került, ahol azután elpusztult.**

Lukinich a nyomda Segesvárra szállításáról már nem szól. Szerinte a keresdi nyomda, helyesebben a kolozsvári és nagyenyedi református kollégiumok nyomdájának Keresdre vitt része 1690-ben tönkrement. Bethlen Farkas munkája kiszedésének még e korban is egészen szokatlan elhuzódását pedig azzal magyarázza, hogy Bethlen Elek, aki minden egyes ivet személyesen nézett át, gyakran és huzamosabb ideig távol volt. Erre vonatkozólag ugyanő érdekes eredeti feljegyzéseket közölt Bethlen Farkas történeti műve keresdi kiadásához /- M. Kvszle, 1913. 148-152.l. -/ c. dolgozatában. E nagyrészt keltezetlen feljegyzések azonban mintha csak részben vonatkozná-

* Schwarz Gottfried: Anzeige von des H.Gr.Wolfg.de Bethlen Historiarum decadem libri XVI.als einem der gedruckten ersten u. ungedruckten andern Teil zum Verlag ganz angefertigt liegendem Werke, Lemgo, 1774. 1. Szinnyei: M. irók. XII. 758.h., a keresdi torzónak bevezetése ugyanő tőle, eml. Szabó RMK. II.2036., a Benkő J. féle teljes kiadás V.kötetének bevezetése 26-29.l., Szabó, RMK. II. 553-554.l. és az ő nyomán Novák, i.m. III. 53.l., Lukinich Imre: A bethleni Bethlen család története. Bp. /1927/. 354-355.l.

** A XVIII.századvégi tudományos közvéleményt érdekesen tükrözteti vissza Ribinyi János 1787.évi feljegyzése, mely Bethlen munkájának drezdai példányával kapcsolatban /- Szabó ezt a példányt nem ismeri -/ azt állítja, hogy a Historia Transylvaniae-ből [Erdély történetel] alig három példány maradt fenn, miután Bethlen a török támadás hírére az összes példányokat a vár pincéjébe szállíttatta, ahol a tűz martalékává lettek. Vö: Kollányi Ferenc: A Széchényi Könyvtár megalapítása. M.Kvszle, 1902. 219.l. Az eredeti példányok ritkaságára vonatkozó tulzott hírekről Szabó is megemlékezik /- RMK. II.2036. -/, mikor 12 példányt sorol fel lelőhelyük szerint, de hozzá teszi, hogy ő maga legalább husz példányt látott belőle Erdélyben.

nak a már kiszedett ivekre; egy részük oly természetű, hogy azok csak magára az eredeti kéziratra vonatkozhatnak; ezt kívánta részben helyreigazítani, részben kibővíteni. A bővítéseket sokszor magyarul veti papírra; lehet, hogy latin megszövegezésük annak a bizonyos Pál diáknak a dolga volt.

Ami magát a nyomdát illeti, a magunk részéről úgy véljük, hogy az legfeljebb 1686-ig volt Keresden. Hiszen csakis eddig az időpontig maradtak fenn keresdi nyomtatványok, egy pár, néhány lapnyi apróság: Kelp Márton akkor segesvári iskolai rektor* és Nagy-Ari József, Apafi udvari papja** tollából, Tutius György segesdi lelkész Epigrammata Catonis Christiani libri IV.-ja /- 1686. RMK. II.1681. -/, amelyeket bizonyára a szerzők rendeltek meg Székesinél, míg Medgyesi Pál: Lelki A Be Ce-jének 4.kiadása /- 1684. RMK. I.1319. -/ és Szent-Mártoni Bodó János 1621-ben írt Dialogismus a Krisztus haláláról és feltámadásáról /- 1685. RMK. I.1333.; példány ismeretlen -/ c. műve talán a nyomdász saját vállalkozása volt, mellyel a Bethlen-féle munka előállításában beálló kénytelen szüneteket iparkodott kitölteni.

Akár 1686-ban, akár 1690-ben, de annyi kétségtelennek látszik, hogy a Keresdre vitt nyomda visszakerült K o - l o z s v á r r a*** Údvardi Mihály vagy Veresegyházi István keze alá, aki Údvardit 1690-ben a nyomda vezetésében felváltotta. Utóbbi 1693-ig állt a nyomda élén. Ekkor a nyomda önálló élete egy időre megszakad.

*RMK. II.1565. és 1566.; talán ezekre vezethető vissza az az állítás, hogy a nyomda végül Segesvárra került. Kelp művecskéi 1685-ből valók. Ugyanő 1689-ben már Nagyszébenben dolgoztat, ami arra vall, hogy Keresden ekkor már nem volt nyomda.

** 1684 és 1685-ből; példány ismeretlen. Emiliti Benkő a Bethlen féle Historia V. kötetének előszavában. VÖ: M. Kvszle, 1883. 248.1.

*** A Szenteyl-féle sajtó egy darabja 1896-ban még megvolt a kolozsvári református kollégiumban, rajta e kivésett sorral: Curavit Michael Sz.Veresegeyházi. L. Ferenczi, i.m. 41.1.

Ez idő tájt ugyanis az Amsterdamból Teleki Mihály hívására hazakerült Misztótfalusi Kis Miklós, az európai hírvetűmetsző és öntő Kolozsvárt a magával hozott anyag felhasználásával könyvnyomtatóműhelyt állított fel. A papokból és világiakból összetevődött református egyháztanács rábizta a két kollégium és a kolozsvári egyház nyomdáját. /- Dézsi, i.m. 112.1. -/ Ezt annyival is inkább megtehetette, mivel mindkét nyomda betűkészlete a hosszas használatból már igen elkopott és Kis megígérte, hogy ezek típusait ingyen fogja újraönteni, feltéve, ha neki is megadják mindazokat a jogokat és kiváltságokat, melyeket elődei is élveztek. Az egyházi tanács mindebbe belement s a nyomda részére átengedte a Torda utcai könyvnyomtató házat. Ezt azonban Kis nem találván céljaira alkalmasnak, sógorával elcserélte, s műhelyét felesége családi házában rendezte be. /- U.o. 117.1. -/ Elhamarkodott lépésüket a kolozsvári papok és tanárok, akikkel Kis rövidesen összezdült, keservesen megbánták s mindent elkövettek, hogy legalább a kolozsvári egyház nyomdáját visszahódítsák Kistől. /- U.o. 170.1. -/ Amikor azután az 1697. évi nagy tűzvész a város tetemes részét elhamvasztotta s Kis nyomdaépületét is közelről fenyegette, az egyházi tanáccsal oly határozatot hozattak, mely arra kötelezte Kist, hogy haladéktalanul szolgáltatassa ki a kollégiumok és az egyház betűkészletét, az újraöntött típusokat és a még átöntetleneket egyaránt. /- U.o. 170.1. -/ Kis kézzel-lábbal tiltakozott ez ellen a rá nézve sérelmes határozat ellen s annyit sikerült elérnie, hogy halasztást kapott s egyben ígéretet arra nézve, hogy az eredetileg ingyen felvállalt átöntésért száz betűnkint 25 dénárt fizetnek neki s hogy a betűket az egyház, amíg ő él, nem fogja használni. /- U.o. 171.1. -/ Kis az átöntés kötelezettségének részben megfelelt s egy 1702.február 3-án kelt nyugtatványa szerint a megújított betűkért Némethi Sámuel kolozsvári lelkésztől több évi részletben 560 magyar forintot kapott. Ugyanekkor kiadta az egyházi nyomda felszerelését s az átadásakor megállapított hiá-

nyokért kárpótlásul átengedte egy 12 forint értékű saját sajtóját. Egyuttal két rendbeli zsidó betűkészletet is adott 37 forint értékben, de ez összeg kifizetését, tekintettel arra, hogy a kollégium sajtóját s egyéb eszközeit használta, utóbb elengedte. /- L. Ferenczi, i.m. 55.l. -/ A kollégium nyomdája* továbbra is Kis birtokában maradt. Csak 1703-ban került vissza az egyház birtokába, amikor Kis nyomdáját az özvegytől megvásárolták. Ennek betűkészletét Kis érintetlenül hagyta; ezt mint használhatatlant a kollégium könyvtárhelyiségében raktározta el. /- Ferenczi, i.m. 73.l. -/ 1730-ban a református egyház nyomdájaként tovább működő Kis-féle nyomda akkori bérlőjét, Pataki Sámuelt szerződésben kötelezték rá, hogy "a most nyugovó typographia elkopott régi betűinek megújítására igyekezzék, bona fide christiana", /- U.o. 79.l. -/ De ez a kikötés továbbra is írott malaszt maradt.

A kollégiumi nyomda üzembehelyezésére csak 1755-ben került sor. Ekkor adták át egész betűkészletét - mely 23 mászat és 30 fontot nyomott - Pádi Székely Istvánnak, hogy azt újraöntve üzembe helyezze. Székely 1717. december 27-én született Kolozsvárt s ugyanitt végezte gimnáziumi tanulmányait. Már diák korában annyira érdeklődött a könyvnyomtatás iránt, hogy Szatmári Pap Sándor nyomdájában eltamolván a mesterség elemeit, a kollégium egyik szobájában a saját használatára egy kis műhelyt rendezett be, melyben kinyomtatta Vitringa Camposius ma már egy példányban sem ismeretes teológiai apróságát. 1741 őszén a református főtanoda 400 forintnyi segélyével Leydenbe ment, hogy elsajátítsa a betűmetszés és öntés mesterségét. Később újabb 300 forint segélyben részesült s est 1745-ben saját betűvel nyomtatott lappal nyugtázta. 1749-ben, amikor Utrechtben élt, újabb segélyért fo-

Ferenczi egyre "2 régi nyomdát" emleget, holott a gyulafehérvári és nagyvárad-kolozsvári nyomdák már régen egybeolvadtak s ezeket Kis is Mentségé-ben egynek veszi.

lyamodott s a kapott 100 aranyat újból nyomtatott nyugtán ismerte el. 1752-ben végre hazatért Kolozsvárra. A református főtanács szeptember 24-i ülésén személyesen bemutatta matrixait s kérté alkalmaztatását. Ezt meg is ígérték neki, de ígéretüket csak 1755-ben teljesíthették. Ez év február 15-én adták át neki a régi nyomda használhatatlan betűanyagát, hogy azt újraöntve mint kollégiumi nyomdát helyezze üzembe.

Székely értette mesterségét. Tényleg berendezett egy betűöntő műhelyt s több tanítványt képzett ki e téren, akik azután Debrecenben és Balázsfalván /- ennek rumén nyomdáját maga Székely látta el betűkészlettel -/ dolgoztak. A kollégiumi nyomdát azonban 1769.március 19-én bekövetkezett haláláig nem igen frissítette fel. "Az átvett betűket - írja Ferenczi /- i.m. 84-85.l. -/ - azon módon hagyta hátra, csak kevés újraöntött betűt találtak a feljegyzéskor s a nyomda általában nem volt virágzó állapotban". De nem is lehetett: hiszen a legjövendelmzőbb nyomtatványok előállítására, minők a naptár, az ábécé, a katekizmus, a nagy- és félzsoltár s több efféle, a református egyház nyomdáját bérlő Pataki Józsefnek kizárólagos szabadalma volt! /- U.o. 83.l. -/

A kollégium most elhatározta, hogy nem kísérletezik többé bérlőkkel, hanem - a jezsuiták módjára - saját kezelésében tartja fenn az üzemet. Az igazgatást Pataki Sámuelre, a kollégium rendes felügyelőjére bízta, aki 1785.április 5-ig látta el tisztét. Mint a lemondásakor felvett jegyzőkönyvből tudjuk, Pataki a nyomdát igen felvirágoztatta. Hivatalba lépésekor a nyomda "igen csekély állapotban volt, melyben csak kevés öntött betűk s azok is mind kopottak, egy elviselt nyomtató sajtó és egyéb eszközök majdnem hasznavehetetlenek; attól fogva pedig a régi betűk újra öntettek, feles ujakkal megszaporitattak. Szép számban új matrixok szereztek", s egy újabb sajtó állítottatott, a régi is egészben ujonnan ké-

* A Sárdi-féléket vették meg Lócséról. Ferenczi jegyzete.

szítottetett, egyéb typographiai instrumentumok is felesen vé-
tettek; ide járul, hogy nevezetes könyvek jöttek ki azon idő
óta ezen typographiában, hogy az exemplárookban már sok ezer
forint tőkéje van". /- Ferenczi, i.m. 85.1. -/ Ugyancsak ő
alatta emeltetett az az épület, mely, kibővitve, még 1896-
ban is a nyomda otthona volt.

Az elért eredményekben bizonyára nem kis része volt
Kapronczai Ádámnak, az egykori nagyenyedi diáknak, aki Ko-
lozsvárt, majd Bécsben és Triestben elsajátítván mestersé-
ge minden csinját-binját, 1780 tavaszától 1784.március 4-ig
évi 300 forint fizetéssel, szabad lakással s mellékes java-
dalmakkal a kollégiumi nyomda vezetője volt. /- U.o. 86-87.
1. -/

22. A MÁSODIK FEJEDELMI NYOMDAALAPÍTÁS SÁROSPATAKON

A XVII.század folyamán a Bethlen Gábor-alapította gyu-
lafehérvári fejedelmi nyomdán kívül a század derekán egy má-
sodik fejedelmi nyomda is létesült, még pedig S á r o s -
p a t a k o n . Erre I.Rákóczi György felesége, Lorántfi
Zsuzsánna kezével tett szert. /- Vö: A sárospataki református
főiskola értesítője. Sárospatak, 1895. 2.1. -/

I.Rákóczi György és felesége mindent elkövetett, hogy
a Sárospatakon 1531-ben a régi ferences kolostor helyén és
Kopácsi János ex-ferences vezetésével megalakult iskola szín-
vonalát emelje. Egy második gyulafehérvári főiskola eszméje
lebegett I.Rákóczi György szeme előtt s azt - miként Bethlen
Gábor a gyulafehérvárit - megfelelő nyomdával is fel akarta
szerelni. Világosan kitetszik ez Tolnai P.István sárospataki
prédikátornak és az iskola gondnokának I.Rákóczi Györgyhez
1635.március 2-án kelt és sokszor idézett /- legutóbb Har-
sányi István: A sárospataki nyomda leltárai. M.Kvazle, 1926.

112.1. -/ levelének következő részletéből: "A typographiának elkészítésére tudom Ngodnak szorgalmas gondja vagon, mind-azáltal mégis alázatosan könyörgünk Ngodnak, mint Kegyelmes Fejedelmünknek, hogy legyen oly reá való vigyázása Ngodnak, hogy rövid idő alatt elkészüljön. Soha meg nem mondhatjuk, minémü nagy szükségünk vagon reá".

I. Rákóczi György nem maradt a jó szándéknál: a nyomda legfontosabb részét, a típusokat be is szereztette, de a sajtó felállítása sokáig elhúzódott. A "sok szép típusok" - panaszolja Medgyesi Pál 1649. október 22-én III. Rákóczi Zsigmondhoz írt levelében - "csak rosdában" állottak. Pedig Medgyesi szerint a nyomda üzembe helyezéséhez már nem kelle-ne egyéb, mint egy épület és "holmi famunkabeli segítettés", nyomdász majd csak akadna "aki conventio nélkül is örömet felvállalná azt a hivatalt". /- Medgyesi levelét először az Erdélyi Prot. Közl. tette közzé 1876. 320. l., s azóta sok-szor idézték, legutóbb Harsányi i. h. -/

III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja most már hama-rosan tető alá hozták a régóta vajudó nyomda ügyét. Elhatá-rozásukra döntő hatással lehetett Comenius Ámos János az is-kola élére való meghívása. Neki a megvalósítandó pedagógiai reformokhoz mulhatatlan szüksége volt nyomdára. Mire Comenius 1650. november 20-án Sárospatakra érkezett, a nyomda is állt, sőt vezetőjét, az ugyancsak külföldi Renius Györgyöt is meg-fogadták. III. Rákóczi Zsigmondnak november 10-én Klobusiczky András uradalmi igazgatóhoz intézett leveléből tudjuk, hogy Lorántfi Zsuzsánna évi 30 császári tallér készpénzfizetést s elég tekintélyes természetbeni szolgáltatást biztosított ne-ki: nevezetesen 18 köből búzát vagy lánglisztet, két hordó bort vagy ennek fejében 20 forintot, egy-egy köből borsót és kölest, két köből árpát, két disznót vagy hat forintot, tíz gomolya /justae/ vaját és 60 font sajtot. /- Vö: Szilágyi Sándor: Az első sárospataki nyomtatvány. M. Kvszle, 1886.

13.1. -/

A sajtó első terméke - Comenius saját állítása szerint /- Opera omnia, III. 68.l., idézi Szilágyi, M.Kvszle, 1886. 14.l. -/ - Primitiae laborum scholasticorum címmel kiadott három beszéde /- hasonmások: M.Kvszle, 1886. 16. és 17.l. -/ volt. Ugyancsak az ő tollából került ki a nyomda pedagógiai szempontból legfontosabb terméke az Eruditio scholastica három kötete, mindhárom 1652-ben. /- RMK. II.770-772. -/ A mű első része a Vestibulum 1737-ig hazánkban számos új kiadást ért. Ezek kettejét 1661-ben és 1662-ben maga a sárospataki officina állította elő. /- RMK. II.975. és 998. L.Szinnyei: M.irók. II.96.h. -/

De a nyomda legszorgalmasabb foglalkoztatója Medgyesi Pál volt, akinek 1653-1660.között nem kevesebb mint tizenhat munkája került ki a sárospataki sajtóból, nem számítva bele a Liturgia sacrae coenae-t 1658-ból, melyhez szintén ő irt előszót. Közben Renius 1657.junius 24-e után meghalt. /-Egy e napon elhangzott beszéd még Renius cégjelzésével jelent meg. RMK. I.992. -/ "Ő Nagyságok Typographiájok /- vö. a RMK. I.873. impresszumával; latin megfelelői: "Typis Celsiss. Principis" és "Typis Illustr. Principis", RMK. II.835. és 836., mindhárom Rosnyai féle nyomtatványokon -/ vezetője Rosnyai János, a későbbi debreceni könyvnyomtató lett.

A nyomda Rákócziné Lorántfi Zsuzsánna 1660.április 18-án bekövetkezett halála után a fejedelemszöveg végakarata következtében a sárospataki református kollégium tulajdonába ment. Mint kollégiumi nyomda, Rosnyai szakavatott vezetése alatt 1671.október 20-ig működött. II.Rákóczi György özvegye, a katolikus Báthory Zsófia apránkint sorra megvonta mindazokat a jótéteményeket a kollégiumtól, amelyekkel azt anyósa elhalmozta. Így az iskola épületeit s minden ingatlanát a várba telepített jezsuitáknak adományozta. Ez intézkedések következtében a kollégium tanárai és tanulói Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra költöztek. Velük együtt Rosnyai is Debrecenbe távozott s a magával vitt nyomdai felszerelést ládába csomagoltan az ottani nagy ta-

nácsháznál raktározta el.

A nyomda elköltöztetése, úgy látszik, simán ment végbe. Miként ez a nyomdáról 1666-ban, 1669-ben és 1674-ben - ez-uttal Debrecenben - felvett és szerencsésen ránk maradt leltárakból megállapítható, nemcsak a nyomda 55 mássa és 47 font súlyu egész betükészletét, a kalendáriumhoz való jegyeket, néhány betű hijával az ötféle iniciálé-sorozatot, a "könyvek végében s Titulus eleiben levő" 26 "cifrá"-t s az egy mássát és 100 fontot kitevő "külömb külömb flores"-eket sikerült Debrecenbe átmenteni, hanem a két sajtót is, a hozzájuk tartozó két réz "fundamentum"-mal, még pedig a kisebbiket "minden szerszámával a Rámák Strophjain kívül" s a nagyobbikat két oszlopa s az egyik ráma összes csavarjai hiján. De még az olyan apróságokról sem feledkeztek meg, minők a betűszedéshez szükséges hat darab sorjázó - az 1674-i leltár a német Winckelhak műszót használja, az 1666.évi a magyar "bötü szedő vas"-at /- melleleg, ez megdönti Pusztai /s.v. Szedővas/ azon állítását, mintha szedőink 1796-ig vasból készült sorjázók helyett a betűöntők faszorjázóit használták volna; ezt az állítást a Biró-féle Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. is megismétli! -/, "a két praelumhoz /sajtóhoz/ való össze-járó, két vas-gyertya tartó", egy "félágó pathóveró", egy "három szegű stropholo vas", két "gyarló punctura" /-mai műszóval péce, a sajtó födelére alkalmazott fém-cövek, mely a nyomandó iverk megrügztetésére szolgál -/, hat ugyancsak "gyarló" rámába való "sroph" s különböző "praelumhoz való fa strophok". Megjegyzendő, hogy a betükészlet nagy részét a rekeszes betűszedő szekrényekben /casta/ vitték át Debrecenbe /- az 1674-i leltár 59 castát sorol fel az 1666.évi leltár 43 és fél pár castájával szemben -/ s csak 10 mássa 97 fontnyit 14 közönséges ládában, ebből két mássa 43 font új betűt.

Ha a Debrecenben felvett leltárt egybevetjük a még Sárospatakon készült, különösen részletes 1666.évi jegyzékkel, úgy megállapíthatjuk, hogy mindössze egy "keő kantso vagy

katlanka", egy "négy szegő lábás asztal", "három rosz egyes székek", 18 "böttü tarto théca", egy "punctura", egy "ollo pengelye nélkül", két "kopott vesük fa nyelestől", két "hitván reszelők", egy "keresztes veső", egy "vas rámát srofolo pörölyöcske", két "nyomtatáshoz valo kész laptá", nyolc "bütühöz valo hajok" s egy "gyántát főző réz fazék fedelestől, lábastól", tehát csupa nagyrészt könnyen pótolható apróság ment veszendőbe.

A leltárak szerint a sárospataki nyomda a következő betűfajokkal rendelkezett: A/ latinok: a/ antikva típusok a következő nagyságokban: Canon magnus; Canon parvus; Secunda magna; Secunda parva; Paragon; Tertia; Media; Cicero; Garmond /jegyzékeink hol Garmontnak, hol Gármuntnak írják!//; b/ dőlt /kurziv/ típusok: Paragon; Tertia; Media; Cicero; Garmond; B/ görögök: Tertia; Media; Cicero s végül C/ hébererek csupán Cicero-nagyságban. A görög és héber típusok csekély mennyiségéből következtethetjük, hogy a nyomda görög vagy héber könyvek kinyomtatására nem gondolt s típusait a teológiai munkákban néha elkerülhetetlen görög vagy héber idézetek kedvéért szerezte be. Érdekes, hogy a nagyobb /Tertia és Media/ görög betűfajok az 1674.évi leltárban szerepelnek először s így azokat a nyomdának 1669.november 19-én után kellett beszereznie. A nyomda huszonegy évi fennállása alatt, írja Harsányi /- M.Kvszle, 1926. 113.l. -/ "Szabó K. és Sztripszky adatai szerint 62 magyar és 35 latin, összesen 97 nyomtatvány került ki sajtói alól, nem említve néhány olyan hely nélkül megjelent nyomtatványt /Pósházi vitairatai, az 1667-i vizsolyi kánonok stb./, melyek valószínűleg Sárospatakon nyomattak" s tegyük hozzá mindazt az efemer értékű sajtóterméket - gondoljunk csak a felszerelés naptárjegyei által bizonyított sárospataki kalendáriumra - melynek még csak a hire sem maradt az utókorra! Sajnos, a nyomda Debrecenbe költöztetésével sem kerülhette ki sorsát, a végső pusztulást. A debreceni nyomdával együtt a pataki is áldozatául esett 1706.október 21-én a katonák pusztító dühének.

23. A FERENCESEK CSIKSOMLYÓI NYOMDÁJA
/1675 KÖRÜL/

1675 táján létesült az első erdélyi katolikus jellegű könyvnyomda a ferencesek Sárló Boldogasszonyról elnevezett csiksomlyói kolostorában.

Alapítása az 1629-ben Nagykájonban született Kájoni János nevéhez fűződik, aki főleg az egyházi ének és zene fejlesztése körül szerzett érdemeket. Korán, 1647-ben lépett Sz. Ferenc rendjébe s ott csakhamar vezető pozícióra emelkedett. 1664-ben felépítette a tatár betörés alkalmával elpusztult csiksomlyói templomot s 1669-ben az ottani iskolát, mely annyira fellendült, hogy 1690-ben 171, 1694-ben pedig 200 növendéke volt.*

Még 1669-ben Szárhegyre, majd 1675-ben ismét Csiksomlyóra került s mint tartományi rendfőnök, ott könyvnyomdát állított fel, melynek valami Cassai András volt a faktora. A nyomda első ismert és irodalomtörténeti szempontból legjelentősebb terméke a Kájoni-szerkesztette Cantionalé catholicum 1676-ból /- RMK. I.1188. -/, melyben több száz magyar és latin egyházi éneket gyűjtött egybe. A munkát a szerzetesek sajtójukon 1719-ben és 1805-ben újból kinyomtatták. /- L. Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp. 1931. III. 220.1. -/ Egy másik fontos kiadványa a szerzetesek használatára szánt latin imakönyv, a Nova quaedam officia cum propriis Sanctorum Regni Hungariae et SS. Ordinis S.P.N. Francisci /- M. Evszle, 1913. 347.1. -/ 1685-ből, melynek Szabó előtt ismeretlen unikumát 1913-ban a székelyudvarhelyi ferences zárda őrizte. E nagyszabású munkák mellett a nyomda

* Vö: A csiksomlyói r.k. gimnázium értesítője. 1896. 4.1. Ezzel szemben Rupp Kornél: Adalékok Kájoni János életéhez, M. Evszle, 1896. 65-67.1. c. dolgozatában azt állítja, hogy Kájoni az iskolát 1661-ben építette fel s 1666-ban mint mikházi zárdafőnök az ottani fából épített kolostort cserélte fel kőépülettel.

főleg naptárakat, néhány lapnyi népies hitbuzgalmi kiadványokat vetett a piacra, amelyek túlnyomórészt elpusztultak.

A barátok, akik maguk dolgoztak sajtójukon, elvértve később is megpróbálkoztak egy-egy nagyobb szabásu kiadvánnyal. Így 1745-ben egy Verbóczi-kiadással. A nyomda még a XIX.században is vegetált, sőt 1848-49-ben bizonyos nevezetességre tett szert azzal, hogy a hazafias barátok nyomtatták ki Bem hivatalos közlönyét, a Hadi Lapok-at. Utoljára - írja Pirtinger - a kopott betűkkel már csak gyónó-cédulákat, rövid imákat s egyéb apróságokat állítottak elő. Az utolsó, szedésben jártas barát szerinte 1897 táján halt el.

24. A XVII. SZÁZAD VÉGÉN KELETKEZETT KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KÖNYVNYOMDA

A XVII.század utolsó tizedében három /vagy valószínűben két/ új nyomda keletkezett, mindhárom K o l o z s -
v á r t .

Ezek legelseje az a nyomda volt, melynek legrégebb emléke Comenius Ámos János: Eruditio scholasticá-jának első része 1691-ben ezzel az impresszummal: "Apud Vidnam Andreae Lengyel" /- RMK. II.1685. -/. Ez a Lengyel Andrásné tulajdonképpen Kmita András nevű lengyel unitárius özvegye, született Wilhelm Krisztina volt, aki 1704.junius 14-én bekövetkezett haláláig élt Kolozsvárt. Vagyonos asszony volt, s Uzoni Fosztó szerint úgy került a nyomda birtokába, hogy pár ezer forint kölcsönnel hozzájárulván az unitáriusok nyomdájához.

* Vö: Grafikai Szle, 1897. 164-165.l. - Testimonium de confessione paschali peracta [tanúsítvány a húsvéti gyónás elvégzéséről]. - A nyomda egész természetéről tájékoztat Glósz Miksa: A csiksomlyói szent Ferenc-rendi szerzetesek nyomdája 1682-1884. évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes címtára. Csiksomlyó, 1884.

ja megvásárlásához, ezek nyomdájukat zálogkép engedték át neki. /- Vö: Ferenczi, i.m. 69.1. -/ Ennek azonban Ferenczi véleménye szerint ellene mond az a körülmény, hogy az unitáriusok csak az 1696.január 18-i egyházi főtanácsí ülésben rendelték el a nyomda javára eszközzendő gyűjtést s az így befolyt "összegekből Danzig városából /- Kemény József szerint Kmita Jánostól, de a kortárs Misztótfalusi Kis Miklós szerint [- Mentsége, 45.1. -] az unitáriusok Bécsből hozták betűiket -/ 4000 forinton nyomdát vettek, melyet a jelenlegi /1896/ r.k. plébániai épületben, Jakab Elek szerint a főtéri templom sekrestyéjében helyeztek el; mert ezek akkor még kezökön voltak". A nyomda - írja továbbá Ferenczi - 1696.február 6-án vagy 7-én érkezett meg, de csak 1697-ben kezdte meg működését. /- U.o. 72.1. -/

A magunk részéről éppen nem tartjuk kizárt dolognak, hogy a Lengyel /Kmita/ Andrásné és az "unitárius ecclesia" cégjelzéssel ellátott nyomtatványok egy és ugyanannak a sajtónak a termékei. Kmitáné anyjával, Wilhelm Mártonnak, II. Kázmér és III.Zsigmond lengyel királyok udvari orvosának özvegyével Lengyelországból - tehát akár Danzigból is - telepedett le mint menekült Kolozsvárt s innen hozhatta magával a nyomdát mint a Kemény-említett Kmita Jánostól férje útján rászállt örökséget. Néhai férje révén kétségtelenül volt valami köze a könyvnyomtatáshoz, sőt több mint valószínű, hogy özevgyi jogon gyakorolta ezt a mesterséget. Sok baja lévén a munkásokkal, igyekezett megszabadulni a nyomdától, mely az emlékek tanúsága szerint 1699-ig az említett munkán kívül semmit sem produkált. Nagyon kapóra jött tehát neki az unitáriusok abbeli törekvése, hogy nyomdát állítsanak és sietett nekik Danzigból hozott nyomdáját felajánlani. Csakis így válik érthetővé, mint vehette az unitárius egyház már 1696.február elején birtokába a danzigi nyomdai felszerelést, jóllehet alig három hét előtt indította meg erre a gyűjtést!

Ezt a véleményünket az 1698.évi Catechesis /- RMK. I. 1522. -/ is megerősíti, mely "Az Unitária Ecclesia típusai-

val Kmita Andrásné költségével" jelent meg. Minthogy azonban az unitáriusok nem tudták kifizetni a teljes vételárat, az üzveggy továbbra is részese volt az üzemnek s a kiadványok egy része 1699-1703. között az ő cégjelzésével látott napvilágot. Különösen az olyanok, amelyeknél az előállító nyomda unitárius voltát nem látszott célszerűnek kihangsúlyozni. Ilyenek például Szent-Páli Nagy Ferenc Verbőczy-Compendium-a /- RMK. I.1541. -/ 1699-ből, a katolikus Beniczky Péter Magyar rithmusok című verseskönyve /- RMK. I. 1554. -/ 1700-ból s a Vízkeleti Zsigmond kolozsmonostori prelátust üdvözlő Vale Eucharisticum /- RMK. II.1999. -/ ugyanabból az esztendőből, vagy a református Dálnoki Benkő Márton Florus-fordítása /- RMK. I.1649. -/ 1702-ből.

Kmitáné halálával a nyomda működése megszűnik. Ugy látszik, ő volt az éltető lelke az egész vállalkozásnak. A nyomda művezetői sorából név szerint kettőt ismerünk, Liszkai Mihályt /1697/ és Heltzdörffer Mihályt /1702/, aki utóbb - mint láttuk - Nagyszébenben gyakorolta mesterségét. A használatlanul heverő nyomdát Bod Péter szerint /- vö: Ferenczi, i.m. 73.l. jegyz. -/ a háborúság idejében a templomban raktározták el, amelyet Steinville erdélyi katonai parancsnok rendelkezéséből átadtak a katolikusoknak. Betűanyagát Ferenczi szerint 1737-ben a reformátusok vették meg.

25. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA

Jóval nagyobb jelentősége volt annak a k o l o z s v á r i nyomdai üzemnek, melyet ugyancsak az 1690-es évek elején Misztótfalusi Kis Miklós alapított, aki, mint láttuk, a református főiskola és a református egyház nyomdáit is egyesítette a maga officinájával.

Kis Miklós* a Nagybányával szomszédos Alsómisztótfaluban született 1650-ben, szegény sorsu szülőktől. Iskoláit szülőfalujában, Nagybányán és Nagyenyeden végezte Horti István nagybányai rektor, majd misztótfalusi lelkész támogatásával. 1676-ban preceptor volt Nagyenyeden, 1677-ben pedig tanító lett Fogarason, ahol ekkor régi jóakarója, Horti volt a lelkész. Fogarason három év alatt 300 tallért sikerült összegyűjtenie oly célból, hogy Hollandiában folytassa tanulmányait. Pápai Páriz Ferenc, egykori nagyenyedi iskolatársa ekkor azt ajánlotta neki, hogy Hollandiában ne a lelkészi, hanem a tipográfusi pályára képezze ki magát, "mert Prédikátorink - ugymond - Istennek hála elegenden vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nintsen" /- Mentsége, 52. l. -/.

Kis megfogadta a tanácsot s 1680 őszén Amsterdamba érkezvén, beszegődött a Blaeu-céghez, mely akkor - kihevervén az 1673. évi tűzvész rombolásait - Blaeu Péter és János vezetése alatt ismét virágzott. Blaeuék tanácsára elsősorban a betűöntés és betűmetszés mesterségét kívánta elsajátítani s félévi tandíj fejében 200 tallért fizetett nekik. Eleinte a betűöntés fogásaira tanították meg, majd 1681. január 15-e táján - miként ezt ekkor kelt Párizhoz írt leveléből tudjuk - hozzáfogott a betűmetszés elsajátításához. E téren rövidesen annyira vitte, hogy mestere is vele javíttatta ki a maga matrixait.

* Vö: Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a 17. században. Bp. 1898. Főforrása: M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentsege. Kolosvárt 1698. c. röpirata [- RMK. I. 1528. -], amelyet Tolnai Gábor "bérekesztő-beszédével" 1940-ben újra kiadott a gyomai Kner-nyomda. - Misztótfalusi Kis Miklóssal újabban foglalkoztak: Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. ITK. 1954. 284-296. l. - Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi. M. Kvszle, 1957. 63-66. l. - Schütz Ödön: Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek. M. Kvszle, 1957. 335-346. l. - Országh László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. M. Kvszle, 1958. 22-41. l. - Herepei János: Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai. M. Kvszle, 1958. 56-62. l.

Hire csakhamar elterjedt, s elhalmozták megrendelésekkel. Éjt-napot egygé téve dolgozott, s munkája jól jövedelmezett. Eleinte három betűmatrixért kapott egy tallért, később kettőért fizettek neki annyit s végül a matrixok darabjért is szívesen megadták a tallért. A hátsó vársánccon a Hattyuhoz címzett serfőzővel szemben, Warner Warnersz házában lévő mihelyét* egyre többen keresték fel megrendelésekkel, mégpedig nemcsak Hollandiából, hanem Lengyel-, Német- és Svédországból s talán Angliából is.

Egyik legnagyobb megrendelője Artsil ismerethi /Georgia/ király volt, aki Witsen amsterdami polgármester tanácsára Kisünkkel metszette a georgiai ábécét. Brosset véleménye szerint ezekkel az Amsterdamban készült típusokkal nyomtatták ki később a georgiai Bibliát. /- Hist. de la Géorgie. St.Pétersbourg, 1850-57. T. VI.p. II.livr.2. 352.l., idézi Dézsi, 89.l. 4.jegyz. -/

Egy másik előkelő megrendelője III.Cosimo dei Medici, az esztelen pazarlásaiért alattvalói előtt gyűlöletes toscanai nagyherceg volt, aki, elhatározván, hogy újjáalakítja a Stamperia Granducalét**, vele készítetteti el az új betűnyagot, sőt arra is igyekezett őt rábírní, hogy legalább fél-évre telepedjék le Firenzében, ott rendezze be a betűöntő

* Ez a cím szerepel napjainkban előkerült betűmintaalapján /vö: Szentkuty Pál: M.Tótfaluai Kis Miklós amsterdami betűmintaalapja. M.Kvszle, 1942. 368-374.l. 2.mell./, és a Biblia kinyomtatásánál egykori segítőtársa, Kaposi [Juhász] Sámuel kéziratban maradt Omniarium-ában. /- Vö: Gyulai Farkas: Adatok a könyvnyomtatás történetéhez. M.Kvszle, 1902. 75.l. Az itt közölt lakcím magyar fordításába furcsa lejtárjakab ocsuzott be: az achter Burgwal nem a "nyulcadik", hanem a hátsó vársánc! -/

** Ez a nyomda a Signoretti és Nesti társaság üzeméből fejlődött, mely 1643-ban elnyerte II.Fernando kizárólagos szabadalmát. Vö: Fumagalli, G.: Lexicon typographicum Italiae. Florenca, 1905. 146-147.l. Fumagalli nagyon is vázlatos cikkében III.Cosimo újításairól egy szóval sem emlékezik meg. Erdemes volna ebből a szempontból átkutatni a firenzei állami levéltárat!

műhelyt s tanítsa meg a személyzetet az általa szállított eszközök használatára. Kis nem fogadta el a meghívást, amit ugyan okosan tett. III. Cosimo ui. - miként a Biographie universelle-ben olvasható életrajzából tudjuk - szívesen telepített országába "eretnekek"-et, de ezeket előbb visszatértette az Egyházba. Lehet, hogy Kissel is ez volt a célja.

Kis betűmetszői sikerét minden tekintetben igazolja az az ivrét alaku mintalap, melyet Szenkuty Pál - Kelemen Lajos levéltári főigazgató utmutatása alapján - az Országos Levéltár egy iratkötegeből napfényre hozott s eredeti nagyságban készült hasonmásban közzétett. /- M.Kvszle, id.cikk és klny.-/ Az érdekes nyomtatvány, mely a Kis által árusított betűmintákat /matrizokat/ ismerteti, néhány sornyi szemelvényben, összesen 14 féle antikva /romain/ és kurzív /cursiv/ betűtípust mutat be pontnagyságuk szerinti egymásutánban s az akkor Hollandiában szokásos elnevezések alatt. Ezek: Groot Canon /32 pont, németül ma kleine Kanon/,^{*} Clein Canon /24 pont, Doppel Cicero, magyarul Révai nagy lexikona szerint két Cicero/, Ascendonica /valószínűleg az Enschedénél Groot paragonnak jelzett 20-22 pont nagyságu Grobe Text/, Paragon /valószínűleg az Enschedénél Kleine paragonnak jelzett 18 pontnyi Text/, Text /16 pont, német-magyar Tertia/, Augustin /12 pont, Cicero/, Mediaen /11 pont, német Kleine Cicero/, Descendian /Enschedénél Dessendiaan, 10 pont, német Corpus, magyar Garmond/, Garmont /9 pont, német Bourgis, magyar borgisz/, Burgois /valószínűleg az Enschedénél Galjard néven szereplő 8 pontos német-magyar Petit/, Brevier /7 1/2 pont, németül is Brevier/, Colonel / 7 pont, német és magyar ua./, Non parel /Enschedénél 6 pontnyi Parel, német-magyar non-

* A pontnagyságot és elnevezésük német megfelelőjét Ch. Enschedé: Ponderies de caractères et leur matériel dans les Pays Bas. Haarlem, 1908. XXV. l. lévő táblázat nyomán adjuk, megjegyezvén, hogy Enschedé a holland nyelvhasználatban sem az Ascendonica, sem a Burgois grádus elnevezést nem ismeri, illetve utóbbit mint a Hollandiában szokásos Garmond elnevezés német megfelelőjét Bourgis alakban említi!

pareille/, Peerel /Enschedeénél 5 pontnyi Parel, német Perl, magyar gyöngy/, ezekhez járulnak Descendian /Corpus-Garmond/ nagyságu kottafejek, Mediaen /kis Cicero/ nagyságu görög, Parangon nagyságu pontozatlan, Augustin /Cicero/ és Garmont /Borgisz/ nagyságu pontozott héber típusok.

Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Kis kolozsvári betűöntődéje felszereléséről 1711.szeptemberében felvett leltárban /- közölte Imreh Sándor: Tótfalusi Kis Miklós nyomdája c. a Typographia 1880. 14. és köv.sz.-ában megjelent cikksorozatában -/ mindezek a típusfélések a következő betűfajtákkal megszerezve sorra előfordulnak: Joli /6 1/2 pont, az angolok emeraldja/ és Diamant /4 pont, magyarul gyémánt/ a latin, Descendian, Garmond és Brevier a görög, Text, Median, Descendian, Colonell és a négyzetes Rabin a héber betűk sorából, sőt még 25 kellősítetlen német "Capitel matrix" is akadt. De Kis nem csupán latin, fraktur, görög és héber betűket meg hangjegyeket /"cotak vagy niták", ahogy a leltár emlegeti őket/, hanem tipográfiai díszeket is metszett: legalább az említett leltárban, mely az évek óta használatlanul heverő betűvéső és öntő eszközök hihetetlen lezüllését tanúsítja, egy ilyen tétel is szerepel "Miscell.Flor.Matrix 5".

Kis a betűmetszést valószínűleg a Mentségé-ben sűrűn szereplő Joseph Athiastól sajátította el, vagy legalábbis az ő műhelyében tökéletesítette a Blaeuénál tanultakat. Szentkúty szerint alighanem az ő közvetítésével ismerkedett meg "a XVII.századnak betűben egyetlen igazán eredeti formateremtőjé"-vel, a főként az Elzevir cégnek dolgozó Christoffel Van Dyck betűmintáit bemutató Specimen-ével, melynek külső elrendezését is híven követte a maga mintalapjánál. De a betűk tervezésében is hatása alá került. "Különösen nyilvánvaló ez a kisebb grádusokban. A stílus-rokonság már első pillantásra szembetűnő", míg nagy grádusu kurzívái "a betűkompozíciónak utolérhetetlen remekei" s Van Dyck "bármely, jócskán dűledező kurzíváját messze tulzárnyalják... A betűk ductusa tökéletes. Ez biztosítja a sorok gyönyörűen egyenletes per-

gését s a betűk egymásradőlését eleve kizárja. Ennél előkelőbb és szebb kurzívát csak a legnagyobbak, Bodoni és Didot alkottak száz évvel később!" De Kisnek az amsterdami mintalapján látható antikva, görög és héber típusai is elérik "a kor legjelesebbjeinek betűkompozícióit". /- I.h. 371-373.l.-/ E betűket látva megértjük, hogy Kis mindenfelől elhalmozták megrendelésekkel s nem esik nehezünkre elhinni dicsekvését, mely szerint "néha targontzával tolyták a pénzt szállására". /- Mentsége, 2.l. -/

Kis józan életű, takarékos ember volt, még azt is ajánlta, amit kenyérre kellett költenie "nyavalás teste" táplálására; bort hónapszám nem ivott és "minél alább való s oltsóbb eledellel lehetett", olyannal élt. /- U.o. 2.l. -/ Így azután a saját erejéből megvalósíthatta kedves tervét, a Károli-féle teljes Biblia, az Új Szövetség és a Zsoltároskönyv zsebalaku új kiadását.

Az erdélyi református egyház ezt már Kis külföldre indulása idején programjába vette s Kis főleg azért biztatták a nyomdászati ismeretek elemeinek elsajátítására, hogy a tervezett új kiadást ő irányítsa akár itthon, akár a külföldön. Később azonban ígéretükről megfélekedtek s amikor az új Biblia-kiadásra szánt 2500 arany /10.000 forint/ 1682 végén együtt volt, a Kolozsvárt egybegyűlt református lelkészek és főurak úgy határoztak, hogy valamelyik tudós külföldi professzortól kérnek arra nézve felvilágosítást, mennyibe kerülne a Bibliának odakint való kinyomatása. Kisről, mint a munkálatok vezetőjéről már szó sem esett. Őrá vonatkozólag úgy határoztak, hogy megfelelő nyomdai felszereléssel jöjjön haza, de e határozatot elfelejtették vele közölni.

Kis tehát méltán tehetta fel, hogy az otthoniak a Biblia kinyomtatásáról lemondtak s ezért határozta el magát arra, hogy saját szakállára fogja kihozni a Szentírást. Amikor hozzákészült terve megvalósításához, rájött, hogy a Károli-féle fordítás annyira hibás, hogy azt kár volna változatla-

nul kinyomtatni. Utrechti magyar diákokkal szövetkezve átjavitotta az egész fordítást s úgy szedte ki azt az e célra kibérelt nyomdában. Az átdolgozás híre, az ilyenkor szokásos tulzott formában jutott el Erdélybe s ott érthetően nagy megütközést keltett. 1685.februárjában kiküldték Amsterdamba az akkor Berlinben időző Kolozsvári István gyulafehérvári tanárt, aki előbb szép szóval akarta rávenni Kis terve elejtésére. Majd mikor ez nem sikerült neki, az amsterdami egyházi tanács elé vitte az ügyet, de itt sem ért célt. Végre is az otthoniak abba hagyták Kis szorongatását és ő 1685 pünkösdtáján szerencsésen befejezte Bibliája kinyomtatását. A nyomtatáshoz saját metszésű betűt használta fel, egy "6 pontos finom kis antikvát" s a bevezetéshez egy ugyancsak kisméretű kurzívát, Szentkuty megállapítása szerint "minden barokos tulzása ellenére is egyik legbájosabb betűjét". /- I.m. 374. l. -/

A következő évben azután kinyomtatta az Uj Testamentumot és a Szenczi Molnár Albert-féle Soltárok-at, mindkettőt az Elzevirek által divatba hozott zsebkiadásban. /- RMK. I. 1324. -/ A teljes Bibliá-ból 3500, az Uj Testamentum-ból és a Soltárok-ból egyenkint 4200 példányt nyomtatott s a példányok nagy részét dusan aranyozott bőrbe köttette.

A vállalkozás sok pénzt emésztett fel, - csak a könyvkötőknek hetenkint száz forintot kellett fizetnie, - úgy hogy Kis kénytelen volt még egy ideig továbbfolytatni a jól jövedelmező betűmetsző és öntő tevékenységét. Csakis így válik érthetővé, miért huzódott el hazautazása 1689 őszéig, noha Teleki Mihály, akit kiadványa tiszteletpéldányával egészen a maga pártjára hódított, már az 1687.évi februári vagy novemberi országgyűlésen mozgalmat indított hazahívására s az urak közt közel 200 aranyat gyűjtött össze részére utiköltségül. Kis egyébként ezt az összeget /- Dézsi, i.m. 94-95.l. -/ 220 forintra /?/ kikerekítvén átadta a [holland?] kormánynak, hogy kamatait a pénzből kifogyott s haza készülő magyar diákoknak adja utiköltségül.

Kis a legrózsásabb reményekkel eltelve fog a hazautazáshoz. Annyira bizik kiadványai könyvtári sikerében, hogy készpénze egy részét szétosztja a hollandiai magyar diákok között. Más részén könyveket vásárol s csak annyit tart meg magának, amennyit a hazautazásra okvetlenül szükségesnek ítél. Még a betűkészítő szerszámok és matrixok egy részét is visszahagyta Amsterdamban s részben Lipcsében. Bizonyára ugy okoskodott, hogy mindezt újra beszerezheti majd otthon a bibliákból befolyó összegekből. Sajnos, csalódnia kellett. Az első csalódás Kassán érte, ahol a Német- és Lengyelországon át vezető hosszú és kalandos ut után először állt meg magyar földön. A második Debrecenben, amelynek népes vásárain, úgy vélte, nagy üzletet csinál. Könyvei sehogysem fogytak, pedig igyekezett alacsony árakat szabni. A diszkótésű szoltárt 20 garasra, az egyszerűbbet 75 pénzre, az aranyos Új Testamentumot két forintra tartotta - még így is begyűlt volna könyveiből vagy 30.000 forint - de hiába. Most már csak egyetlen reménye volt: jóakarója, Teleki Mihály. A főúr szívesen fogadta. Azt ajánlotta neki, hogy telepedjék le Nagyenyeden vagy Marosvásárhelyen, de Kis inkább a központibb fekvésű Kolozsvár mellett döntött, remélve, hogy papírszükségletét is és a mesterségéhez szükséges eszközöket is itt könnyebben tudja majd beszerezni, illetve megcsináltatni. Teleki nem erőltette tovább a dolgot, sőt, hogy Kis terveit előmozdítsa, a Bibliából 500 forintért száz példányt vásárolt.

Kis - miként azt a kolozsvári református nyomda története során már elmondtuk - üzemet felesége házában rendezte be. Sajtójának első ismert terméke az 1694-re szóló magyar Kalendárium /- RMK. I. 1464. -/, mely 1693 vége felé kerülhetett ki a nyomdából, s az utolsó azon három kötet valamelyike, mely Ferenczi szerint /- i.m. 68.l. -/ 1702-ben látott napvilágot. Nyomatványainak számát Ferenczi nyolcvanra, Déssi - az elveszetteket is beleszámítva kerekén százra teszi. /- Elveszettek pl.: az Argirus, a Tékozló asszo-

nyokról való s "egyéb híjjába való históriák", a kolozsvári református egyház részére készült gyászlapok, az un. "chárták" s több efféle. I.m. 120.1. -/ Ez nem valami nagy szám, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy igen sok köztük a pár levélre vagy néhány ivre terjedő apróság. Persze néhány nagyobb szabásu nyomtatványa is akad. Ilyenek a *Compilatae constitutiones regni Transylvaniae* 3.kiadása /- RMK. I.1496. -/, *Haller János Hármas históriája* /- RMK. I.1470. -/ és *Pápai Páriz Ferenc Pax corporis-ának* 3.kiadása /- RMK. I.1474. Szentkuty id.cikke 1.mellékletén 1685.évinek feltüntetve! -/ 1695-ből, az *Approbatae constitutiones* 3.kiadása /- RMK. I.1486. -/ 1696-ből, *Pápai Páriz Pax sepulcri-ja* /- RMK. I.1526. -/ s *Verbóczi István Decretum latino-hungaricum-a* /- RMK. I.1529. II.1924. -/ 1698-ből, *Debreczeni Ember Pál Szent Siklus-a* /- RMK. I.1556. -/ 1700-ből és *Garizim és Ebál-ja* /- RMK. I. 1650. -/ 1702-ből. Mint kuriózumokat megemlíthetjük *Jacobus Alting Fundamenta punctationis linguae sanctae-ját* /- RMK.II. 1917. -/ és *Kaposi Sámuel mindössze kilenc levélnyi Memoriale hebraicum-át* /- RMK. II.1921. -/ 1698-ből, melyek közül az utóbbi - Szabó szerint - az első hazai héber betűs nyomtatvány. /- Egyes héber szavakkal már jóval előbb, így Sylvesternél is találkoztunk. -/

A nyomda egyik legutolsó terméke, a kis 12-edrét alaku *Sz.Dávid 150 soltári Szenczi Molnár Albert fordításában* /-RMK. I.1628. -/, 1701-ben hagyta el a sajtót: Azért érdemel figyelmet, mert bizonyítja, hogy addigra Kisnek sikerült végre tudnia az amsterdami kiadás mind a 4200 példányán! Magyar irodalmi szempontból valamennyi között a legnevezetesebb *Haller Hármas históriá-ja*, remekbe készült címlappal. "Papirosa, betűje oly szép - írja róla Négyesy László /- Beöthy-Badics: *A magyar irodalom története*. 3.kiad. Bp. 1906. I. 485.l. -/ - akár egy - hamisítványé", ami a bőkezű szerző-kiadó és a finom izlésű tipográfus közös érdeme.

Általában Kis nyomtatványai betűk dolgában jóval túlszárnyalják a korabeli hazai sajtótermékeket, jóllehet Kolozs-

várt készült betűi - amint ezt Szentkuty megállapította - messze mögötte maradnak az amsterdami mintalap típusainak. Szentkuty a hanyatlást csak részben írja a hazai durvább papiros terhére, a főokot az öregedő mester alkotó erejének megcsappanásában látja, s utóbbit a kortársak lelket felőr-lő hajszájával hozza kapcsolatba. De Kis kolozsvári sajtó-jának termékei nemcsak betűk, hanem szedés és nyomás dolgá-ban sem állanak a tökéletesség azon a fokán, amit egy első-rangu mester kezéből kikerülő nyomtatványoknál megszoktunk. "Művei, melyek idehaza készültek - írja Tolnai Gábor /-Ment-sége kiadása 115.1. -/ - mintha már nem is annak az ember-nek a kezéből kerültek volna ki, aki az amsterdami bibliát nyomtatta. Itthoni könyveinek legnagyobb része már az egy-koru hazai könyvek színvonalát is alig éri el". Tolnai az amsterdami Biblia és Kis hazai nyomtatványai között fennálló nagy színvonalbeli különbséget azzal próbálja magyarázni, hogy a "derék könyvek /ez a Kis kifejezése/ helyett alsó-rendű bérmunkát kénytelen vállalni". Arra nem gondol, hogy az ok talán abban keresendő, hogy míg Amsterdamban Kis első-ranguan képzett szedőket, tördelőket és gépmestereket áll-lithatott munkába - hiszen ő maga, akinek két keze aprólé-kos munkájával kellett előteremtenie a Biblia kinyomtatásá-hoz szükséges sulyos ezreket, ott sem állhatott a szedőszek-rény vagy a nyomtatóprés mellé, - addig itthon selejtes mun-kaerőkkel, gyakran talán még fel sem szabadult inasokkal kellett beérnie. Kner Imre, aki a Mentség említett új kiadá-sában igen beható tanulmányt közölt az eredeti szedés tech-nikájáról, arra az eredményre jut, hogy még ezt az aránylag kis terjedelmű munkát is több, nem egyformán ügyes és gondos szedő szedte. A szóelosztás /un. kizárás/ nem egyenletes, sok helyen pongyolább vagy lazább. /- 121.1. -/ Kifogásolja az m és n betűket pótló rövidítések sűrű alkalmazását, ami ar-ra volt jó, hogy megkerüljék a szóelválasztás nehézségeit. Hibáztatja a kurzív szöveg mellett alkalmazott antikva zár-és írásjeleket, noha a nyomdának kurzív zár- és írásjelei is

voltak, amiket viszont nem egyszer az antikva szedés mellett használtak fel. Hiányolja a hosszú ó és ü betűket, holott ilyeneket betűmetsző létére könnyen készíthetett volna.

A nyomdatechnikus e megállapításai mintha igazolnák a kortársak vádjait, akik szerint Kis többet foglalkozott ökonomikájával, mint officinájával. /- L. Mentsége, 45.l. -/ De mint betűmetsző és öntő sem fejtett ki valami nagy tevékenységet. Az e célra épített külön helyiségben többnyire inasok öntötték a betűket s ő csak megigazította öntvényeiket, hacsak - ami gyakori eset lehetett - nem kellett újra öntenie az egészet. /- U.o. 30.l. -/ Külső megrendelés is igen gyéren akadt: mindössze a nagyszebeniek rendeltek új betűket /- u.o. 62.l. -/. A debreceniek ugyan ilyen irányú tárgyalásokat folytattak vele, de ezek eredményre nem vezettek. Betűmetszéssel sem igen foglalkozott, hiszen mint maga mondja, ezzel Erdélyben egy polturát sem keresett. /- U.o. 56.l. -/

Kis Miklós, amikor Kolozsvárt megtelepedett, nem érte be azzal, hogy pusztá könyvnyomtató és betűmetsző iparos - saját kifejezésével élve "hitván vasmives" - legyen. Egy második Aldo Manuzio vagy Robert Estienne szerepére vágyott, akik könyvnyomtatók és filológusok voltak egy személyben. Megreformálja a magyar helyesírást, s e szerint nyomtatja ki a még élő szerzők műveit is, amivel nem egy ellenséget szerzett magának. A régibb munkák utánnyomásánál pedig - akár csak az amsterdami Bibliánál - a sajtóhibákon messze túlmenő javításokat végez még az olyan esetekben is, amikor egyházi vagy jogi szempontból fontos szövegekről van szó, minő teszem azt a Kis catechesis vagy a Verbóczi Tripartitum-a, ahol minden kifejezésnek megvan a maga jelentősége, úgy hogy azokon egyes embernek változtatni nem állhat jogában.

Sokak által kifogásolt eljárását két munkában próbálta igazolni: az 1697-ben megjelent Apologia Bibliorum-ban [A könyvek védelmében] /- RMK. II.1884. -/ s az 1698-ban napvi-

lágot látott Maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentségében /- RMK. I.1528. -, mely utóbbiban az őt ért sérelmeket is sorra feltárja. Ez utóbbi műve művelődéstörténetünk egyik legérdekesebb dokumentuma. A korabeli nyomdai és kiadói viszonyokra nézve nem egy érdekes adatot őrzött meg, amit munkánk megfelelő helyein magunk is értékesítettünk. E szenvedélyes hangu iratával nemcsak a kolozsvári papok, hanem Bánffy György kormányzó és egyházi főgondnok haragját is felkeltette, akit joggal vagy jogtalanul, de mindenesetre oktalanul azzal vádolt meg, hogy felesége vagyona egy részéből kiforgatta. Ez lett a veszte. A megsértett főurat Kis esküdt ellenségei könnyűszerrel rávették, hogy a lázongóval szemben a legélesebb rendszabályokat alkalmazza. 1698.junius 13-ra Nagyenyedre idézték, ahol a szász templomban egybegyűlt papok és világi főemberek előtt nyilvánosan bocsánatot kért, visszavonta összes vádjait s ünnepélyesen ígéretet tett arra, hogy latin és magyar vádirata összes példányait megsemmisíti. Ez utóbbi annyira sikerült, hogy az Apológiából csupán nyolc, a Mentségből pedig mindössze két teljes és egy csonka példány maradt az utókorra. Együttal "retractatio"-ját írásba kellett foglalnia s a maga költségén kiadnia. Ez utóbbiból egyetlen példány sem maradt fenn; szövegét csupán Bod Péter Erdélyi Féniks-ének /1767/ egy jegyzete őrizte meg számunkra.

A megszégyenítő ekklézsiakövetés Kist teljesen megtörite. Csendes, igen csendes ember lett belőle. Nem sokkal utóbb szélütés is érte s ő magatehetetlenül élte le napjait, mignem 1702.március 20-án szenvedéseitől meg nem váltotta a halál. A kolozsvári régi temetőben földelték el, koporsó alaku sírköve 1899-ben még állott. /- Képe Dézsi, i.m.187.1.-/ 1702.február 17-én kelt végrendelete szerint kb. 10.000 forint értékű vagyont hagyott feleségére és két leányára. Ez összegbe készpénzén kívül két kolozsvári és egy peres nagyenyedi háza, valamint összes ingó vagyona, tehát mind nyomdai, mind betümentsző és öntő felszerelése is beleértendő.

Kis elárvelt nyomdáját a református konszisztórium

Bethlen Miklós elnöklete alatt kelt határozatával 3000 magyar forintot akarta magához váltani s erre a célra gyűjtést is indított. Az egész tanács - a főurakat is beleértve - alig három-négyszáz forintot hozott azonban össze, ezt is csak ígéretben. Ezt látva, Bethlen azt a javaslatot tette, hogy a konszisztórium legalább ezer forintot adjon össze nem ajándékba, hanem kölcsön, ami majd a kollégium vagyonának kamataiból fog megtérítettetni s ő majd ráveszi az összeget, hogy egyelőre érje be ennyivel, míg a fennmaradó 2000 forintot majd részletekben törlesztik. De a kölcsönzésre irányuló javaslatnak sem volt kellő eredménye. Ekkor az éppen betegeskedő Bánffy kormányzónál próbálkoztak, de az nem is fogadta őket, hanem kiüzent, hogy nincsen pénze. /- L. Gr. Bethlen Miklós Ünéletírása. Pest, 1860. II. 228-310.l. -/

Hogy miből és miként elégitették ki az összeget, nem tudjuk, de hogy valamilyen formában mégis sikerült kielégíteniük, azt az a tény bizonyítja, hogy az elárvelt nyomdát a konszisztórium 75 forint évi bérért Telegdi Pap Sámuelnek, a nyomda egyik kurátorának engedte át, aki azt a Bethlen-utcában bérelt házában helyezte el, míg a betűöntődei felszerelés egyelőre az összeget birtokában maradt. A "stempelyek" egy részét asután 1708-ban átvitték Nagyszombatba, míg a Kolozsvárt maradt "stemperek, matrixok és contrapensumok, mind cursoriához, mind fusoriához való instrumentumok" az összeget sürgetésére csak 1711-ben vétettek jegyzékbe. /- Az ekkor készült leltárt Dureh Sándor közölte id.cikksorozatában.-/

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának cédulakatalógusa szerint Telegdi Pap Sámuel 1723.január 6-án kiadta ugyan a Kis Miklós-metszette betűk mintakönyvét Specimen Typorum, quorum matrices protestant apud Heredes Nicolai Kis de M.Tótfalu [Minta Misztótfalusi Kis Miklós örökösseinél

* Maga a nyomtatvány elveszett vagy lappang. L. Szentkuty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 29.l.

található betűkből] című, de új típusokat aligha üntött. Legalább is ő maga Szentkuty megállapítása szerint /- i.m. 30.1. -/ élete végéig Kis agyonkoptatott betűt használta.*

A betűöntő eszközök felhasználására csak 1731-ben került sor, mikor is a nyomda az 1730-ban elhalt Telegdi Pap Sámuel özvegyétől Szatmári Pap Sándor kezébe ment át, aki 72 forint évi bért fizetett érte a református egyháznak. Ez a Pap Sándor Kis Miklós egyik ellenségének, Pap János kolozsvári lelkésznek 1697-ben született fia volt. A nyomdász-mesterneget meglehetősen későn, 1723-ban sajátította el Lőcsén, majd 1724-ben kiment Frankfurt a.d.Oderbe, ahol kitanulta a betűmetszést és üntést. Azután 1726-ban Amsterdamban, utóbb Utrechtbe ment, hogy felügyeljen a Biblia kinyomtatására. Utjának végső állomása 1729-ben Halle volt. Innen tért vissza 1731-ben Kolozsvárra, hogy az elárvult nyomdát átvegye. "Alatta - írja Ferenczi /- i.m. 77.1. -/ - a Telegdi idejében hanyatlott nyomda újra emelkedett, számos betűt vésett és üntött". E mellett 1737.márciusában az unitáriusok használatlanul heverő néhány mázsa antikva és fraktur betűkészletével is bővült.

1745-ben beállott halála után a nyomda bérlője volt segéde, a Belgiumban tanult S/áros/Pataki József lett, aki előbb 60, majd az idők mostohaasága következtében 40 forint évi bért fizetett. 1770-ben bekövetkezett haláláig tartotta üzemben a nyomdát, de minthogy sem új betűket nem vásárolt, sem pedig a régieket át nem üntette, a nyomda annyira leromlott, hogy halála után az egész betűkészletet - egy 1784-ben felvett leltár szerint tiz mázsát - mint használhatat-

* Utóbb a Specimen egy másik ??/ példánya előkerült egy magányújtónél, aki azt 1909-ben Nagybányán szerezte. Kiderült, hogy Pap Sámuel nem nyomtatott ki egy ilyen mintakönyvet, hanem az egyes betűfésüléségeket illusztráló mintákat Kis különböző nyomtatványaiából való kivágatokból állította össze egy fólió lapra felragasztva, abból a célból, hogy megrendelői tetszés szerint választhassák ki a nekik megfelelő betűket. /Szentkuty Pál: M. Tótfalusi Kis Miklós hazai betűi. M.Kvszle, 1957. 63-66.l. Hasonmással./ - Szerk.

lant a református kollégium könyvtára alatti boltban elraktározták. Újabb felélesztésére nem került sor. /- V8: Ferenczi, i.m. 80.l. -/

26. A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NYOMDAALAPÍTÁSAI KOMÁROMBAN ÉS KÉSMÁRKON

A XVIII.század első nyomdaalapítása Töltési Istvánnak, a debreceni nyomda egykori provizorának k o m á r o m i sajtója.

Az officina alapítási éve bizonytalan. Töltési, mint láttuk, 1685-ben távozott Debrecenből s egy időre teljesen nyoma vessz. Csak 1705-ben bukkan fel újra, ezuttal Komáromban, ahol ez év november 5-én nyer szabadalmat egy magyar kalendárium kizárólagos előállítására. Kalendáriuma még 1722-ben is megjelent. /- V8: Baranyay József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. /1914/. 52.l. -/ Nyomdája Novák szerint /- i.m. 32.l. -/ ez idő tájt Turóczi Mihály kezére került, "aki azonban - ugymond - gyöngye tevékenységet fejtett ki", annyira gyöngét, hogy Baranyay még a nevét sem említi! Ő csak annyit mond, hogy a Töltési-féle nyomda 1737 körül megszűnt. /- i.m. 52.l. -/

Még rövidebb életű volt a k é s m á r k i officina, amely 1705-től 1709-ig működött Vitriari Mátvás vezetése alatt. Korabinsky szerint /- i.m. s.v. Kaesmark -/ a tipográfus valódi neve Glaser volt. Alighanem a krajnai Viktringből - latinul Vitriacum - származott. Korabinsky e sajtó legnevezetesebb terméke gyanánt Mlinarovich Illés 1706.évi cseh egyházi énekeskönyvét említi fel. Szabó a Pjsnj knizečka-nak osupán 1702.évi editio princepsét ismeri /-RMK. II.2116. -/, de Rizner /- Bibliografia pisomnictva slovenského.III. 221.l. -/ a k é s m á r k i második kiadást is felsorolja, de nem az 1706., hanem az 1707.esztendőből.

27. A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA UTÁALAKULÁSA

Annál hosszabb életű volt a század harmadik nyomdaalapítása, a d e b r e c e n i városi nyomda, mely egyike a legutóbbi időkig virágzott régi nyomdáinknak.

Zoltai Lajos a városi levéltárban általa megtalált iratok alapján megállapította, hogy Debrecen városa az 1705. évi labanc duláskor tönkrement régi nyomda pótlásául Dányádi János szenátor útján 1711. augusztus 7-én Eperjesen megvásárolta 700 forinton valami Muratoris Jánostól a Késmárkon heverő betűtipusokat és ezek tartozékait. /- A városi nyomda régi helyiségei. Debreceni képes kalendárium 1934-re. Debrecen, [1933]. 54. l. -/ Nem lehetetlen, hogy ezek a típusok az előbb említett késmárki nyomtatóműhely maradványai voltak. Muratoris úgy látszik Pozsonyban is házált velük a az üzlet megkötésekor arra kötelezte magát, hogy amennyiben a betűanyag Pozsonyban lévő részét kézhez veheti, azt is a debrecenieknek tartozik felajánlani. Dányádi a vételárat csak részben fizette ki, míg a maradékot Eszenyi Tamás debreceni kalmár törlesztette le augusztus 24-én, amikor az árut átvette. Ő is szállította Debrecenbe a betűkészletet két szekereessel, amiért Komáromi György főbíró 93 forint 40 kr uti- és fuvarköltiséget utalványozott ki neki.

Ugyanebben az esztendőben a város még 300 forint ára papírost is vásárolt a nyomda részére, 1712-ben pedig ugyanacsak Dányádi szenátor útján 40 forint költséggel 423 forintnyi új betűt hozatott a bécsi Hugler Ábrahámtól. "E gondoskodás következtében - írja Zoltai - az 1711. augusztus 29-én készült leltár szerint a városi nyomdának egyes betűformákban, kalendáriumjegyekben, új és öreg kótákban, cifrákban 16 mázsa betűanyaga volt". /- I. h. 54. l. -/

Igen érdekes és értékes adatok ezek, de úgy vélem, némi helyreigazításra szorulnak. Nem szenved kétséget, hogy a

leltár évszáma elírás vagy sajtóhiba 1712 helyett. Mert hiszen teljes lehetetlenség, hogy a Szepességben 1711. augusztus 24-én átvett s az 1712-ben Bécsből hozatott betűanyagról 1711. augusztus 29-én már elkészíthették volna a leltárt. Tudvalevőleg a mássa 120 font volt, s így a 16 mázsányi össz-súlyból 13 mássa 57 font esik a késmárki szállítmányra, vagyis a tanács közel 50 forintjával fizette a késmárki használt anyagot, s nem egészen 120 forintjával a bécsi ujat, ami értelmetlennek látszik.

Azt sem értjük, hogy Zoltai honnan veszi a 16 mázsányi végösszeget? A 6. jegyzetben ugyanis így részletezi az anyagot: "Tertia antiqua 218 és fél font, tertia cursiv 185 font, cicero antiqua 188 font, cicero cursiv 151 és fél font, garmond antiqua 220 és fél font, garmond cursiv 129 és fél font, cicero kalendár um jegyek 28 és fél font, öreg kóták 52 font, flores una cum casta 94 font, titulans betűk castájával együtt 102 font, uj descendia 150 font, uj descludia cursiv 113 font, uj kóták 57 font, Kolozsvárról hozott descendia 150 font, summa 14 mássa 119 font. Betűnek való materia 116 font". Zoltai sajnos azt sem magyarázza meg, mint lehetséges az, hogy ebben a jegyzékben mindössze 279 és fél fontnyi ujnak jelzett betű és kóta van, holott saját állítása szerint Bécsből 423 fontnyi uj betűt vásároltak. Arra sem kapunk feleletet, mikor hozatták Kolozsvárról a 150 fontnyi descendia-t. Még Kis Miklós idejében-e - ez esetben ez az anyag átvészelte volna a labanc dúlást - vagy pedig, ami valószínűbb, halála után?...

Az újraéledő debreceni nyomda első vezetője Miskolczi Cs/ulyak/ Ferenc, a hányatott életű Miskolczi Chuliak Gáspár, legutóbb székelyudvarhelyi református espereslelkész fia volt, aki 1697-ben a kolozsvári s 1702-ben a lőcsei nyomdában dolgozott. /- Vö: Harsányi István: Bod Péter eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. ITK. 1928. 89. l. -/ Hogy mikor került Debrecenbe, arra nézve - sajnos - Zoltai sem talált semmi pozitív adatot. A debreceni kollégiumi könyv-

tárban őrzött naplójából, melyet Csűrös idéz /- A debreceni városi nyomda története. Debrecen, /1911/. 174.l. -/ csak annyi derül ki, hogy 1712-ben mint debreceni tipográfus feleségül vette Kocsi Cs/ergő/ János református szuperintendens árvaját, Erzsébetet.

A Helytartótanács Csűrös által említett 1726.február 4-én kelt rendelete, mely meghagyja, hogy a városi tanács az 1712-től 1726-ig megjelent munkák pontos jegyzékét terjessze fel hozzá, a nyomda újraindulásának idejére nézve nem nyújt semmi támpontot, mert ez olyan körrendelet, melyet teljesen azonos szöveggel kaptak meg a nyomdák, tekintet nélkül arra, hogy 1712 előtt vagy esetleg után kezdték meg működésüket. Ez a tanács válaszából derült volna ki, ha eleget tett volna a rendeletben foglaltaknak, de - sajnos - nem tett eleget. /- L. Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a practica sanctio korában. M.Kvassle, 1944. 12.l. -/ Így a "gutgesinnt" nyomdákkal ellentétben, akiknek felterjesztett jegyzékeit ma is őrsi az Országos Levéltár /- Gárdonyi közölte is őket id.cikke függelékében -/ az újjászülött debreceni nyomdának a körlevélben foglalt időszakban kifejtett működéséről jóformán semmit sem tudunk.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy Miskolcsinak mint nyomtatónak fő jüvedelmi forrása a kalendárium lehetett. Ennek előállításától azonban egy 1714.május 10-én kelt királyi rendelet eltiltotta. Csűrös ebben az intézkedésben a kormányhatalom azon törekvésének egyik megnyilatkozását látja, "mely a debreceni nyomdát, mint a magyar reformátusság egyik szellemi erősségét, elpusztítani, megfojtani vagy legalább is megrontani, megbénítani igyekezett". Mi nem oszthatjuk ezt a nézetet, még pedig Csűrösnek az esethez fűzött jegyzete /- i.m. 322-323.l. -/ alapján, amelyből kiderül, hogy a rendeletet a református Töltési István szorgalmazta, mint akinek magyar naptárak előállítására kizárólagos szabadalma volt.

Érdekes az az 1715.január 7-én kelt tanácsi határozat, mely felszólítja a könyvnyomtatót, adjon számot a nyomda fel-

szereléséről s egyuttal arra kötelezi, hogy ezentul 180 forint évi bért fizessen. /- U.o. 177.l. -/ Talán nem csalódunk, ha feltesszük, hogy ez az évi bérösszeg nem annyira a nyomdai felszerelés, mint inkább a helyiség évi bére volt. Hiszen a nyomda betükészlete - miként ez a Zoltai-közölte leltárból is kitetszik - meglehetősen szegényes volt. Annyira az, hogy amikor a város elhatározta egykori prédikátora, Komáromi Csipkés György bibliafordításának kinyomatását, még csak nem is gondolt arra, hogy ezt a feladatot saját nyomdájára bizza, Luchtmaas Sámuel leydeni tipográfussal kötött szerződést s a munka ellenőrzésére 1716-ban magát Miskolczt küldi ki Leydenbe, aki csak a mű elkészülte után, 1718. január elején érkezett vissza "szerelmes cselédei"-hez. Hogy ez alatt az idő alatt működött-e a debreceni nyomda vagy sem, az Csürös munkájából nem derül ki. Egyébiránt 1719.julius 17-én a városban dühöngő tűzvész a nyomtatóműhelyt is elhamvasztotta.

A város tanácsa ekkor elhatározta, hogy a nyomdát - most már saját kezelésében - újra megszervezi. A munkálatok ellenőrzését Miskolczira bizta, akit 1720 ujév napján beválasztottak a szenátusba. 1720-21-ben a nyomdai épületet, helyesebben a városháza e célra szolgáló szárnyát hozták rendbe, majd 1722-ben sor került a belső felszerelésre. Ez a felszerelés bizony vajmi szegényes lehetett, hiszen a Bécsből hozatott betükészlet értéke mindössze 48 forint 60 dénárba rugott.

Ugyanennek az 1722. esztendőnek vége felé a városi tanács felfogadta a nyomda vezetőjét, nemes Viski Pált, akinek járandósága 240 magyar forint készpénz, 10 köből buza és 4 gönci hordó bor, továbbá sertéstartásra 8 forint, sóra 3 forint 50 dénár volt. E mellett megvolt az a joga, hogy a nyomdából kikerülő minden egyes munkából 100-100 példányt a maga papirosára kinyomtathasson s elszámolás kötelezettsége nélkül értékesíthessen. Ezen kívül minden egyes legény tartására 80 forint készpénzt, 4 köből buzát, 2 gönci hordó bort, sertésre 6 és sóra 2 forintot, egy-egy inas tartására

pedig 40 forintot, 2 köböl búzát, sertésre 2 és sóra 1 forint 50 dénárt kapott.*

Viski provizori minőségben 1753.február végéig vezette a városi nyomdát, amelyet 1728-ban saját házába költöztetett át. /- Az ezzel járó költségeket a nyomda 1728-ról szóló elszámolása részletesen feltünteti. U.o. 348.l. -/ Az átszállítás valószínűleg Viski egészségi állapotával függ össze. Talán ebben rejlik annak magyarázata is, hogy a nyomda 1728-ban Margitai János mellett Deák György személyében egy második legényt is foglalkoztatott, holott az év egész könyvtermelése mindössze négy mű volt, um. a teljes énekeskönyv 3000, a fél soltár 500, a deák ábécé s egy álmoskönyv 5-5 ezer példányban.

A nyomda ekkori teljesítőképességére jellemző az a névtelen fogalmazvány, melyet Zoltai talált meg az 1730.évi nyomdai számadás mellett s amely valószínűleg választervezet volt a Helytartótanács 1730.junius 9-i leiratára, melyben többek között a nyomda kiváltságlevelének bemutatását is követelte. E szerint "érdeke a város közönségének, hogy a nyomda fenntartassék, már csak azért is, hogy a klasszikus /- értsd iskolai -/ és hitvallási könyvek /- amennyiben ez a kis nyomda efferlék kinyomatására elég -/ ne más országokból hozassanak be". /- L. Zoltai: Debrecen város könyvnyomdájának 18.századbéli működése. Debrecen, /1934/. 10-11.l. -/ 1732-ben Viski már annyira elbetegesedett, hogy az elszámolást is felesége, Vecsey Erzsébet terjesztette a nyomda felülvizsgálására kiküldött bizottság elé.

* Csűrös, i.m. 343.l. - Csűrös a 179-180.lapon úgy tünteti fel a dolgot, mintha a legény és az inas is évi fizetést huzott volna a várostól s ezt "nevezetes dolog"-nak tartja. A 343.lapon közölt okmányból azonban világosan kitészik, hogy a legény és az inas járandóságát maga a "város typographusa" kapja egy-egy legény, illetve inas "inter-tentio"-jáért, azaz ellátására. A legények kézhez csak hetibérüket kapták, ami pl. 1728-ban az egyik legénynél 1 forintban, a másiknál 1 forint 80 dénárban volt megálapítva.

Az inkább csak vegetáló nyomda élére 1733. áprilisában az addigi szócius, Margitai János került, aki lassankint kifejleszti a kezdetleges városi üzemet. Ráveszi a városi tanácsot, hogy 1741-ben és 1742-ben újabb betűkészleteket hozasson Grossmann Sámuel bázeli betűöntőtől, majd 1746-ban Szoboszlai József személyében "mechanicus legény"-t szerződött, aki betűöntéssel, sőt rézmatrixok készítésével is foglalkozott. 1752 elején történt halála után egy fél évig özvegye vezette úgy-ahogy az üzemet, majd pedig Biró Mihály lesz a provizor, aki 1733 óta a nyomda egyik munkása volt. De már 1754. januárjában felváltja őt e tisztében Kállai Gergely, aki a nagyváradi katolikus püspöki nyomda éléről került néhány évvel előbb a debreceni műhely legényei közé. A művezető-változásnak anyagi háttere volt. Biró uram az új énekeskönyvből ugyanis 100 példány helyett 200 példányt nyomtatott a maga papirosára, sőt a legények mindegyikének is a szokásos néhány példány helyett 100-100 példányt engedélyezett.

Kállai, aki több csinos nyomtatványt produkált, 1758-ig állt az officina élén. Ekkor őt is el kellett mozdítani, mivel rájöttek, hogy évről-évre megdézsmálta a nyomda kiadvány-készletét. Összesen 1255 forint 47 dénárnyi kárt állapítottak meg s mind őt, mind az ellenőrzésére kirendelt Margitai Istvánt, a nyomda régi alkalmazottját bebörtönöztették. De miután magukat az okozott kár megtérítésére kötelezték, szabadon bocsátották őket, sőt Margitait megtették a nyomda új provizorává.

Ez a választás úgy látszik jól bevált, mert Margitai 1786 vége felé bekövetkezett elhunytáig háborítatlanul állt a nyomda élén s azt eléggé felvirágoztatta. Ő már két sajtóval dolgozott s a betűkészletet két esetben - 1761-ben és 1765-ben - jelentősen felfrissítette. Az első ízben Trattner János bécsi betűöntődjéből vásároltatott 324 font betűt 192 forint 18 dénár értékben, 1765-ben pedig Farkas István kolozsvári fusorral öntetett 225 font cicero és kapitál típusokat, valamint 44 és fél font titular, és dupla cicero

betűt meg ötödfél font lineát. /- Vö: Csürös, i.m. 202. és 324.l. Lehetséges, hogy Farkas nem új betűket szállított, hanem a nyomda elkopott betűkészletét öntötte át. -/

Egyébként Margitai is főleg hitbuzgalmi és tankönyveket produkált. Utóbbiak kelendőségét a Debrecen környéki partikulák /- alsóbbrendű középiskolák -/ biztosították, amelyek rektorai a debreceni kollégium végzett diákjai közül kerültek ki. /- L. Csürös, i.m. 199.l. -/ Kiadványai puritán egyszerűségükkel tűnnek ki. De azért az ő sorukban is akad néhány díszesebb kötet. Csürös ilyennek említi Eutropiusnak a XVIII.század folyamán hazánkban többször is kinyomatott Breviarium romanae historiae-je [A rómaiak történetének rövid foglalata] 1777.évi javított kiadását Cellarius Kristóf jegyzeteivel és Sinai Miklós debreceni tanár, majd református szuperintendens indexével, mely "sokáig szerepelt a kollégiumban vizsgai jutalomkönyv gyanánt". /- I.m. 200.l. -/ Ilyen továbbá a csinos rézmetszetű címlapjával kiváló Károli-féle Új Testamentum 1749. és 1767. évi kisméretű iskolai kiadása. Az 1749.évi kiadás címlapképe ismeretlen művész alkotása, az 1767.évié amannak Farkas István debreceni rézmetsző diák készítette elég ügyes másolata. /- Mindkettő hasonmását l. Varga Zsigmond: A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Debrecen, 1934. II. 56.l.-/ Ugyanő metszette M.T.Cicero: Epistolarum selectarum libri tres 1767.évi debreceni kiadás címlapképét is. [Válogatott levelek három könyve]. /- Vö: Ecsedi István: Karacs Ferenc térképész élete és művei. Debrecen, 1912. 26.l. -/

A debreceni nyomda XVIII. századi termeléséről érdekes beszámolót állított egybe Zoltai Lajos bibliográfiánk, a debreceni kollégiumi könyvtár példányai s a nyomda töredékesen fennmaradt leltárai és elszámolásai alapján. Szerinte 1701-től 1800-ig 147 különböző munka került ki a debreceni sajtóból, nem tekintve a különféle aprónyomatványokat, minők

az először 1773-ban nyomtatott vámház-cédulák*, vagy a század utolsó évében a helybeli kegyesrendiek páter rectora számára ingyen készített 11,800 gyónó cédula és 800 exlibris /- u.o. 35.l. -/. A 147 kiadványból 80 volt a magyar, 63 a latin s 2-2 a német meg a tót. "Mint hogy e művek közül kereken ötven mű egynél több kiadásban jelent meg, összesen 464 kiadásról beszélhetünk... Néhány közkedvelt kapós munka tiz, husz, sőt harminc kiadást is megért száz esztendő alatt". A rekordot Sz. Dávid Soltárai tartják, melyek kótásan és kóta nélkül 31 alkalommal hagyták el a debreceni sajtót.

A közel hetvenöt esztendőről megmaradt nyomdai számadásokban szereplő kiadványok együttes példányszáma 1.188.619. Ez a tekintélyes szám persze igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes kiadványok között. Így a Debreceni Typographiában nyomtatott exemplárok catalógusa, mely 1778-ban félivnyi terjedelemben /- mint hogy föliőről van szó, tehát egyetlen levélen -/ jelent meg, 300 példányban készült. Zoltai még úgy vélte, hogy egy példányban sem maradt fenn, de Bertók Lajos utóbb kimutatta, hogy azonos azzal a "magyar könyvárjegyzék"-kel, melyet az 1760-as évek elejére téve a Magyar Tudományos Akadémia példányából már 1917-ben kiadott Hellebrant Árpád. /- M.Kvszle, 1917. 99-102.l. V8: Bertók Lajos: "Exemplárok Cathalogusa". U.o. 1955. 305-307.l. -/

Példányszám dolgában az első hely a Piu vagy deák abc-t illeti meg, mely 1723-tól 1800-ig huszonnyolcszor jelent meg, együttesen 137.260 példányban. Ezt követi a Fundamentum című egy iv terjedelmű kis káté, melynek 34 debreceni kiadása együttes példányszámát Zoltai 133.530-ra teszi. A harmadik a sorban a Leány v. magyar abc; ennek 24 kiadása 111,000 pél-

* Zoltai Lajos: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei. Debrecen, 1934. 33.l. - A nyomda működésének egy évtizedes szakaszát a provizornak, Margitai Istvánnak sajátkezü Specifikációja nyomán bemutatja Holl Béla: Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből /1774-1783./. Egyháztörténet, 1959. 371-379. l.

dányban hagyta el a sajtót. A negyedik hely Osterwald Frigyes János Maróthi György-fordította Szent historia-ját illeti meg; ez a 28 tizenhatodréti levélre terjedő apróság 22 kiadást ért, együttesen 73.000 példányban. Ötvenezerénél magasabb példányszámot még csak egyetlen debreceni kiadvány ért, a Kis Soltár, mely a század folyamán tizennyolcszor hagyta el a sajtót, összesen 52,000 példányban. Harmincezerénél több példányban készült az Egész énekeskönyv /- i.m. 14.lapja szerint 38,040, de 26.lapja szerint 57,358 példány! -/ és a Rudimenta latinae lingual /32,040 példány/, huszonötezerénél több példányban a tanuló gyermekeknek való Agenda /29,000 példány/, az Öreg, másként palatinus Catechismus /28,125 példány/, a kis vagy primitivus Cellarius /26,050 példány/ és Bethlen Kata imakönyve, a Bujdosás emlékezetköve /25,052 példány/.

A nyomdából a városi pénztárba 1719-től 1738-ig befolyt tiszta jövedelem 12,711 rhénes /60 krajcáros/ forintot, 1739-től 1790-ig pedig, - amely évvel az előkerült nyomdai számadások sora megszakad, - 93,412 rhénes forintot tett. 1738-ig a legnagyobb volt a tiszta jövedelem 1737-ben: 2059*41 magyar forint, a legkisebb 1735-ben: 427*40 forint. Az 1740-1801.évi házipénztári számadásokból 13 év eredményeit közli Zoltai. E 13 év közül három veszteséggel zárul s a haszonnal záruló években is igen nagy az ingadozás. A legkedvezőbb üzleti eredményt az 1759.évi elszámolás tünteti fel /2.013 rhénes forint 24 dénár/ s a legkisebbet az 1790-91.évi /32 rhénes forint 31 dénár/. Igazat kell tehát adnunk Zoltainak, hogy Debrecen városa, ha végeredményben nem fizetett is rá a nyomdára, de nem is "pénzérdekből, minél nagyobb anyagi haszon elérése végett" tartotta fenn az üzemet. /- I.m. 22.l. -/

Az immár városi üzemmé vált debreceni officinával szinte egy időben éledt fel újra a könyvnyomtatás P o - z s o n y b a n is, ahol Zerweg János halála /- 1678 körül -/ óta senkisémm művelte Gutenberg fekete művészetét.

Sonntag János Nándor, a nagyszombati akadémiai nyomda egykori művezetője ugyan 1698. március 9-én Nürnbergből, ahol akkor mint az Ender Joachim cég szedője dolgozott, Pozsony városa tanácsához intézett "supplicatio"-jában azt a "legalázatosabb kérését" terjesztette a város urai elé, hogy vegyék fel könyvnyomtatóként a város polgárai közé, mentesítsék a polgári adó alól s bízzák meg a város részére szükséges nyomtatványok szállításával*, de hogy ez az ajánkozás eredményre vezetett volna, arról nincs tudomásunk. Szabó József /- valójában Gyurikovits György -/ szerint Wallaszky /- *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Pozsony, 1785. 162.l. -/ ugyan azt állítja, hogy 1699-ben nyomtattak Pozsonyban, de Szabó Károly ebből az időből pozsonyi nyomtatványt nem ismer, s így valószínű, hogy Sonntag ajánkozását elutasították.

Ami nem sikerült a nürnbergi Sonntagnak, az jó másfél évtized múlva sikerült a salzburgi Royer János Pálnak, aki

* Vö: Szabó József: A pozsonyi könyvnyomdák története. Gutenberg, Eger, 1866. 85.l. Szabó e cikke egyébiránt szinte szóról szóra való, meglehetősen magyartalan fordítása Gyurikovits György: *Gesch. d. Druckereyen in d. kön. freyen Stadt Pressburg c. dolgozatának*, mely a Hormayr-féle Archiv f. *Geschichte, Statistik, Literatur* u. Kunst 1826. 127., 130. és 1827. 38-39. számában jelent meg!

1715-ben megtelepedett Pozsonyban és ott legott polgárjogot s engedélyt nyert nyomda felállítására. A nyomda rövidesen megkezdte működését, de csak 1730-ban kapta meg III.Károly királytól a szabályszerű privilégiumot.

E hosszas huzavona okát Royer protestáns voltában szokták keresni. /- Vö: Ballagi, i.m. 120.l. és A Franklin-Társulat kiadványainak könyvjegyzéke. Bp. 1901. Bevezetés.-/ Már Salzburgot is vallásáért lett volna kénytelen elhagyni s mint "protestáns jövevényt" /- Ballagi kifejezése -/ próbálta elgáncsolni a Nagyszombatban székelő esztergomi konzisztórium. Fitz József szerint /- Die Buchdruckerfamilie Royer in Ungarn. Gutenberg Jahrb. 1927. 85-86.l.; - Egyébiránt Gyurikovits is katolikusnak mondja, ami Szabó fordításából kimaradt! -/ Royer nem volt protestáns. Pozsonyi sajtójának legfőbb felvirágoztatója a katolikus papság volt. Bár protestáns tudósokkal, jelesül az akkor Pozsonyban működő Bél Mátyással is üzleti kapcsolatban állott, ez nem bizonyíték protestáns volta mellett, hanem csak egészséges üzleti érzékről tanuskodik.

Egyébiránt az érseki konzisztóriumnak 1716. március 17-én a kancelláriához intézett beadványában szó sincs annak az "egy bizonyos pozsonyi nyomdász"-nak a vallásáról - a konzisztórium úgy látszik, még a nevét sem tudta - hanem csak annak a gyanujának adott kifejezést, hogy a pozsonyi nyomdaalapítás a helybeli "számos és vagyonos protestáns polgár felszólítására és érdekében történt, akik ott egy iskolát birnak". Megemlíti, hogy "a környékbeli helyiségekben is sok protestáns lakik" s meggyanusítja, hogy "alattomban a katolikus hit ellen irányuló könyveket" fog kinyomtatni, annival is inkább, mivel "az elkobzás veszélye s a magas vám következtében protestáns könyvek be-

hozatala Németországból felette nehéz".* Persze az egyetemes hitbéli érdek mellett a konzisztóriumot e lépésre a nagyszombati nyomda sajátos érdeke is készítette. Ezt a körülményt a beadvány nem is rejti véka alá. Kifejti, hogy az új pozsonyi nyomda előreláthatólag katolikus ájtatossági könyveket is ki fog nyomtatni s ezzel a nagyszombati akadémiai nyomdának, mely az ország ilyenmí szükségletét teljes egészében fedezni képes, "nem kis hátrányára és kárára" lesz. Éppen ezért javasolja, hogy a pozsonyi nyomdász működését, mint feleslegest, szüntessék be, betűkészletét és sajtóit pedig távolítsák el.

A pozsonyi városi tanács azonban Royer mellé állott, akit egyébiránt - miként azt Fitz egy újabb cikkében /- Ringewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18. Jh. Gutenberg-Jahrb. 1934. 210.1. -/ az Országos Levéltárban elfekvő iratok alapján kimutatta - nyomdaalapítási törekvéseiben maga az esztergomi érsek, Keresztély Ákos száss herceg, az első hercegprimás is támogattott. Hogy az elhangzott vádak alaptalanságát igazolják, Skaricza Gábor városi tanácsost a pozsonyi nyomda termékeinek jegyzékével

* Az érseki konzisztórium es aggodalma - ugy látszik - nem volt alaptalan. Néhai Payr Sándor evangélikus lelkész egy magánlevelében erre vonatkozólag így nyilatkozik: "Biztos adataim vannak: Pozsonyban a római katolikus Speiser nyomtatott 1730 körül bibliákat titokban Amsterdam és Utrecht jelséssel". Amikor a M. Kvszle szerkesztősége a folyóirat 1939. 190.1. ezeket a nyilvánosság elé nem szánt sorokat kinyomatta, kívánatosnak jelezte, hogy "Payr kézírati hagyatékát hozzáértő szakember nézze át s azokat az adatokat, melyek azt bizonyítják, hogy az Amsterdam, Utrecht jelséssel megjelent könyveket Speiser nyomtatta Pozsonyban, a M. Kvszle útján hozza nyilvánosságra". Es mindeddig nem történt meg, amin nincs mit csodálkoznunk: hiszen Payr nem azt írja, hogy Speiser, aki tudvalevően könyvkereskedő volt és nyomdával nem rendelkezett, maga nyomtatta volna ki a Bibliákat, hanem kinyomatta s ha ez a kinyomtatás valóban Pozsonyban történt, a nyomtató csakis Royer lehetett.

s egy-egy példányával felküldték Bécsbe. Az udvari kancellária azután 1720. május 20-i döntésével a nyomdásznak adott igazat. Indokolásában kifejtette, hogy a könyvnyomtatás Pozsonyban már a régmúlt időkben is virágzott s hogy - tekintettel az ott tartott országgyűlésre, a helybeli káptalanra, a számos férfi- és női szerzetesházra - a városnak okvetlenül szüksége van könyvnyomdára.

E döntés után Royer, bár a privilégiumot csak 1730-ban kapta meg, mesterségét minden további akadály nélkül gyakorolhatta. Utóbb a nagyszombati nyomdával is kibékült s betűkészletének a privilégiumban kikötött felírissítését a nagyszombati fusoria útján eszközölte, míg papírszükségletét gr. Pálffy bazini papírmalmából fedezte. /- Vö: Fitz. u.o. -/ Naptárt ugyan nem nyomtathatott, - erre külön szabadalomra lett volna szüksége, - de minden más egyebet, főleg ima- és tankönyveket s országgyűlési iratokat, szóval csupa biztos kelendőségű kiadványt szorgalmasan hozott ki sajtóján, melyet - mint láttuk - 1730-ban a puhói Christina nyomda betűkészletével is gyarapított.

De elvértve nagyobb szabású műveket is nyomtatott. Így Csuzy Zsigmond pálos szerzetes vaskos prédikációs köteteit és Bél Mátyás főművét, az *Adparatus ad historiam Hungariae*-t [Segédlet a magyar történelemhez] /1735/, de - mint Fitz megjegyzi - ezek költségeit távolról sem viselte egymaga, hanem megosztotta az írók főrangu pártfogóival.

Legnevezetesebb vállalkozása az 1721-ben latin nyelven megindított *Nova Posoniensia* [Pozsonyi Ujság] c. hetilap. Fitz szerint ez a második, Pintér szerint /- M. irodalomtörténete. Bp. 1931. IV. 67. l. -/ a harmadik időszak kiadvány volt hazánkban. A szerkesztést Bél Mátyás vállalta. Sajnos, a lapocskához fűzött remények csalóknak bizonyultak, s Royer a vállalatot csakhamar átadta a pozsonyi salvatorianus jezsuitáknak, akiknek a kezében az 1722. év folyamán szerencsésen megbukott.

Érdekes, hogy Royer ezt a kiadványát a kancellária többször idézett 1726. évi körrendeletére betarjesztett jegyzékében, mely állítólag az összes üzembén előállított nyomtatványokat évenkénti csoportosításban felsorolja, nem említi. /- Az Országos Levéltárban őrzött jegyzéket in extenso közli Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a pragmatica sanctio korában c. értekezése. M.Kvszle, 1944. 1-18.l. függelékében. -/ A jegyzékből megtudjuk, hogy a Royer-nyomda működését 1719. júliusában kezdte meg, de hogy mi mindent állítottak elő benne 1725 végéig, azt már nem. Royer ú. nagy ravaszul kizárólag a katolikus jellegű kiadványok jegyzékbe foglalására szorítkozik, minden év végével név szerint megemlítve az egyházi cenzorokat. Végleges ítéletet mondani, ahogy ezt Gárdonyi teszi /- i.h. 10.l. -/ a jegyzék alapján, még a nyomda fennállásának első hat évéről is, kissé elhamarkodott dolog!

Royer János Pál Fitz szerint 1735-ben, Gárdonyi szerint 1736-ban /- XVIII. századi nyomdáink műhelytitkaiból. M.Kvszle, 1943. 25.l.; szerinte Royer végrendelete 1736. máj. 1. kelt -/, Gyurikovits-Szabó szerint 1737-ben elhalván, az üzemet özvegye vezette tovább, aki a regensburgi születésű Bauer Károly Józsefet vette maga mellé művezetőnek. 1740. júniusában az özvegy is elhalálozván, ez alkalomból elkészítették a nyomda leltárát. E leltárból megtudjuk, hogy a nyomda három sajtóval dolgozott. 59 mássa különféle betűvel rendelkezett. A raktáron lévő kiadványok összéértéke pedig 2000 forintra rugott. A nyomdát Bauer, aki időközben feleségül vette Royer Anna Máriát, 1748-ig vezette, még pedig 1743. december 16-ig mint a Royer örökösök, s azentul mint a még kiskorú Royer Ferenc Antal tulajdonát. Az 1743. évi osztozkodáskor Bauer kikötötte, hogy ha Royer Ferenc Antal időközben meghalna, a nyomdára elővételi joga van.

Royer Ferenc Antal állhatatlan természetű ember volt. Alighogy saját kezelésébe vette az üzemet, máris megvált tőle. 1750. január 19-én az egész nyomdai felszerelést 6s

kiadványraktárat az elhelyezésére szolgáló házrészszel együtt 11,000 forintot eladta a vele alighanem rokonságban álló Landerer János Mihály budai könyvnyomtatónak. Bauer, hogy ne maradjon ki egészen ebből a transactioból, elővételi jogára hivatkozva ugyanezt az árat ajánlotta fel érte. Mire a Landerrerrel kötött szerződést február 20-án hatálytalanították.

Landerer tisztában volt azzal, hogy honnan fúj a szél, 300 forintért megvásárolta Bauerék elővételi jogát s augusztus 21-én a nyomda birtokába jutott. "A kiadói raktárban - írja Fitz - ekkor 16 nyomtatvány 5000 példánya volt, jobbra evangéliumok, katekizmusok, épületes iratok és nyelvtanok magyar, német, latin és tót nyelven". /- Gutenberg-Jahrb. 1927. 88.1. -/ "A betükészletet az adásvételi szerződés hozzávetőlegesen száz mázsára becsüli s 3000 forintra értékeli. Ez a készlet, mint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott". /- Szentkuty, i.m. 64.1. -/ Landerer a részére 1752.szeptember 9-én kiadott privilégium /- közli Lukinich Imre, M.Kvszle, 1924. 92-93.1. -/ egyébként szokványos kikötésének, hogy "csinosabb betűkkel" lássa el magát /"Cultiori typo se providere debeat"/, hamarosan eleget tett, miként azt az 1754-i könyvjegyzékéhez csatolt betűminta-jegyzék /- Specimen diversorum characterum seu typorum quibus typographia Posoniensis ornatum est -/ tanúsítja. Gárdonyi az itt szereplő típusok közül "különösen az antiqua és /?/ garmond betűket" tartja kiemelendőknek. /- Id.cikke, M.Kvszle, 1943. 27.1. -/

Royer a nyomda eladása után néhány évre eltűnik szemünk elől. Gyurikovits-Szabó úgy tudja, hogy még 1750-ben Barkóczy Ferenc egri püspök hívására Egerben állít nyomdát. Ez persze nem áll, mivel az egri nyomda alapítási éve 1756. Novák szerint Kalocsára ment, hogy felszerelje a Batthyány József érsek által 1749-ben alapított nyomdát. /- I.m. IV. 22.1. -/ Ez szintén tarthatatlan állítás. Igaz ugyan, hogy a kalocsai nyomda Royertől való, de az alapítás éve jóval

későbbi. Gárdonyi Albert pedig úgy tünteti fel a dolgot, mintha Royer legott pozsonyi nyomdájának eladása után átvette volna Landerer Katalin budai műhelyének a vezetését, "ahol 1772-ig működött". /- L. Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Könyvtári Füzetek. 2. Bp. 1917. 11.1. -/ Ez az utóbbi állítás még a legvalószínűbb, de azzal a korrekcióval, hogy Royer 1756-tól 1768-ig mint önálló nyomdász Egerben, Esztergomban és Kalocsán tartózkodott. A legóvatosabb a Fitz álláspontja, aki szerint - s ez az igazság - "1756-ig nem tudjuk, mit művelt". /-Gutenberg-Jahrb. 1927. 88.1. -/ Fitz egy újabb cikkében /- u. o. 1934. 212.1. -/ nem utasítja a limine vissza Novák feltevését - aki ebben egyébként Pusztai Ferenc Nyomdászati enciklopédiáját követi - hanem elfogadhatónak tartja. Mi nem osztjuk ezt a nézetet azért, mert hiszen Batthyány József csupán 1760-ban lett kalocsai érsek s csak 1761-ben vonult be ünnepélyesen székhelyére. /- L. A kalocsai főgymn. tört. Az érs.főgymn.értes. Kalocsa, 1896. 10.1. -/

Ami a pozsonyi Royer-, most már Landerer-féle nyomdát illeti, az új tulajdonos keze alatt - miképpen ez a nyomda kiadványairól 1755.március 2-án felvett leltárból kitetszik*, ha irányt nem változtatott is, de ugyancsak fellendült. Landerer János Mihály nagyszabású üzletember volt. Összekötéseivel azt is ki tudta vinni, hogy az országgyűlési törvénycikkek kinyomtatásának kizárólagos jogát, mely addig a nagyszombati nyomda szabadalma volt, 1765-ben öt évre reá

* Gyurikovits-Szabó szerint a raktár ekkor a következő művekből állt: "1570 példány magyar Evangyéliom, 300 Lenkőtelecske, 900 magyar katekizmus, 572 Arca Domini, 1114 cseh Evangyéliom, 1757 Seelen-Wecker, 1058 Rajjska Ruže /Paradicsomi rózsák/, 250 Octava Seraphica, 458 Morgenstern, 1800 Baumgarten, 838 német katekizmus, 194 Quotidiana pietatis exercitia, 550 Perliska /Gyöngyöcske/, 184 Ethica symbolica, 735 Catechesis minor, 1176 Rhenii Donatus, 620 német Principia, 202 Grammatica slavonica, 500 szláv Principia, vagyis 18 mű 14.558 példányban".

ruházzák. Ügyességével és szorgalmával nagy vagyont szerzett; érdemei jutalmául II. József császártól fűskuti előnévvel megkapta a magyar nemesiséget /- Fűskút Temes megyei falu volt, mellyel ebből az alkalomból, miután érte előzőleg "42.000 forintot letett, megajándékozott". Vö: Gyurikovits-Szabó, i.h. 8.l. -/

Pozsonyi vállalatát s 1764-ben alapított /- l. Gárdonyi, i.c. M.Kvszle, 1943. 32l.l. -/ betűöntődéjét 1770-ben költöztette abba az 1715 négyzetülnyi telken emelt házába, melynek Korabinsky szerint /- Beschreibung d.k.ung. Haupt-, Frey- u. Krönungsstadt Pressburg. Praha, 1781. 33.l. -/ 33 ablaka nézett az utcára s amely Patzko Ferenc egy beadványa szerint 60,000 forintba került. /- L. M.Kvszle, 1943. 29. l. -/

Ugyanekkor adta ki betűöntődéjének finom isléssel készült mintakönyvét /- Specimen characterum in neo-erecta typorum fusura Posonii apud Joannem Michaelem Landerer typographum existentium. Anno 1770. Egy lapjának hasonmását közli Szentkuty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Bp. 1940. 66.l. -/ Minthogy csinos antikvári a nagyszombati és a bécsi Trattner-féle típusoktól eltérnek, Szentkuty /- u.o. 64.l. -/ nem tartja kizártnak, hogy maga Landerer metszette őket. Ő ugyanis a rézmetszésben is jártas volt, amiről nyomtatványainak néhány nevével jelzett sáródíszje tanuskodik. Persze az sem lehetetlen, hogy az öntőde matrixait valamely holland vagy németországi cégtől szerezte be. Ez az utóbbi a valószínűbb. Landerernek 1773. április 19-én a pozsonyi városi tanácshoz intézett beadványában ui., melyben betűöntésre kér szabadságot, nem esik szó betűmetszésről. Ezzel a vállalat tehát nem foglalkozott. Csak betűöntésről ír. A beadványból a betűöntőde vezetőjének kilétét is megtudjuk: a pozsonyi származású Papst József volt, akit Landerer saját költségén küldött ki külföldre, hogy ott a betűöntés fogásait elsajátítsa. /- L. M.Kvszle, 1943. 33.l. Gárdonyi közlése. -/

A nyomda berendezéséről s a benne folyó munkáról szemléletes képet nyújt az a jelentés, melyet az üzem megvizsgálására kiküldöttek 1770. augusztus 22-én terjesztettek a pozsonyi városi tanács elé. E szerint "a nyomdában tizenkét segéd dolgozik s a használatban lévő négy könyvsajtón kívül egy ötödik is rendelkezésre áll, mely bármely pillanatban munkába állítható. A nyomda papirkészlete 700 rizsma finomabb és 257 bála közönséges papiros volt. A betűöntődében két segéd dolgozott, s a mintakönyvben látható husz különböző betűtipust tudták előállítani. A nyomda bevételei az utóbbi évek folyamán a következőképpen alakultak: 1766-ban a helytartótanáctól 1685 forint, a kamarától 70 forint, magánosoktól 2877 forint; 1768-ban a helytartótanáctól 2842 forint, a kamarától 546 forint, magánosoktól 1894 forint; 1769-ben a helytartótanáctól 1911 forint, a kamarától 594 forint, magánosoktól 2685 forint; urbéri nyomtatványokért 5715 forint, de ez nem állandó munka. Minthogy a személyzetet félévenként kellett felfogadni, s a nyomda munkája nem volt állandó, kénytelen volt a saját számlájára is dolgoztatni s az így előállított nyomtatványokat évenként négy ízben a pesti vásárookra szállíttatni, ahol azokat a könyvkötők vásárolták össze. Saját kiadványokra fordított 1766-ban 2990, 1767-ben 2784, 1768-ban 2659, 1769-ben pedig 2946 forintot, ami összesen 11.379 forintot tett ki". /- Helytartótanácsi levéltár: Miscell. fasc. 38.nr.302. Gárdonyi i.cikkéből. M.Kvszle, 1943. 28-29.l. -/ Landerer egykori alkalmazottjának, Patzko Ferencnek számításai szerint nyomdászunk ugyan csak busás haszonra dolgozott. Így például az ő kalkulációja szerint az urbéri nyomtatványok, amelyekért a nyomda 5715 forint 50 krajcárt számított fel, a legális hasznot beleértve, 2872 forinton lettek volna előállíthatók. /- U.o. 31.l. -/

A pozsonyi anyaintézetet a korszak végén két fiókvállalattal egészítette ki, a k a s s a i v a l , amely - mint láttuk - az ottani jezsuita nyomdából keletkezett s a

p e s t i v e l , melyet 1773-ban alapított Royer Ferenc Antal neve alatt, de csak 1782-ben iratott át a maga nevére. /- L. Fitz, Gutenberg-Jahrb. 1927. 89.1. -/

Landerer pozsonyi nyomdájának művelődéstörténeti szempontból legjelentősebb terméke a Pressburger Zeitung volt, amely 1764. július 14-én indult meg, még pedig előzetes engedély kikérése nélkül. Az irodalomtörténeti közfelfogás szerint az egyelőre hetenkint kétszer megjelenő lap szellemi irányítója, szerkesztője Windisch Károly Gottlob pozsonyi polgármester volt /- Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp. 1931. IV. 57.1. -/, bár Pichler Alajosnak a lap másfél százados jubileuma alkalmából irt dolgozatából /- Entstehung der Pressburger Zeitung. Pozsony, 1913. -/ is kiderül, hogy Windisch közreműködése aktaszerűleg nem igazolható. Gárdonyi Albert /- A Pressburger Zeitung megindítása. M. Kvszle, 1941. 121-131.1. -/ levéltári források alapján kimutatta, hogy a lap szerkesztésében a kiadó - Landerer saját bevallása szerint - a jezsuiták közreműködését vette igénybe s ez a körülmény a luteránus Windisch közreműködését eleve kizárta. Az azonban szerinte sem lehetetlen, hogy a Pressburger Zeitung későbbi melléklapjai az 1767-69. megjelent Freund der Tugend, az 1770. évi Zeitvertreiber s kiváltképp az 1771-ben meginduló Wochenblatt szerkesztésében Windisch is befolyt. A Pressburger Zeitung megindításának ötlete, véli Gárdonyi, magától Landerertől való, aki ezzel az atyja budai műhelyében 1730-ban megindult Wöchentlich Zweimal Neu Auskommender Mercurius-t akarta új életre kelteni.

29. STREIBIG ANTAL JÓZSEF
SOPRONI-GYŐRI KÖNYVNYOMDÁJA

A XVIII.század második tizedének vége felé költözött hazánkba az alsóausztriai Wildbergből Streibig Antal József, Sopron és Győr első könyvnyomtatója.

Első állomáshelye Kismarton volt s innen került át 1721 őszén vagy 1722 tavaszán Sopronba. /- Házi Jenő Sopron főlevéltárnokának szives közlése. -/ Itt Fitz szerint /-Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18.Jahrhundert. Gutenberg-Jahrb. 1934. 211.l. -/ Ebergényi László altábornagy támogatásával rendezte be könyvnyomtató műhelyét. Mecénása csakhamar elhalt, s nyomdászunk egy saját szerzeményű német gyászdalban siratta el. Ez a Luctus desolatae... matris Hungariae, das ist: Trauerklänge über den Hintritt Ladislai Freyherrn von Ebergényi [Az elszomorodott Hungaria-anya gyásza, vagyis gyászbeszéd báró Ebergényi László elhunytakor...] /Sopron, 1724/ című apróság a soproni nyomda eddig ismert legrégibb terméke.

Mint a legtöbb könyvnyomtatónk, eleinte ő is szabadalom nélkül gyakorolta mesterségét. Csendes társul maga mellé vette Sopron városának egyik előkelő polgárát, az irodalmi hajlamokkal bíró Dobner Sebestyén Nándor tiszti ügyészt, Dobner Nándor polgármester fiát. Szinnyei Dobner hét munkáját sorolja fel; egy hiján valamennyi év nélküli. Ezek egyike Bécsben, a többi nyomtatóhely feltüntetése nélkül, hihetőleg Sopronban látott napvilágot. Talán ennek a kapcsolatnak köszönhette Streibig, hogy még 1726-ban, a nyomdai szabadalmat előíró rendelet évében megkapta a szabadalomlevelet, egy címtáras naptár kiadására jogosító kizárólagos privilégium kíséretében. A Titulare calendarium seu Schematismus Regni Hungariae először még ebben az 1726.esztendőben hagyta el a sajtót s 1730-ig évről-évre megjelent. /- L. Pitroff Pál: A győri sajtó története. Győr, 1915. A

továbbiakban Pitroff derék monográfiájára támaszkodunk. -/
Bár a naptár ebben a korszakban a nyomdászok legfőbb jövedel-
mi forrása volt, egymagában nem volt elég a megélhetésre. E-
gyéb megrendelés pedig csak nagyon elvétve akadt.

Az öregedő Streibig ezért örömmel tett eleget Sinzen-
dorf Pülöp Lajos győri püspök meghívásának s 1729 táján át-
telepedett Győrbe. Itt még ez év végén kiadta az 1730-ra
szóló kis Schematismus-t. Ezt a mindössze alig 200 nevet fel-
ölelő apróságot még szabadalom nélkül hozta ki, de hála ma-
gas pártfogójának, a szabadalom ezuttal sem késett sokáig.
Az 1731.január 2-án kelt nyomdai privilégium felhatalmazta,
hogy "olyan záradékokkal és föltételekkel, amilyenekkel
Sopronra engedélye volt, ezentul Győrött folytathatja mes-
terségét s azonkívül tiz esztendőn át megjelölt formájú cim-
táras latin és német kalendáriumokat adhat ki". /- Pitroff,
i.m. 7.1. -/

Győri működésének második terméke az 1731-ben megje-
lent Rituale Jaurinense, amely ha nem mondható is tipográ-
fiai műremeknek, Pitroff véleménye szerint a középepest meg-
haladó nyomtatvány volt s "majdnem kiálllja a versenyt" a
győri egyházmegye szertartáskönyvének 1687-i nagyszombati
és 1702-i bécsi kiadásával. Streibig becsülettel igyekezett
megfelelni a bíboros püspök beléje helyezett bizalmának s
a püspöki könyvnyomtató /"typographus episcopalis, rövidít-
ve: eppalis/ címnek. S hogy ez - legalább Sinzendorf idejé-
ben - nem volt pusztán cím, az kiderül a városi tanácsnak
egy pörös ügyéből. A Helytartótanácsához intézett felterjesz-
tés szerint ugyanis a nyomdász ekkoriban mint a püspök alkal-
mazottja annak jurisdictiója, joghatósága alá tartozott.
Sinzendorfnak a boroszlói püspöki székbe való távozásakor,
tehát 1733-ban, ez a szorosabb kapcsolat a püspökség és a
könyvnyomtató között megszűnt. Az elöregedett Streibig ma-
gára hagyatva, mint nyomdász alig ad életjelt magáról s még
naptári szabadalmát sem használja. 1737 táján meg is válik
az üzentől s fiára, Streibig Gergely Jánosra bizza.

Az ifjabbik Streibig ekkor 27 esztendőös, tetterős fiatal ember volt. /- Egy 1780-ban kelt iratában 70 évesnek mondja magát. L. Pitroff, i.m. 30.l. -/ Első feleségével, Royer Katalinnal, a pozsonyi nyomdász legkisebb lányával 1500 forint készpénzt meg értékes berendezést kapott./- U.o. 117.l. -/ Tehát minden előfeltétel megvolt ahhoz, hogy a tengődő üzemet felvirágoztassa. Ez mintha eleinte sikerült volna neki. 1737-től állandóan megjelenteti német Schreibkalender-ét, majd 1739 /?-től latin s 1749/?-től magyar naptárát, utóbbi, miként azt címlapján jelzi, "épen lőtsei formára", ami legalább eleinte bőséges jövedelmet biztosít neki.

Emellett egyre-másra nagyobb megrendelésekkel is felkeresik. Így Taxonyi János, a győri jezsuita kollégium rektora vele nyomtatja ki 1739-ben A Kálvária hegynek szentsége c. imakönyvét s 1740-ben, majd 1743-ban Az emberek erkölcséinek és az Isten Igazságának tükrörei c. két kötetes erkölcsi példatárát, Kapeller Lipót, a győri papnevelő piarista tanára Jaroslous a S.Alexio néven három kötetes Theologia historico-dogmaticá-ját /1738-40/ stb, hogy a győri akadémiában előadott tentamenek hosszú sorát ne is említsük.

Érdekes, hogy Streibig Gergely János, aki 1752-ben nyert újabb szabadalma óta, amely egész sereg naptárféleség előállítására hatalmazza fel, impresszumaiban állandóan királyi és püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, nemcsak megrendelésre /- ilyen Némethi Sámuel Bibliái tárház-a, melyet Beleznai Miklós generális nyomtatott ki nála 1953 forint költséggel -/, hanem saját költségére is kihoz protestáns műveket, ha azok jó üzletnek ígérkeznek. Ilyennek bizonyult például Bod Péter Szent Írás értelmére vezető magyar lexikon-a, amelyet a szokásos előzetes engedély kikérése nélkül 1747-ben ő maga, 1787-ben pedig - évszám feltüntetése nélkül - József nevű fia és utóda is kiadott.

Minden üzleti élelmessége ellenére is Streibig Gergely

János hosszú pályája vége felé súlyos anyagi gondokkal küzdött, ami nagyrészt zavaros családi körülményeinek tudható be. Első felesége, a derék Royer Katalin halála után - az asszony végrendelete 1749-ben kelt - újból megnősült s ez lett a veszte. Második felesége, fiának Józsefnek és Antónia nevű leányának édesanyja /- Royer Katalin végrendeletében csupán egy Terézia nevű leánygyermekük szerepel -/ pazarló és kikapós asszony volt, aki a nyomdász-segédék közül válogatta ki barátait s ezzel aláásta a műhely fegyelmét. Az öregedő Streibig, úgy látszik, a boritalban keresett vizsgasztalást és szabadjára hagyta a dolgokat.

A nyomda felfrissítésével sem törődött. Egy 1780-ban készült leltár szerint a négy sajtóval dolgozó üzemnek mindössze 94 mázsa betüje volt. Ebből 44 mázsa régi, hasznavehetetlen anyag. Mindennek az volt a természetes következménye, hogy egyre gyatrább kivitelű naptárainak kelen-dősége erősen alábbszállt s ezzel az üzlet fő jövedelemfor-rása alaposan megcsappant. Nem csoda, hogy 1778-ban már-már azon a ponton volt, hogy adósságai fejében elárverezik a nyomdát. Ekkor a nyomtató legények, akiknek bér fejében te-temes összeggel - 1289 forint 14 krajcárral - tartozott, rá-vették a városi tanácsot, helyezze zár alá az üzemet s biz-za meg vezetésével a munkások egyikét, a Debrecenből jött Almási Ferencet. Almási iparkodik megfelelni a beléje helye-zett bizalomnak, de a gazdával szemben elszámolási nehézsé-gei támadnak s ezek végül is börtönbe juttatják.

Ekkor a pozsonyi Landerer Mihály siet rokona segítségé-re. 1781.február elsején a főbíró elnöklésével ülést hívnak össze, melyen Landerer teljhatalmu megbizottja - talán a pesti Royer-nyomda faktora, Lenhard Ferenc, aki az officina 1780.évi becslését végezte - kijelenti, hogy Landerer haj-landó a nyomdát magához váltani, a segédék járandóságát ki-fizetni s a műhelybe jó faktort állítani. Az érdekeltek, köztük maga az öreg Streibig is, az új alapot elfogadják s az 1783.évre szóló magyar kalendáriom címlapján Streibig

Gergely neve mellett Landerer Mihályé is szerepel. Nem sokkal ezután az öreg Streibig meghalt, Landerer pedig kivált az üzletből. A nyomda vezetését Streibig Gergely János fia, József vette át. Az ő működése azonban már kívül esik a könyvünkben felölelt időszakon.

A nyomda 1781.évi állapotáról hü képet nyújt a március 7-én megejtett becslés, mely a nyomda összértékét - levonva a papír- és nyomtatványraktár becsárát - 2872 forint 32 krajcárra teszi. Ebből az összegből 229 forint 2 krajcár esett a 99 mázsa 6 és fél fontnyi betűanyagra, 40 forint a fametszetű ducokra és diszekre, 70 forint a fabutorzatra s 340 forint a 100 forintjával számított két sárgaréz orsó s az egyenként 70 forintra értékelt két vas orsó sajtóra, míg a többi az apróbb felszerelési tárgyak között oszlik meg. Utóbbiak sorából megemlítjük a két sérgaréz- és négy vas-sorzót, a négy kifogástalan s a két rosszabb állapotban lévő vaskeretet /- Pitroff az 1780.évi becslésnek csupán magyar fordításban közölt szövegében jobb és rosszabb vaskannákat!! emleget /-, három festékfőzéshez szolgáló vörösréz üstöt, festékes hordót, festékező labdákhöz szükséges lószórt és 90 darab kutyabórt, a betűk tisztításához használt két kefét, mindössze 48 krajcár értékben s a hasonló összegre értékelt spárgakötegeket.

30. A LANDERER JÁNOS SEBESTYÉN-ALAPÍTOTTA BUDAI KÖNYVNYOMDA

A pozsonyi Royer-nyomdát felvirágoztató Landerer János Mihály édesatyja, János Sebestyén 1724 nyarán nyitotta meg b u d a i officináját.

Fitz József szerint /- Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn stb. Gutenberg-Jahrb. 1934. -/ az idősebbik

Landerer Bajorországból származott, sógora volt Royer János Pálnak s mint segéd valószínűleg az ő pozsonyi üzemében dolgozott. Gárdonyi Albert /- Die Niederlassung der Familie Landerer in Ungarn. U.o. 1936. 171.l.; az alábbiakban jobbra az ő kutatásainak eredményeit foglaltuk össze -/ mindebből nem tud semmit. Ő azon az alapon, hogy a XVIII. század első felében több Landerer nevű rézmetsző élt Bécsben, a mi Landererünket is innen származtatja, majd egy újabb dolgozatában /- XVIII.századi nyomdáink műhelytitkaiból. M. Kvszle, 1943. 25.l. -/ minden indokolás nélkül pozsonyi származásának mondja.

A megtelepedni kívánó nyomdászok rendes szokása szerint előzetesen írásban jelenti be szándékát Buda város tanácsának. Beadványait, úgy látszik, kiselejtezték; legalább is Gárdonyi csak a városi jegyzőkönyvek szűkszavu feljegyzéseire hivatkozik. Így ma már nem tudjuk megállapítani, hol és mikor keltek azok a megkeresések, amelyekben adómentességet, ingyen szállást és az átköltözködés költségeihez némi pénzbeli hozzájárulást kért magának. A városi tanács a kérelmet csak részben teljesítette. Előbb tíz, majd 1724.május 15-i határozatával tizenöt évi adómentességet s mindössze 50 tallérnyi pénzsegélyt helyezett neki kilátásba. Landerer, látva, hogy többet nem sikerül kicsikarnia, ennyivel is beérte s rövidesen letelepedett Budán.

Már szeptember 12-én pénzt folyósítanak neki a városnak szállított nyomtatványokért. Ezek a kifizetések a következő két évben is megismétlődnek. Landerer János Sebestyén e szűkös városi megrendelések mellett apró alkalmi beszédek s más effélék kinyomtatásával tengette életét 1727. június 7-én bekövetkezett haláláig.

Özvegye, Veronika még a gyászév letelte előtt, 1728. január 11-én újból férjhez ment Nottenstein János Györgyhöz, a nyomda művezetőjéhez. Nottenstein 1737-ben kelt végrendeletéből következőtve alighanem bajorországi származású volt s Bécsből került Budára. Az adóssággal terhelt nyom-

da e házasság révén Nottensteinre szállt, aki a halodó üzemet csakhamar erősen fellendítette. Ebben tekintélyes része volt annak a kizárólagos szabadalomnak, melyet a városi tanács támogatásával 1728. április 28-án sikerült elnyernie. A privilégium szokás szerint tíz évre szólt s kizárólagos jogot biztosított számára egész Magyarország területén a német nyelvű kisebb ábécéskönyvek, nemkülönb az approbált káték s a vásár- és ünnepnapok evangéliumok kinyomtatására és terjesztésére. /"Libellos alphabeticos minores, non secus approbatos catechismos, nec non ordinaria evangelia dominicalia et festivalia lingua germanica conficere, eademque et eosolem per totum regnum nostrum Hungariae libere et absque omni impedimento vendere et distrahere". /- L. Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Bp. 1917. 5. l. 4. jegyz.-/

Vállalata annyira fellendült, hogy 1733-ban egy két lapra terjedő Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperbillum-ot /- [Nottenstein János György budai nyomdájában található könyvek jegyzéke]. - Hasonmása és részletes taglalása Gárdonyi imént idézett magyar munkájában. -/ is közzé tett. A kis katalógus, amely hazánkban az első e nemben, kétségkívül a Nottenstein-nyomda élelmességéről tanuskodik, de hogy - mint Gárdonyi véli - bizonyosságul szolgálna arra, "hogy a nevezett könyvnyomda figyelemre méltó tevékenységet fejtett ki" /- i. m. 19. l. -/ az erős tuzzás. Ballaginak /- A magyar könyvnyomtatás tört. fejlődése. 119. l. -/ Gárdonyi által kifogásolt véleménye, mely szerint a budai officina "csupán kalendárium, csizió, magyar és német népdalok, litániák, rossz fametszetű és piszkos nyomású szentképek, álmoskönyvek stb. efféle termékekkel árasztotta el a hazai vásárokat és bucsukat", nagyjából továbbra is fennáll. Mert az a pár tankönyv, - egyébiránt csupa más nyomdákából kikerült mű utánnyomása, - Balassa-Rimai kipróbált, jó üzletnek bizonyult Istenes éneki, Gyöngyösi ugyancsak közkedveltségű és nagy

keresletnek örvendő verses regényeinek budai kiadásai korántsem jogosítanak fel bennünket rá, hogy a nyomdaalapító Landerert és utódát Nottensteint - amint német tanulmányában /- Gutenberg-Jahrb. 1936. 173.1. -/ Gárdonyi teszi - úgy állítsuk oda, mint akik a magyar irodalom terén "nagy érdemeket" szereztek.

Landerernek, Nottensteinnek s a többi hazánkba beözönlő német nyomdásznak a magyar irodalom ügye nem volt fontos. Ha világi meg egyházi ponyván, naptáron és tankönyvön kívül egyszer-egyszer valami nivósabb irodalmi terméket is kihoztak, ezt nem azért tették, mintha a magyar kultúrát kívánták volna szolgálni, hanem egyes-egyedül azért, hogy - megszedjék magukat.* Ez, legalább Nottensteinnek teljes mértékben sikerült is. Amikor 1737. áprilisában ** 39 éves korában tüdővészben meghalt, virágzó üzletet hagyott özvegyére.

Veronika asszony a férje által kitaposott uton tovább haladva, még inkább felvirágoztatta a Sz. Anna-templom mellett álló, az Arany Hajóhoz címzett házban lévő vállalatot. Amikor 1751-ben átadta azt első házasságából származó idősebb fiának, Landerer Lipót Ferencnek, aki valószínűleg már addig is betöltötte az üzletvezetői hatáskört, kisebbik fiát, az 1726-ban született Landerer János Mihályt /- az egész tranzakció bizonyára utóbbi nagykorúságával függ össze -/ a könyvraktár felével és 1500 forint készpénzzel kártalanította.

* Még a Nottenstein katalógusában szereplő egyetlen művelődéstörténetileg jelentősebb újdonságot, a Neu aus seinem Steinhafen wiederum aufwachsendes Ofen-t is csak úgy hozta ki a nyomda, hogy az akkori budai polgármester, Vámosi Ferenc által egybeállított s 800 példányban megjelent füzetke nyomtatási költségeit, 45 forintot, a város fizette! Vö: Gutenberg-Jahrb. 1936. 173.1.

** Gárdonyi: Magyarország könyvnyomdászata stb. 5.1. Némethy Lajosra hivatkozva 10-re teszi halála napját, de Némethy szerint ekkor temették. l. M. Kvszle, 1901. 55.1.

/- L. Gárdonyi cikkét M.Kvszle, 1943. 26.1. -/

Ekkora összeg kivonása az üzletből bizonyára nem maradt hatástalan. Veronika asszony kellő forgótőke nélkül maradván, jobbnak látta átadni az üzletet idősebbik fiának, akinek módjában állt a tőkehiányon segíteni. Ez a mód a nő-sülés volt, s Landerer Lipót Ferenc élt is vele: 1752. július 30-án oltárhoz vezette Viesztner Borbálát, Pécsy András budai könyvkötő özvegyét.* Mikor halt el Borbála asszony, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy Landerer Lipót Ferenc hamarosan megvigasztalódott, mert 1776-ban történt elhunytja után a kardos özvegy, Landerer Katalin lett a cégtulajdonos.

31. A JÉZUS TÁRSASÁGA KOLOZSVÁRI NYOMDÁJA

1727.március 17-én ismét új nyomda nyílt meg Magyarországon területén, ezuttal K o l o z s v á r t . /- L.Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 88. s köv.lapok. -/

Alapítója csikszentmártoni Antalfi János erdélyi püspök, a nagyszombati egyetem egykori növendéke volt. Ő az első a XVIII.század nyomda-alapító püspökei díszes sorában. Alapításával nem saját püspöki udvara fényét kívánta növelni, mert hiszen akkor székvárosában, Gyulafehérvárt rendeztette volna be, hanem a katolikus nevelés és tudomány ügyét szolgálta. Ezért esett választása Erdély szellemi központjára, Kolozsvárra, ahol az újra betelepített jezsuiták 1693. ok-

* Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten. M.Kvszle, 1901. 55.1. Némethy Persának olvasta a nevet. A helyes olvasat Gárdonyi szerint Pécsy és nem Perne!/, ahogy szerinte Némethy az anyakönyvi bejegyzést közölte volna. L. Magyarorsz. könyvnyomdászat stb. 8. l. 15.jegyz.

többeré öta munkálkodtak a katolikus hitélet megerősítésén és az ifjuság nevelésén. A jól felszerelt nyomdát a püspök minden feltétel nélkül ajándékozta oda a jezsuitáknak, akik rövidesen elnyerve a királyi privilégiumot, 1773. október 26-ig tartották fenn rendházukban, amely jó egy századdal később az 1872-ban alapított Ferenc József Tudományegyetem első otthona lett.

A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati vagy a kassai, elsősorban a rend akadémiájának szükségleteit volt hivatva kielégíteni, s főleg tankönyveket megdisszertációkat nyomtatott. De azért a hitbuzgalmi irodalmat sem hanyagolta el. A rend feloszlata alkalmával, 1774. április 29-én a nyomdáról felvett leltárban például egyebek között az Officium Rakotzianum-hoz és a Xaveri Sz. Ferenc életéhez készült metszetek rézlapjai is szerepelnek. Ferenczi szerint a leltár a nyomda fennállásának 45 esztendeje alatt készült sajtótermékek meglehetősen teljes jegyzékével is szolgál. Kár, hogy nem terjeszkedik ki bővebb ismertetésükre s beéri annak megállapításával, hogy "számos mű jelent meg e nyomdában, körülbelül felerészben latin, felerészben magyar".

A nyomda felügyelője mindenkor a rend egyik tagja volt, 1773-ban a Metastasio-fordító Kereskényi Ádám, aki 1767-68-ban a kassai jezsuita nyomdánál töltötte be ezt a tiszteletet. /- L. Szinnyei: Magy. írók. VI. 64. h. -/ Ferenczi a nyomda művezetői sorából Weilhammer Bernátot /1727-30./, Weichenberg Tádé Simont /1731-36?/, Becskerek Mihályt /1740-44. körül/ említi. Novák /- i. m. IV. 36. l. / rajtuk kívül még Fey András /1747 körül/ és Weilhammer Bernát másodszori /1754 táján/ faktorságáról is tud.

Az említett nyomdai leltár szerint a nyomda betűkészlete 104 mázsa 82 fontra rugott s 1331 forint értéket képviselt. A nyomda sajtóit és egyéb felszereléseit 808 forint 34 krajcárra becsülték. A sajtók száma öt volt, de kettő

csupán képek levonására szolgált. A könyvnyomtató sajtók egyike rész-, másika vasfelszerelésű volt, amaz 90 forint, emez 75 forint értékben. A harmadik, ócska könyvsajtót a leltározók mindössze 50 forintra becsülték. A nyomda antikva és kurziv típusokon kívül fraktur, schwabacher és görög betűkkel is el volt látva.

A nyomda egy évi jövedelmét Bánffy Dénes, a katolikus iskolák világi felügyelője 1774.december 3-i jelentésében ezer forintra tette. Az elkobzott egyházi javakkal való gazdálkodásra jellemző, hogy ekkora jövedelmezőség mellett 1775.április 12-i udvari rendelettel tíz évre 30 forint évi bérért Kollmann József Ferenc bécsi könyvnyomtatónak ítélték oda!*

* Kollmann, nem tudott magyarul, ezért ilyen kedvező feltételek ellenére sem tudott boldogulni. Alatta az üzem annyira hanyatlott, hogy a katolikus egyházi bizottság elhatározta eladását. A vásárló Batthyány Ignác erdélyi püspök volt, aki az 1783.november 20-án magához váltott nyomdát Béla József gyulafehérvári kanonok /- marosszéki esperes, 1785-1801-ig a "kolozsvári királyi universitáson a szentírást magyarázó tanár", vő: Szinnyi, Magyar írók, I. 764.h. -/ vezetésére bizta. Batthyány püspök 1798.november 17-én bekövetkezett halála után "a nyomda egyéb hagyatékával együtt adósságai miatt zár alá került s egy ideig nyugdott", majd 1812-ben vásárlás útján Bergai József katolikus akadémiai tanár birtokába ment át, aki azután 1829-ben eladta a katolikus liceumnak. Ez az egykori jezsuita nyomdát beolvasztotta a Hochmeister Márton által 1790-ben alapított kolozsvári nyomdába, melyet az alapító 1809-ben a liceumnak ajándékozott.

32. A SCHMIDT MIKLÓS JÁNOS-ALAPITOTTA
MÁSODIK SOPRONI NYOMDA

1733-ban, Streibig Győrbe való távozása után S o p -
r o n b a n u j officina nyílt.

Alapítója Schmidt Miklós János volt Bécsből. Ő állította elő az első soproni magyar nyelvű nyomtatványt, Neuhold János Jakab, soproni származású Komárom vármegyei főorvos Fundamentomos oktatás, miképpen köllessék a gyermekekkel... a himlő és kanyaró előtt, benne és utána bányai /1736/ című egyidejűleg németül is megjelent füzetét.

Schmidt csakhamar átköltözött K o m á r o m b a , ahol többek között 1740-ben kinyomtatta Paxi Lajos Florilegium-ának első kiadását. Baranyay József /- A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. 5. l. -/ Németh Jánosra /- Memoria Typographiarum inclyti regni Hungariae, etc. Pest, 1818. 67. l. -/ hivatkozva az átköltözést 1740 körülre teszi. De minthogy Schmidt soproni officináját 1738-ban 1700 forinton eladta Renauer János Fülöpnek /- 1. Grafikai Szle., 1900. 141-142. l. -/ Komáromban valószínűleg az 1737 körül megszűnt /- 1. Csűrös, i. m. 131. l. -/ Töltési-féle nyomda felszerelésével dolgozott.

A s o p r o n i nyomdát Renauer özvegyétől 1748-ban megvette a Bécsújhelyből jött Siess János József, aki 1789-ben bekövetkezett haláláig állt az üzem élén. Siess 1770-ben a belvárost övező bástyák körüli árokban telket vett a várostól s az ott emelt kis épületbe telepítette nyomdáját.

Ezen a telken 1900-ban tekintélyes ház állott, benne jogutódjával, a Romwalter nyomdával.*

33. A NAGYVÁRADI PAPNEVELŐ INTÉZET KÖNYVNYOMDÁJA

A XVIII.század negyvenes éveiben keletkezett a n a g y -
v á r a d i papnevelő intézet nyomdája.

Legelső ráánk maradt terméke egy 1745-ben megjelent három levélnyi apróság /- címlapjának kicsinyített hasonmását l. M.Kvszle, 1901. 366.l. -/, az *Universa philosophia ad mentem doctoris subtilis Joannis Scoti quam... publice propugnandam susciperunt... Fr.Peregrinus Hatvani et Fr. Solanus Mészáros, [Egyetemes filozófia Scotus Jánosnak, az élelelméjü doktornak tanítása szerint... melynek nyilvános megvitatására fráter Hatvani Peregrin és fráter Mészáros Szolán vállalkoztak...]*, melyhez nyomtatója, Kállai Gergely /- Gregorius,

* Siess halála után özvegye vezette tovább a nyomdát 1800-ban történt elhunytáig. Ekkor fia, Antal vette át, aki 1776-tól Szombathelyen működött, mint püspöki könyvnyomtató s itt ő hozta ki 1794-ben Kultsár István költségén Mikes Kelemen Törökországi levelek című munkáját. /- V8. még Fitz: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb. Gutenberg-Jahr. 1934. 215.l. -/*. Ez az Antal volt a Siess-család legkiválóbb tagja, akit gondos munkájáért Kazinczy Ferenc is megdicsért egyik levelében. /- Idézi Csatkai Endre: *Régi soproni könyvgyűjtők, könyvesboltok és olvasókabinétek. M.Kvszle, 1939. 55.l. -/* Siess Antal 1806-ban követte szüleit a sirba. Szombathelyi üzemét ekkor Perger Ferenc vette át, míg a soproni műhely 1820-ig Siess Antal örökösei cégjelzéssel, 1846-ig pedig Kultsár /szül. Siess/ Katalin neve alatt működött. Ekkor átment Lenk Sámuel - valószínűleg Kultsár Katalin veje - tulajdonába, aki 1850-ben Romwalter Károlynak adta át az üzletet. Romwalter Károly, - 1856-ban nőül vevén Kultsár Katalin unokáját, - Alfréd fiában, aki 1860 óta cégtársa volt, 1895-ben ismét a Siess-család egyik leszármazottja kezébe került a soproni nyomda. /- V8: Pusztai Ferenc: *Nyomdászati enciklopédia. -/*

Naményi egyre Györgyként szerepelteti! -/ nem kevesebb mint kilenc féle betűfajta használt. /- L. minderre és a következőkre Naményi Lajos: A nagyváradai nyomdászat története.III. M.Kvszle, 1901. 364-386.l. -/

Alapítását Naményi Paxi Lajos Florilegium-a 1741-i kassai kiadásának előszava alapján 1741.február 17-e és július eleje közé teszi. Alapítója, csak úgy, mint a papnevelő, a tudományokat kedvelő s papságának képzését különösen szíven viselő Csáky Miklós váradai püspök volt. Mint a lőcsei Brevernyomdával kapcsolatban már megemlítettük, Ballagi a Magyar Musa 1787.évi közlésére hivatkozva azt állítja, hogy a nyomda felszerelését Csáky onnan vásárolta s állítását Novák is megismétli /- i.m. IV. 23.l. -/. Naményi a kérdést fel sem veti, bizonyára azért nem, mivel erről a vásárról Zsák J.Adolf a püspöki és a papnöveldei levéltárban semminemű adatot sem talált.

Ami a nyomda első művezetőjét, Kállai Gergelyt illeti, ő már a következő évben eltűnt Váradról, hogy 1753-ban mint a debreceni városi nyomda provizora bukkanjon fel ismét. 1746-1755-ig Becskereki Mihály, a kolozsvári nyomda volt művezetője a nagyváradai tipográfus.

E tiz évből Naményinek husz latin, két magyar és három német nagyváradai nyomtatványt sikerült felkutatnia. Impreszsuma latin könyveken rendszerint "Typis Semin.B.M.V.Elisab. per Michaellem Becskereki" vagy "Typis Seminarii Csakiani per Michaellem Becskereki", s a magyarokon "Boldog Asszony Látogatása Seminariumának bőttűivel". Nyomtatványai közül a legdiszesebb Dones Petrus Ludovicusnak csinos záródiszkekkel és izléses kezdőkkel ékeskedő Generalis temporum notio című kötete 1749-ből. Az 1756-tól 1761-ig terjedő évekből Naményi egyetlen nagyváradai nyomtatványt sem ismer.

1762-ben Wolf József a "typographus episcopalis", akinek "betűi nem azonosak a Becskerekiéivel". Az 1763-68. terjedő évekből csupán egyetlen, 1766.évi nyomtatvány maradt

reánk "Impressum in Typographia Episcopali" cégjelzéssel a címlapján a püspöki könyvtárt megalapító Patachich Ádám, későbbi kalocsai érsek címerével. Lehet, hogy már ekkor is az a Heller János Konrád állt az officina élén, aki 1769-ben négy váradi sajtóterméken szerepel mint "püspöki könyvnyomtató".

A nyomda virágkora 1771-ben kezdődött, amikor Balent Ignác János lett a papnevelő tipográfiájának a bérlője. 1785-ig Naményi kimutatása szerint 54 latin, 26 magyar és 2 német, összesen tehát 82 nyomtatvány került ki a nagyváradi sajtóból, köztük 1781-ben magának Balentnek Pásztori játékban ábrázolt örvendetes köszöntés című verselménye. "Különösen sokat ad - írja róla Naményi - a díszesebb kezdőbetűkre, a fejezetek élén kisebb metszeteket alkalmaz, egyes szakaszok végén ügyes végvignetták keltik fel figyelmünket és ha van is oly mű, mint Gánóczy Antal Libellus castigatus-a /1779/, ahol a sajtóhibák felsorolása 12 lapot foglal el, ezek is mindinkább kevesbednek és bizvást elmondhatjuk: ez időben nem csak számra nézve ért el nagy sikereket a nyomda, de nyomdászati szempontból kifogástalan műveket nyújt". Balent 1785-ben azért vált meg a nyomdától, hogy - mint szeptember 20-án a váradi püspökhöz írt kérvényében kifejti - szakismeretei gyarapítása céljából sorra tanulmányozhassa a hazai nagyobb városokat.

Ekkor Teleki Sámuel váradi királyi biztos ajánlatára Eitzenberger Ferenc nagykárolyi nyomdász kapta bérbe a tipográfiát megfelelő kaució és havi egy arany fejében. Ez a havi egy arany 1791-ben évi 51 rhenus forint 36 krajcárra zsugorodott össze.

A nyomda átvételekor leltárt is vettek fel róla. E szerint a nyomda egy sajtóval birt s tertia, mittel és cicero antikva és kurziv, valamint fraktur és cimbetükkel volt felszerelve, hogy melyikből mennyivel, az Naményi közléséből nem

derül ki. Csak annyit tudunk, hogy a nyomda betűanyaga 1802-ben mindössze 25 mázsa 13 fontot tett.*

34. A KÁROLYI FERENC-ALAPITOTTA NAGYKÁROLYI KÖNYVSAJTÓ

Az 1750-es évek elején ismét új könyvnyomda keletkezett Magyarországon, a Károlyi grófok ősi fészkeben, N a g y - k á r o l y b a n. /- Vö: Éble Gábor: Egy magyar nyomda a 18.században. Bp. 1891. -/

Alapítója Károlyi Ferenc, Szatmár vármegye főispánja volt, akit - miként ezt privilégiumot kérő felségfolyamodványában kifejti - e lépésre az a körülmény késztetett, hogy az atyja által Nagykárolyba telepített piaristák kénytelenek a tanításhoz szükséges könyveket messze eső nyomdákából beszerezni. Folyamodványában azt is megemlíti, hogy ebben a

* Balent távozásával - úgy látszik - nyomást remélt gyakorolhatni a tulajdonosra, hogy ne kísérletezzék tovább bérlőkkel, hanem adja el az officinát. Kétséggkívül azonos azzal a "Balent Bapt.Joh.Ign.sodalis apud Matthiam Trattner Pestini"-vel, aki 1786.szeptember 8-án ajánlatot tesz a nyomda megvásárlására. A papnövelde vezetőisége azonban nem reagál az ajánlatra s bár az eladás gondolata folyton kísért, a megvalósításra csak 1804.julius elsején került sor, amikor Gottlieb Antal, előbb váci nyomdász s 1803 óta a nyomda bérlője, ezer rhénus forintért örök áron magához váltja a nyomdát. Hogy az ezer forint mikor folyt be, ha ugyan befolyt, a szeminárium pénztárába, arról Naményi nem szól. A szerződés fogalmazványa szerint a felajánlott vételár egyelőre Gottliebnél maradt, aki kötelezte magát, hogy kamat fejében évente 50 forintot fizet. Gottlieb előtt még két bérlője volt a papnövelő nyomdájának: 1789-ben Rábai István /- említi Novák, i.m.IV.23.l.; Naményi nem tud róla -/ és 1798-1802.között Guttmann János Pál könyvkötő. 1802 őszén a nyomda bérbevétele ügyében Szigethy Mihállyal, a debreceni városi nyomda provizorával is folytak tárgyalások. A bérbevétel ügye azonban megfeneklett, mivel Szigethy új típusok beszerzését is követelte, erre pedig nem volt fedezet.

nagykárolyi nyomdában az általános művelődést szolgáló könyvek mellett az egyesült görög szertartású /görög katolikus/ papság és nép számára szükséges műveket is elő lehetne állítani. A gróf bizonyára tudta, mennyire szíven viseli Mária Terézia a görög egyesültek ügyét. Azért hangsúlyozta ezt a lehetőséget, hogy az engedélyt annál biztosabban elnyerje.

Nádasdy Ferenc kancellár 1755. október 21-én kelt előterjesztésében, amellyel Károlyi kérelmének teljesítését melegen ajánlja, ugyancsak kiemeli a görög egyesültek szertartásaihoz szükséges könyvek kinyomtatásának jelentőségét. Mert - mint mondja - ezek előállítására "a görög nem egyesültek karlócai nyomdájában azzal a természetes veszéllyel jár, hogy az egyesültek könyveibe különböző tévtanok jutnak". Ez az érv annyira hatott, hogy Mária Terézia már október 27-én megadja az engedélyt, hogy Károlyi Ferenc, valamint örökösei és utódai Nagykarolyban nyomdát állíthassanak s abban latin és görög szertartású katolikusok számára könyveket nyomtathassanak.

Az igazat megvallva, Károlyi a nyomdai felszerelést jóval az engedély iránti kérelem benyújtása előtt beszerezte. Sőt, a nyomda elhelyezésére alkalmas épületet is már megépíttette és a nyomda kezelőjéül kiszemelt Szathmár-Németi Pap Istvánt Nagykarolyba telepítette. A nyomdai felszerelés a lőcsei Brever-féle officinából került ki, melynek egyik 1668. évi sárgaréz felszerelésű sajtóját s kellő mennyiségű betűjét 2576 forinton megvásárolta. Az eredeti elgondolás az volt, hogy a gróf csupán előlegezi a vételárat tipográfusának s az azt évi részletekben fogja törleszteni. Pap István - írja Éble /- i.m. 12.1. -/ - Biró Mihályt, 1752-ben a debreceni nyomda provizorát vette társul magához, "hogy mind a munkát, mind pedig az elvállalt részletfizetést együtt könnyebben teljesíthessék". Biró azonban, nem bízva benne, hogy a vállalt kötelezettséget teljesítheti, a társas viszonytól már 1758 elején visszalépett s azentul mint egyszerű munkás dolgozott a nyomdában. /-U.o.

57-58.1. -/ A jó Pap Istvánnak nem voltak ilyen aggályai. Egészen 1775.augusztus 24-én bekövetkezett haláláig birtokolta a nyomdát, amely akkor adósságai fejében visszaszállt a grófra. /- U.o. 62.1. -/

Pap István, az akkori könyvnyomtatók rendes szokása szerint, nem sokat törődött a privilégiummal s már 1754.novemberében hozzáfogott a fiu- meg leányiskolák számára szükséges ábécés könyvek kinyomtatásához, de a tragikus végű Gerstocker Antal fényi plébános, kerületi alesperes /- mint egri kanonokot 1768-ban saját inasa gyilkolta meg, hogy kifoszthassa. Vö: Szinnyi: Magyar írók.III. -/ és gr.Barkóczy Ferenc egri püspök, akik rossz szemmel nézték az eretnek tipográfusok ténykedését, erélyes tiltakozására kénytelenek voltak abbahagyni a munkát és bevárni a privilégium megérkezését.

A nyomda első termékei - Éble szerint /- i.m. 26.1. -/ magyar és orosz ábécés könyvek - ilyenformán csak 1755 végén hagyhatták el a sajtót. Készültek-e Nagykarolyban a rutén ábécés könyvön kívül a görög egyesültek számára egyéb, ájtatossági vagy liturgikus könyvek is, oly kérdés, melyre emlékek vagy levéltári adatok híján kielégítő feleletet nem adhatunk.

Igen valószínű azonban, hogy azeffajta könyvek csak tervbe voltak véve, de megvalósításukra megfelelő típusok híján nem kerülhetett a sor. Olsavszky Manó munkácsi püspöknek egy 1755.december 15-én a grófnak intézett leveléből tudjuk, hogy akadt egy lemergi szedőlegény, aki késznek mutatkozott Nagykarolyba jönni, hogy a nyomdát cirill betűkkel felszerelje, de a betűkre csak jóval később, 1757-ben sikerült szert tenni. A szállitmány azonban nem érkezett rendeltetési helyére, mivel a betűk a grófnak december 15-én Olsavszkyhoz intézett levele szerint - s mint Sztripszky véli /- A hazai rutének legrégebb nyomtatványai. M.Kvszle, 1911. 254.1. -/ talán még Kolozsvárt - odaégték. Ugy látszik, a gróf

most újból megkísérelte a típusok beszerzését, de ez 1758. május 26-ig, amikor Olsavszky újból irt Károlyinak, még mindig késett, majd a gróf augusztus 14-én bekövetkezett halála miatt végleg elmaradt.

Sztripszky szerint valószínűleg az egri püspök hiúsította meg ezeket a törekvéseket, mint ahogy ugyancsak az egri püspök, ezuttal Esterházy Károly volt az, aki 1765-ben meggátolta, hogy Schönborn Emil szabadalmat kapjon egy munkácsi könyvnyomda felállítására, mely szláv és oláh betűkkel is fel lett volna szerelve. /- L. Sztripszky id.cikke 256.l. -/

Hogy az orosz ábécéskönyv /- Sztripszky még egy magyar-
orosz katekizmust is emleget, amiről Éblénél, akire hivatkozik, nincs szó / csupán annyiban lett volna orosz, hogy orosz, azaz görög katolikus magyarok számára készült, vagy pedig orosz nyelven, de latin betűkkel szedetett, azt példány hiányában lehetetlen eldönteni. Mi a magunk részéről az utóbbi feltevést tartjuk valószínűbbnek.

A nagykarolyi nyomda egyébként Pap István haláláig nem fejtett ki valami nagy tevékenységet. Éblének az említett magyar és orosz ábécéskönyveken kívül mindössze nyolc latin és kilenc magyar nyomtatványt sikerült felhajszoznia, ami husz évre elosztva kevés. A nyomda fő jövedelmi forrását már akkor is az uradalomnak szállított különböző gazdasági nyomtatványok teheték.

A nyomda egyik legjelentősebb terméke Vetsei P.István katolizált református lelkész 451 nyomtatott lapra terjedő Magyar geografiája volt, mely Zanathi József, a nagykarolyi nyomda egyik cenzorának javításaival 1757-ben hagyta el a sajtót. Ebből a könyvből a gróf példányonként 30 kr költséggel 700 példányt rendelt s a példányok hátlapjára rányomatta a saját címerét. Mint Pap élelmességére és hithűségére egyaránt jellemző adatot, Eble megemlíti a Pádúai Sz. Antal solosmája 1758-i utánnomását, melyet Pap református létére

maga látott el a hitbuzgó Diviki Rozália asszonyhoz intézett ajánlással.

* Pap halála után a nyomda ideiglenesen a nagykárolyi piaristákhoz került. Itt akadt három tanuló, akik a hordóban összehányt betűket rendbe szedték, a sajtót összeállították s néhány, az iskolai étellel kapcsolatos apróságot a saját maguk által készített festékkel ki is nyomtattak.

Károlyi Antal 1778-ban a nyomdát újból felállíttatta s egy második sajtóval is gyarapította. Kezelését képzett nyomdászra, Eitzenberger Ferencre bízta. Ez az Eitzenberger Ferenc a pesti nyomdát megalapító Eitzenberger Ferenc Antal akkor 24 éves kisebbik fia volt, aki örömmel ragadta meg az önállósulásra kínálkozó alkalmat. Mielőtt elfoglalta volna állását, 1779.január 31-én a pesti plébánia templomban oltárhoz vezette választottját, Kotz Borbálát. /- L. Némethy Lajos: Nyomdászok stb. Budán és Pesten. M.Kvszle, 1901. 56.l. -/ Eitzenberger azonban nem vált be. Legényével együtt megtagadta a munkát, mire rövidesen kitették a szűret. 1783.április 30-án adta át a nyomdai felszerelést Klemann Józsefnek.

Az ekkor felvett leltár szerint a nyomda egy nagyobb s egy kisebb sajtóval volt ellátva. Utóbbi valószínűleg képek sokszorosítására szolgált. A leltár valóban emlit is 13 figurát. Betűkészlete mindössze 1940 fontot nyomott s még ebből a csekély mennyiségből is 330 font volt a rossz betű. A rendelkezésre álló betűfajok: garmond, cicero, mittel, tertia és petit, valamennyi antikva és kurziv változatban. A cimbetük 40 fontot, a diszitmények /flores/ és léniák 75 fontot s a hangjegyek /notae musicae/ 20 fontot nyomtak. Fából készült kezdőbetű pedig mindössze 37 akadt. /- Éble. I.m. 96-97.l. -/

Klémann József 1797. március 8-án elhalván, a nyomdát átadták Gőnyei Gábor helybeli könyvkötőnek, aki 20 rhénes forint évi bért ígért, feltéve, ha az uradalomnak készítenő nyomtatványok ellenértéke fejében némi természetbeni juttatásokat biztosítanak neki. A nyomdát az uradalom 1799-ben 228 rhénes forint 9 kr ára új betűvel frissített fel, 1827 végén pedig a joggal, házzal és belsőséggel együtt örök áron eladták Gőnyei Gábornak. Gőnyei 1844-ben kézi vassajtót vásárolt s a XVIII.századból való tölgyfasajtót eltűzelte, sárgaréz részeit pedig elkótyavetyélte /- u.o. 81-82.l.; tehát a képbén bemutatott "eredeti sajtó" képzeletbeli rekonstrukció! -, majd 1845-ben az üzemet átadta József nevű fiának.

Utóbbi 1884-ben elhalván, örököse, Gőnyei Gábor ügyvéd az egész nyomdai felszerelést örök áron eladta Róth Károlynak, a nyomda régi segédjének, aki azt az időközben vásárolt gyorsajtóval együtt saját házában állította fel. Az 1887. évi tűzvészben azután az egész felszerelés elpusztult.

35. EITZENBERGER FERENC ANTAL
PESTI KÖNYVNYOMDÁJA

Az első p e s t i könyvnyomtató, akit név szerint ismerünk, a bécsi származású Heptner János György.

Heptner 1753.november 24-én nyert polgárjogot Pesten /- vő: Némethy Lajos id.cikkét, M.Kvzle, 1901. 55.l. -/, s így joggal feltehetjük, hogy valamivel előbb telepedett le. Sajtójának egyetlen termékét sem ismerjük; bizonyára olyan muló értékű apróságokat állított elő, amelyek eleve pusztulásra voltak ítélve. Módos ember lehetett, mert a polgárjogot nem osztogatták ingyen. További sorsát teljes homály fedi. Lehet, hogy hamarosan elhalt, de az sincs kizárva, hogy számításában csalódva, nyomdájával együtt odébb állott.

Csak annyi bizonyos, hogy 1755.decemberében, amikor a nagyszombati születésű Eitzenberger Ferenc Antal beadta folyamodványát a városi tanácshoz, melyben nyomda felállítására kér engedélyt, semmiféle nyomda sem volt Pest városában. A tanács ugyanis 1756.január 13-i elutasító végzésében nem azt hozza fel indokolásul, hogy van már nyomda Pesten, hanem azt, hogy már 1755.december 16-án /- Eitzenberger beadványa december 18-án kelt -/ mint könyvkötőt felvette a pesti polgárok sorába Landerer Lipót Ferenc budai tipográfus Pécsy nevű mostoha fiát. /- L. Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat stb. a 18.században. 8.l. -/

Miként Eitzenbergernek a helytartótanácshoz intézett fellebbezéséből kiderül, a Pécsy-fiu mindössze 13 esztendőes gyerekek voltak s legalább nyolc évnek kellett volna eltelnie, míg a könyvnyomtatást kellőképp elsajátíthatja. De hát Landerer ingyen-kalendáriumokat ígért a tanács tagjainak s a magisztrátusnak az egész nyomdából ez volt a fontos.

A helytartótanács - úgy látszik - kívánatosnak tartotta, hogy Pesten nyomda létesüljön s kérdőre vonja a városi tanácsot, amely válaszában most azt is felhossa, hogy hiszen

Eitzenbergernek nincs is nyomdai szabadalomlevele. Ez azonban a helytartótanács szemében nem volt elegendő ok a kérelem megtagadására s 1756.május 20-án elrendelte, hogy Eitzenbergert vegyék fel a polgárok sorába s egyidejűleg kötelezzék arra, hogy szerezze meg a privilégiumot.

Eitzenberger fel is szerelte officináját, de a privilégium megszerzéséről szépen megfeleledkezett. Nyomdája ennek ellenére zavartalanul működött 1761-ig s működött volna talán továbbra is, ha Neu und richtiges Poststrassen-Schema című kiadványával fel nem kelti a helytartótanács figyelmét. A helytartótanács 1762.január 18-i leiratában felhívja a városi tanácsot a nyomdász kiváltságglevele bemutatására. Ekkor kiderült, hogy ilyesmi nincs, amiért a tanács szemrehányást kapott. A szerencsétlen nyomdász siet pótolni a mulasztást, de kérvénye még el sincs intézve, amikor újabb veszedelem fenyegeti.

A budai tanács ugyanis 1763 őszén elfogatót valami Hoffer Margit nevű vándor könyvárust, akit tiltott könyvek forgalombahozatalán kaptak. A megindított vizsgálat során kiderült, hogy a lefoglalt nyomtatványok Eitzenberger sajtóján készültek. Az 1762.december 7-i tanukihallgatáson a nyomda két volt segédje vallott Eitzenberger ellen. A pesti tanács 1763.január 8-i jelentése szerint a pesti nyomdát bezárták s az ott talált nyomtatványokat elkobozták. Hiába védekezett a nyomdász azzal, hogy ezek a kifogásolt ponyvatermékek eredetileg Streibig győri üzeméből kerültek ki s ő csak utánnyomta őket. Szerencsére nem politikai röpiratokról volt szó, hanem együgyű német nyelvű babonáságokról, s így az ügynek komolyabb következménye nem volt.

Rövidesen kézbesítették a meghurcolt Eitzenbergernek az 1763.január 31-én kelt nyomdai privilégiumot, mely az általános engedélyen kívül arra is felhatalmazta, hogy tíz éven át kizárólagos joggal adhasson ki egy Neu eingerichteter Zeit- und Weltlauf-Kalender-t. Az üzem ezentúl zavartalanul folytat-

hatta kulturális szempontból nem nagy jelentőségű munkásságát.

Gárdonyi, akitől ezeket az adatokat vettük /- u.o. 9-10. l. -/, a nyomda további sorsával röviden végez. "Az Eitzenberger-nyomda - írja - 1785-ig maradt az alapító család kezében, ekkor Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzko Ferenc Ágoston vásárolta meg". Novák szerint /- i.m. IV. 14. l. -/ az alapító Eitzenberger 1776-ban halt meg s "a tipográfia egy ideig az özvegye nevével működött. 1782-től kezdve egyik fia, Antal volt a könyvnyomtató" s ő adta el az üzemet Lettnernek.

Az öreg Eitzenberger Fitz szerint is /- Gutenberg-Jahrb. 1934. 215.l. -/ 1776-ban költözött el az élők sorából, s a nyomda azért került az özvegy kezelésébe, mivel az ifjabbik Ferenc már ekkor a nagykárolyi nyomda bérlője volt s az atyai örökséget csak 1782-ben vette át, amikor a nagykárolyi bérletet átengedte Kollmann/! Józsefnek. Szerinte az ifjabbik Ferenc 1785-ig vezette a pesti üzletet, amikor püspöki könyvnyomtatónak ment Nagyváradra.

Végül Némethy szerint /- id.cikk. M.Kvszle, 1901.56.l.-/ Eitzenberger Ferenc Antal már 1768-ban meghalt és 1779-ig Eitzenberger József volt az utóda. "Ágoston József ur - teszi hozzá, hivatkozva a Pallas nagy lexikonában "Eitzenberger" címszó alatt olvasható cikkekre* azt jegyezte fel ugyan, hogy előbbinek /- ti. Eitzenberger Ferenc Antalnak -/ özvegye, Anna folytatta a vállalatot és vezette 1782-ig. Tény azonban az is, hogy Eitzenberger József neve alatt jelentek meg nyomtatványok. Így például ama szent beszéd, melyet 1768. szeptember 8-án mondott Török Mihály pálos".

Teljes világosságot ebben az ügyben csak az Eitzenberger-nyomda termékeinek időrendi jegyzéke és a pesti anyakönyv-

* Ezt a vastag tévedésektől hemzsegő cikket Pusztai Nyomdatászi enciklopédiája és Révai nagy lexikona teljes egészében átvette, s innen került ki a Novák Eitzenberger Antalja is.

vek gondos átkutatása hozhatna. Addig is puszta találgatásokra vagyunk utalva. A Török-féle beszéd impresszuma minden esetre igen valószínűsíti azt a feltevést, hogy a nyomda megalapítója 1768 táján halt meg. Eitzenberger József vagy a megboldogult rokonaként vagy pedig idősebbik fiaként került művezetőnek a vállalat élére.

Mi az utóbbi lehetőséget tartjuk valószínűbbnek, mert ez megmagyarázza, hogy Eitzenberger Ferenc elérve nagykorúságát, miért nem állt az üzem élére, hanem elment a messzi Nagykárolyba a grófi nyomda provizorának. Hogy innen kikopva 1783. április 30-a után, amikor - mint láttuk - a nagykárolyi nyomda felszerelését a fennmaradt leltár tanúsága szerint utódának átadta, visszajött-e Pestre az apai üzlet élére s ő volt-e az, aki két évvel utóbb a pesti officinát eladta Lettnernek, vagy pedig a Pallas nagy lexikonának rejtélyes Antala, erre talán a Gárdonyi-idézte levéltári darab /- Pesti levéltár Intimata archivi medii 5374.L.I.m. 10.1. 18.jegyz. -/ ad felvilágosítást. A magunk részéről nem tartjuk kizártnak, hogy a kettős keresztnevek akkori divatja szerint Eitzenberger József is kettős keresztnevet viselt, a József Antalt s amint ez ilyenkor megesik, hol az egyik, hol a másik keresztnevén emlegették.

36. AZ EGRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI

A könyvnyomtatásnak Egerben való meghonosítását Barkóczy Ferenc püspöknek szokták tulajdonítani.

Fitz szerint Barkóczy, aki 1745-ben került az egri egyházmegye élére, legott nyomdai üzemtetést létesített székhelyén /- 1. Gutenberg-Jahrb. 1934. 121.1. -/. Pusztai /- Nyomdatási enciklopédia, s.v. Eger -/ és Novák /- 1.m.IV. 22.1.-/ ellenben úgy véli, hogy a nyomda megalapítására csak 1756-

ban került sor. /- Szinnyei: Magyar írók, I. s.v. Barkóczy szerint is 1756 körül történt a nyomda megalapítása. -/ Te-
kintettel arra, hogy Sándor István az 1745-55. terjedő év-
tizedből egyetlen egri nyomtatványt sem ismer /- XVIII.szá-
zadi nyomtatványaink kronológiájára, sajnos, még mindig az
ő felettébb hiányos és megbizhatatlan Magyar Könyvesház-a
az egyetlen forrás -/ mi is a hagyományos 1756. esztendő
mellett foglalunk állást. Tesszük ezt azért is, mert lehe-
tetlen kapcsolatot nem látunk a magasabb papi képzés cél-
jait szolgáló filozófiai iskola 1755-ben történt.felállítá-
sa /- 1. Magyarorsz.Vármegyéi. Heves vm. Bp. /1909/ 357.1.-/
és a nyomda alapítása között.

De ha hihetünk Sándor Istvánnak /- Magyar könyvesház.
Győr, 1803. passim. -/ már jóval előbb nyomtattak könyveket
Egerben. Ez a közelebről nem ismert nyomda azonban éppen
a Barkóczy intronizációját megelőző esztendőben szüntette
be munkásságát! Sándor nem kevesebb mint három munkát sorol
fel az 1726-1744. terjedő időkből, melyek mind Egerben
kerültek ki a sajtó alól. Ezek: Pázmány Péternek A Szent-
írásról és az anyaszentegyházról szóló munkája 1726-ból
/- Szinnyei csupán az 1626-i bécsi kiadást ismeri -/, Salesi
Sz.Ferenc híres Philothea-ja, Jakabfalvi Román egri minori-
ta házfőnök, tanár, később tartományfőnök fordításában 1731-
ből /- ezt Horányira és Sándorra való hivatkozással Szinnyei
is felemlíti -/ és Berényi István egri egyházmegyei pap, e-
lőbb református lelkész Lelki szerelmesnek drága kövek táb-
láin való illatozó kertész-ét 1744-ből. /- Ezt Horányira
és Petrikre hivatkozva említi Szinnyei. -/ Petrik a három
kiadvány közül csupán a legutolsót említi, de példányt ab-
ból sem látott, hanem Horányiból írta ki a címet s így egyik
könyv impresszumát sem ismerjük. Amíg e könyvekből nem ke-
rülnek elő példányok, addig a Barkóczy korát megelőző nyom-
dász kilétét is homály fedi.

Biztos talajra csak az 1756-1 esztendővel kerülünk, a-
mely évből Sándor öt munkát sorol fel.

Ezek egyike a középkor óta kedvelt iskolai olvasmány: Cato Jó erkölcsre oktató versei felsőbüki Nagy Lajos magyar fordításában, melyet, miként a címlapon olvashatjuk "a közjónak gyarapodására dicséretes költségével ki-nyomattatott... gr.Barkóczy Ferenc egri püspök". A kis füzetnek igen nagy sikere volt. Nemcsak Egerben ért 1772-ben új kiadást, hanem közben Sopronban /1757/ és Budán /1766/ is utánnyomatták élelmes tipográfusaink.

Nem kisebb sikere volt a nyomda egy másik ez évi termékének, Giuseppe Porta Örök élet napja című művének, Rusnai Lőrinc minorita házfőnök tolmácsolásában. Ezt a nyomda már 1757-ben újból kiadta, 1789-ben pedig Kolozsvárt is reimprimálták.

A nyomda vezetője régi ismerősünk, Royer Ferenc Antal volt, akit Barkóczy még pozsonyi prépost korából ismerhetett, amikor ő is egyik kliense volt a Royer-nyomdának. /- Vö: Fitz, Gutenberg-Jahrb. 1934. 121.1. -/ Pusztai és Novák szerint Royer csak 1758-ig, Fitz szerint 1761-ig, vagyis Barkóczynak esztergomi érsekké váló kineveztetéséig állt az egri nyomda élén. A Grafikai Szemle egy névtelen cikkírója szerint* a nyomda csak 1760-ban nyerte el a privilégiumot, ami - ha igaz - nincs minden érdekesség nélkül. Éppen Barkóczy püspök volt ugyanis az, aki mint láttuk, 1754-ben a nagykárolyi nyomda működését a szabadalomlevél hiánya miatt beszüntettette!

Royer távozása után az egri officina élére sógora, a

* Az egri érs.liceumi nyomda. Graf.Szle. 1900. 5-8. sz. A cikk, mely a nyomda történetét 1900-ig végig kíséri, egyébként a nyomda első éveiről igazoltnak nem mondható állításokat tartalmaz. Szerinte a nyomdát Royer Ferenc 1745-ben alapította, s az ő 1751-ben bekövetkezett halála után volt munkatársa, Bauer József vette át, de ez úgy eladósodott, hogy gr.Barkóczy Ferenc püspök, csak hogy a liceumi alaptól vett kölcsönének tőkáját megmentse, a nyomdát és iparjogot Bauertől megvette s Bauert egy pap felügyelete alatt az immár liceumi nyomda vezetőjéül alkalmazta!

pozsonyi családi nyomdából kinullázott Bauer Károly József került, aki talán már Royer idejében is itt dolgozott. Bauer a nyomdát 1764-ig vezette, mint "püspöki könyv-nyomtató", ahogy magát Muratori A keresztény állhatatosságról /- Eger, 1763./ című műve impresszumában nevezi. Egyik legutolsó nyomtatványa Dudás Imre minorita házfőnöknék Az igaz lelki édességre vezérlő kalauz-a volt /Eger, 1764/.

A nyomda néhány évi szünet után 1767-ben ad újra élet-jelt magáról. Ekkor hagyja el a sajtót Nagy Ferenc török-szentmiklósi plébános könyve: Az egy igaz és boldogító hit-nek elei, "amellyeket... - miként azt a bőbeszédű címlap büszkén hirdeti - gróf Esterházy Károlynak egri püspöknek... parancsolatjából egybeszededetett és kinyomattatott" a ma-gát meg nem nevező nyomdász által "a püspöki iskola betűi-vel".

Megvallom, hogy ez az impresszum szöveget ütött a fejem-be: vajon azonos-e a Royer-Bauer-féle nyomda és "a püspöki iskola nyomdája", vagy pedig kétféle alapítás? Láttuk, hogy például gr.Károlyi Ferenc úgy "alapította" a nagykárolyi nyomdát, hogy a felszerelés vételárát előlegezte Pap István-nak, aki azt haláláig birtokolta s csak ekkor ment át a gró-fi család tulajdonába, minthogy a könyvnyomtató a vételárát elfelejtette törleszteni. Nagy a gyanum, hogy Barkóczy püs-pök nyomdaalapítása is valami ehhez hasonló, de a grófra jóval kedvezőbb feltételek mellett ment végbe. Meghívta székhelyére a pozsonyi tartózkodása idejéből jól ismert Ro-yer Ferencet, aki csak nemrégiben adta el 11.000 forintért pozsonyi üzemét s aki így sajátjából rendezte be az egri nyomdát a "püspöki könyvnyomtató" címe fejében, s a bősé-ges megrendelések reményében.

Amikor Barkóczyt kinevezik esztergomi érsekké, Royer a nyomda egy részével hozzásegődik s Esztergomban telep-szik meg, ahol többek között Lodovico Antonio Muratori De charitate christiana című munkáját Schupanzigh Endre Fri-

gyes pozsonyi kanonok fordításában, s a fordító által Barkóczynak ajánlva "Typis Francisci Antonii Royer, Archiepiscopalis Typographi", tehát mint érseki könyvnyomtató, de a saját betűivel hozza ki.

Hogy miért hagyta sajtója egy részét Bauer vezetése alatt Egerben vissza, azt könnyű elképzelni. Bizonyára Barkóczy maga ellenezte a teljes elköltözést; nem akarta, hogy régi székhelye nyomda nélkül maradjon. De mihelyt Barkóczy 1765. június 18-án Pozsonyban örökre lehunyta a szemét, legott birtokba vette a nyomda Egerben maradt részét, - lehet, hogy időközben sógora is elhalt vagy másutt talált kedvezőbb elhelyezkedést, - hogy azután az egyesített felszerelést Kalocsán értékesítse.

E feltevésünket szerfelett alátámasztja az az adat, hogy Barkóczy utóda az egeri püspöki székben, gr. Esterházy Károly, a liceum fényes palotájának bőkezű építtetője "újra felszereli a könyvsajtót". /- L. Magyarország vármegyéi. Eves vm. Bp. /1909/. 357.l. -/ Hiszen, ha az alig egy évtizede létesült nyomda bár használatlanul, de Egerben maradt volna, semmi szükség nem lett volna újra felszerelésére, hanem csak üzembe helyezésére.

Ez az új nyomda a tulajdonképpeni őse az 1940-es évekig virágzótt Liceumi Nyomdának. Tudománytörténeti jelentősége, hogy Apáczai Cseri Enciklopédiája után itt jelenik meg 1772-ben az első magyar nyelvű filozófiai munka a minorita Sartori Bernát tollából. /- Magyar nyelven filozofia. Eger, 1772. 8-r. /16/, 276, /6/1. A püspöki iskola betűivel. -/

37. ROYER FERENC ANTAL ESZTERGOMBAN
ÉS KALOCSÁN

A nyughatatlan vérű Royer Ferenc Antalt bizonyára azok a nagyszabású tervek csábitották E s z t e r g o m b a , amelyeket Barkóczy az ősi érseki székhellyel kapcsolatban elméjében forgatott. Feltett szándéka volt, hogy káptalanával együtt visszatelepszik Esztergomba. Ehhez azonban a romokban heverő városban minden előfeltétel hiányzott. De a vaserélyű érseket az elébe tornyosuló nehézségek nem térítették el szándékától. Mindenek előtt természetesen az új székesegyház építésébe fogtak, de csak az alapfalak készültek el, amikor az érsek 1765. június 18-án pozsonyi palotájában hirtelen elhunyt. Váratlan halála hosszú időre elodáztatta Esztergom újjászülését.

A szinte falu számba menő jelentéktelen kis városkában nyomdának nem volt semmi keresni valója s tényleg, amint Royer pártfogója halála után elköltözött, jó ideig nem is volt benne tipográfia. "Csak hosszú szünet után, az érsekség és káptalan visszatérével, 1822-ben éled fel újra az irodalom műhelye, amelyet a komáromi származású Beimel József állított föl". /- L. Magyarország vármegyéi. Esztergom vm. Bp. /1909/. 169.1. -/ Royer tisztában volt vele, hogy az érsek halálával az ő esztergomi tartózkodása is céltalan-ná vált. Rövidesen tehát más felé orientálódott. Ugy látszik, "érseki könyvnyomtató" címében bizakodva Nagyszombatban próbált elhelyezkedni. Pozsonyra személyes okokból nem gondolhatott. Nagyszombatban viszont az előjogaira féltékenyen őrködő akadémiai nyomda nem tűrte meg.

Nagyon kapóra jött tehát neki az erdélyi püspökséget 1761-ben a kalocsai érsekséggel felcserélő Batthyány Józsefnek az a terve, hogy az általa K a l o c s á r a telepített piaristák részére nyomdát létesít. Érintkezésbe lépett tehát az érsekkel, akit pozsonyi prépost korából személyesen

ismerhetett s felajánlotta neki nyomdai felszerelését. A vásár rövidesen létrejött s mint a kalocsai érseki gimnázium történetében az érseki levéltár adatai alapján olvassuk, még 1765-ben "megvette az érsek Rajer /!/ nagyszombati nyomdáját 6000 forinton 150 forint évi jövedelemmel". /- L. A kalocsai főgymnázium története. Az érs.főgymn.értes. Kalocsa, 1896. 10.1. -/

Az ekként megvásárolt Royer-féle nyomda eleinte mint érseki tipográfia működött s vezetője 1768-ig az egyébként ismeretlen Wagner János József volt, amint ezt az 1766-ból /- Tsódi Pál: Halotti beszéd gr. Batthány Lajos felett -/ és 1768-ból /- Telek József: Négy világító ünnepi lámpások -/ való termékeinek impresszuma: "Érseki bötükkel Wagner János Jóseff által" igazolja.

Téves tehát Fitznek az az állítása /- Gutenberg-Jahrb. 1934. 213.1. -/, hogy Royer Ferenc Antal három évig nyomdászkodott Kalocsán s csupán 1768-ban adta el felszerelését az érseknek. Royer a vásár megkötése után, tehát még 1766-ban otthagya Kalocsát. Hogy mit művelt 1768-ig, amikor Fitz állítása szerint az akkortájt megözvegyült Landerer Lipótné budai nyomdájának művezetője lett, nem tudjuk. Közel járunk azonban az igazsághoz, ha feltesszük, hogy míg a hater ezer forint tartott, bohém természetének megfelelően élte világát.

Az 1769 óta Kalocsán megjelent munkákon a nyomtatás helye mellett - amint ez Petrik cimleirásaiból kitűnik - a nyomtató cég vagy egyáltalán nem, vagy csak a "Typis scholarum piarum" cégjelzéssel szerepel. A piaristák ugyanis, akik most már házi kezelésbe vették a nyomdát, a középkori másoló barátok módjára az anonimitásba burkolóztak.

* Pusztai és az adatait felhasználó Novák szerint 1782-től 1797. június 2-ig Neuner Frigyes szerzetes és 1792-től 1803-ig Prandtner Lipót szerzetes, a matematika tanító-

ja és képzett nyomdász volt a nyomda művezetője. Neuner Frigyes valószínűleg a piarista historia domusban szereplő fráter Frigyes volt, akit a nyomdában való nagy elfoglaltsága következtében a harangozás tisztje alól fel kellett menteni. /- L. Az érs.főgymn.értes. 1896. 24.1. -/ Pusztai és Novák Prandtner Lipótja pedig alighanem az a Brantner Lipót, aki 1798-1806-ig a gimnázium harmadik osztályának tanára volt. /- U.o. 129.1. -/

A nyomda a város egyik nevezetessége volt, amelyet szívesen mutogattak az érseki udvarban megforduló előkelőségeknek. Ilyen előkelő látogatói voltak a historia domus szerint 1781-ben báró Kulmer, Sermaga grófkisasszony, Palma püspök és mások. /- Palma címzetes püspök, kalocsai nagyprépostról Korabinsky i.m. "Kalocsa" címző alatt azt állítja, hogy magyar nyelven irt Magyar történet-ét a kalocsai nyomdában állíttatta elő. Szinyei Palma ilyen magyar nyelvű munkáját nem ismeri! -/ Ez alkalommal "a comitissa kiszedte maga és kísérlőinek nevét és lenyomatta".

A nyomda teljesítőképességének jellemzésére megemlítjük, hogy például itt készült 1792-ben Katona István Historia criticá-jának VIII. tomusa s hogy innen került ki a század fordulóján az érsek költségen 500 példányban ugyan-e tudósnak Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae című munkájának két kötete.

1803.január elsejével a kegyesrendiek a nyomdát évi 200 forint bérösszegért tíz évre bérbeadták Tomacsek Jánosnak, a pesti Landerer-nyomda művezetőjének, 1816-ban pedig örök áron eladták Trattnernek, aki beolvasztotta pesti üzemébe /- l. Pusztai, i.m. s.v. Kalocsai érs. nyomda -/, sőt, 1817-ben az elhelyezésére szolgált roz-zant épületet is lebontatták. /- L. Az érs. főgymn. értes. 1896. 25.1. -/

A kalocsai piarista nyomda történetét, a szerzetes-nyomdások működését és a kiadott nyomtatványok időrendi sorát levéltári adatok alapján összeállította Gál István: A kalocsai piarista kollégium története c. munkájában. /Bp. 1938. Palaestra Calasanctianá 2. sz. 118-144. 1./

Ugyancsak püspöki székhelyen, V á c o t t keletkezett az 1770-es évek elején egy újabb magyarországi könyvsajtó, Ambro Ferenc Ignácé.*

• Az alapítás körülményei mindeddig nincsenek tisztázva. Sem azt nem tudjuk, honnan, sem azt, saját elhatározásából vagy pedig valakinek a biztatására jött-e Vácra Ambro?

Neve után ítélve épp úgy lehetett felsőmagyarországi szlovák, mint bevándorolt morva. Fitz azt állítja róla, hogy Landererék tanítványa volt /- l. Gutenberg-Jahrb. 1934. 214. l. -/, de állítását semmivel sem bizonyítja. Az a körülmény bírhatta erre a következtetésre, hogy Telek József, a váci ferences zárda főnöke, aki Tizenkét-tsillagu korona című prédikációs gyűjteménye első kötetét 1769-ben a budai Landerer-nyomdában állíttatta elő, a második kötet kinyomtatását 1772-ben Ambróra bizta.

Arra sincsenek ténybeli bizonyítékaink, mi indíthatta arra Ambrót, hogy éppen Vácott nyisson tipográfiát; nagy valószínűséggel feltehetjük azonban, hogy azok a nagyszabású kulturális alkotások vonzották ebbe a Duna menti városkába, amelyekkel gr.Migazzi Kristóf Antal, 1756-57-ben váci püspöks 1762-től 1786-ig a váci püspökség adminisztrátorra örökre beírta nevét Vác városának történetébe.

Ambro csakhamar elnyerte a "püspöki könyvnyomtató" címet, mint ezt Kósa Benedek: Juda és Jerusalemb királya siralmas Szedechias című bőjti szentbeszédeinek impresszuma

* Vö: Karcsony Antal Arzén: Vác város története. Vác, 1888. IX.köt. 198.s köv.lapokon: "A váci könyvnyomdászat története keletkezéstől korunkig" c. fejezet; mint terjedelmesebb antikválja ugyane szerzőnek: A váci könyvnyomdászat története. Vác, 1875. c. megjelent füzet; valamint Nagy Ferenc: A váci könyvnyomda története c. cikksorozat a Typographia 1872. 15-24. sz-ban.

igazolja: "Nyomatott Ambro Ferentz Ignácz püspöki könyvnyomatató által 1773 Esztend." /- L. Karcsu, i.m. IX.199.1.-/ Ez a cím azonban nem gátolta őt abban, hogy haszon reményében ne nyomtasson olyan kelendő munkákat, mint Losonczy István nagykőrösi tanár Hármas kis tükör-ét /1781/, vagy Onadi Sámuel bicskei református lelkipásztor Aranytsésze /1782/ c. inakönyvét, vagy hogy ki ne hozza - persze a szerzők költségére - kálvinista teológusok munkáit, például Takáts Ádám kisváci prédikátornak néhány művét /- A keresztyéni innepelésről kérdések és feleletek által való együgyű tanítás. 1782. és Feleségének halálán kesergő keresztyén férj-fiunak lelki pásztori vigasztaltatása 1786, utóbbi Charles Drelincourt után -/. A kör szabadelvű felfogására jellemző, hogy ez az eljárása éppenséggel nem vonta maga után a püspöki aula neheztelését. Beszédes bizonyossága ennek a Petrik előtt ismeretlen *Officia sanctorum propria, quae in antiquioribus breviariis desiderantur* 1793 elejéről, amely talán sajtójának utolsó terméke. Ennek impresszumában "reg.Priv. et Episcopalis Typographus"-nak nevezi magát. A királyi szabadságot, melyre itt hivatkozás történik, Ambro csupán 1775. június 23-án nyerte el, bizonyára a királyi helytartótanács javaslatára, amely még a privilégium kiadása előtt vele nyomtatta ki a *Mandata Regia intimata per excelsum locum-tenetiale regium partes IV. fólió kötetét.*

A pénzhéség Ambrót olyasmire is rávitte, ami jóval súlyosabb megítélés alá esik, mint a heretikus munkák utánnyomása. Nevezetesen, nyomtatott bizonyítványokat árusított a mesterlegényeknek anélkül, hogy erre a mesterek felhatalmazták volna. Ezért 1780-ban a városi tanács maga elé idézi s a furcsa üzlettől kemény szavakkal eltiltja.

E kellemetlen incidens nyomdászunkat nem tartotta vissza attól, hogy 1781-ben - s nem mint Novák írja /- i.m. IV. 22.1. -/ 1780-ban - hivatkozva a könyvnyomatókat országszerte megillető jogra, mely őket a katona-tartástól és a város robotjaitól mentesíti, adóbeli könnyítéseket ne kérjen.

A tanács augusztus 3-i ülésén tárgyalta a kérést s attól tartva, hogy Ambro, ha kérésével egyenest a Felsőséghez fordul, esetleg "minden a város java nélkül" a közterhektől teljesen felmentetnék, s tekintetbe vévén, hogy felesége a bábasszonyi tisztet tölti be /- a Novák i.h. említett könyvnyomtatói érdemeiről a határozatban nem esik szó -/ "esztendőnkint egy Suffrin /velencei arany sovrano, souverain, sovereign/ fizetése mellett az közönséges robotoktól és több város terhitől, magát és házáat" mentesíti, "ugy mindazon által, hogy azon kívül a portiot többi lakosokhoz képest, amint értéke hozza magával fizetni tartozik". /- L. Karcsu, i.m. IX. 201.l. -/ Ilyen üzleti elvek és adókedvezmények mellett Ambro szépen prosperált s mint módos ember halt meg 1793.április 16-a előtt.*

* Nyomdáját minden tartozékával és házával együtt - ahogy ez Regele József, az Ambro-hagyaték tömeggondnokának a május 17-i tanácsülés elé terjesztett jelentéséből kitétszik - Gottlieb Antal, a nyomda volt művezetője 3441 forint örök áron váltotta magához. /- L. Karcsu, i.m. IX. 203.l. Novák az eladást 1792-re teszi, ugyanígy Fitz is, aki e tévedést azzal is tetézi, hogy szerinte a vásár még Ambro életében történt volna! -/ Gottlieb, Kármán Uránia-jának nyomtatója 1823.április 8-a előtt halt meg.

Üzemét egykori nyomója, Plószl vagy Plesszel Lipót vette meg. A nyomda 1864-ben 4000 forinton a luteránus Rohonyi Géza, majd 1869-ben 6000 forinton egy részvénytársaság birtokába jutott, amely azt a Siketnémák Összműködő Iparintézete cégjelzéssel még 1888-ban is üzemben tartotta.

Az első váci könyvnyomtató műhely történetét lényegében a fentebb megismert források alapján összefoglalta és a magyar nyelvű, népies világi nyomtatványok, ponyvák előállításában, valamint vásári terjesztésében való szerepét megvilágította Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán I. című munkájában. /Bp. 1959. Irodalomtörténeti Füzetek 24.sz./ Szerk.

39. A MÁSODIK POZSONYI KÖNYVNYOMDA

A váci nyomdaalapítással körülbelül egy időben, 1770-ben nyert királyi engedélyt /indultumot/ az olmtúzi születésű Patzko Ferenc Ágoston, Landerer János Mihály művezetője arra, hogy P o z s o n y b a n egy második nyomdát állíthasson.

Ez engedély alapján még ez év november 9-én felvétellett a pozsonyi polgárok sorába. Magát a nyomdát - miként azt későbbi helyén, a Patzko által megvásárolt Korlátkó-féle ház kapubejárata felett elhelyezett márványtáblába vésett felirat hirdette - csupán 1771-ben állította fel.

Betűkészletét 1777-ben kiadott mintakönyvei /- Specimen characterum, seu typorum latinorum, quibus typographia Fr. A.Patzko, typographi Posoniensis, ornata est, és Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche in der Patzkoischen Buchdruckerey in Pressburg befindlich sind; az első címlapjának hasonmása Szentkutynál, i.m. 75.l. -/ tanúsága szerint Nagyszombatból, a bécsi Trattner- s a pozsonyi Landerer-cégtől, valamint eddig kiderítetlen helyről szerezte be. Landerertől az un. kenyérbetűket vásárolta /- l. Szentkuty, i.m. 69.l. -/ részben azért, hogy némileg kártalanítsa Landerert a második pozsonyi nyomda létesítésével őt természetesen ért veszteségért. De részben bizonyára azért is, mivel ez a betűfajta lévén a legerősebb használatnak kitéve, nagy előnyt jelentett, hogy a helyszínén pótolhatta őket!

Patzko élelmes üzletember volt. Alighogy 1775.szeptember 1-én a királyi szabadalmat is megszerezte, tiz esztendőre szóló szerződést kötött az összes kormányhatósági munkák kinyomtatására. /- L. Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat stb. 25.l. -/ E mellett főleg a vallásos irodalomra specializálta magát, mondhatni felekezeti és nemzetiségi kü-

lönbség nélkül. Katolikus és protestáns, magyar, német és szlovák ima- és énekeskönyveket, épületes olvasmányokat egyaránt szívesen kiadott.

E téren nagyobb tőkebefektetést igénylő munkáktól sem riadt vissza, feltéve, hogy biztos üzletnek ígérkeztek. Így ő nyomtatta ki 1787-ben 4000 példányban a Szentírást Semian Mihály szlovák fordításában /- vö: L.Rizner: Bibliogr. pi-somnictva slov. I. és V.köt.; Szinnyi Semian e munkáját nem ismeri! -, mely Gyurikovits szerint egyenesen az ő megbízásából készült, majd 1793-ban a Károli-féle fordítást is, a közkezdveltségű nyolcadrét formában. Sőt, mint oly sok más pályatársa, a szabadalom-levélben kifejezett tilalommal nem törődve, magyar és német ábécés könyveket is kinyomtatott mindkét nembeli ifjuság számára. Emiatt 1774-ben pürbe keveredett az előjogaira méltán féltékeny Landerer Katalinnal. /- L. Gárdonyi, i.m. 28.l. -/ .

Valóban nagy kár, hogy sem kiváló szakmabeli tudását, sem finom izlését nem állította a mind nagyobb erővel meginduló magyar irodalmi élet szolgálatába. "Kiadványai között, az egy Faludi Ferencen kívül, a magyar irodalomnak egyetlen jelentős nevével sem találkozunk. Annak is csupán posthumus kötete, a Téli éjtszakák jelent meg nála s új kiadásai a Szent ember-nek és a Bölcs ember-nek, Révai Miklós gondozásában, ki akkor a Magyar Hirmondó szerkesztését látta el". /- Szentkuty, i.m. 78.l. -/ .

Ez a Magyar Hirmondó, az első magyar nyelvű ujság, volt nyomdájának magyar irodalmi szempontból legjelentősebb terméke. Kiadására 1779.októberében nyerte el a szabadalmat. A hetenként kétszer megjelenő lapocskát Rát Mátyás, majd Mátyus Péter, Révai Miklós, barczafalvi Szabó Dávid, Szacs-vai Sándor s végül Tállyai Dániel szerkesztette, évi 400 forint fizetésért. /- L. Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. IV. 69-70.l. -/ Utóbbi előzőleg az első pozsonyi szlovák ujság, a Presspurska Nowiny szerkesztője volt. /- Vö: Sziny-

nyei, XIII. Szentkutynál Tállyai Sándor // néven szerepel.-/ Szinnyei szerint egy ideig Ungi Pál is szerkesztette a lapot, de Tállyai mint segédszerkesztő az ő idejében is a lapnál dolgozott. Az előfizetők száma eleinte meghaladta a háromszázat, utóbb azonban egyre csökkent, s így a lap - miután 1787-ben megindított Pozsonyi Magyar Musa c. meglehetősen gyatra szépirodalmi melléklete sem tudta fellendíteni - 1788. október 8-án megszűnt.

Patzko, miként a pozsonyi Landerer, P e s t e n is létesített fióknyomdát, 1796-ban megvásárolván Lettner Gottfried Józseftől az egykori Eitzenberger-féle officinát. /-L. Gárdonyi, i.m. 10.1. -/ Ettől azonban még életében, 1796-ban megvált. Idősebbik fia, Patzko Ferenc József vásárolta meg tőle 3500 forinton. /- L. [Gyurikovits]-Szabó id.cikke, Gutenberg-Jahrb. 1866. 92.1. -/ Bizonyára ő maga is ennyit adott érte.

Halála után 1797. augusztus 5-én pozsonyi nyomdáját is ez a Patzko Ferenc József vette át testvéreitől 18.000 forintért. A vételárban a nyomdai felszerelésen kívül a kiadvány- és a papirkészlet, valamint a hulladékok értéke is bentfoglaltatott. A nyomda ezentul a "Patzko Ferentz betűivel" és a "Litteris Patzkoianis" impresszumokat használta.

Patzko Ferenc József a pozsonyi üzemet 1806-ban Károly. Öccsének adta el, ugyancsak 18.000 forintért. "Három év múlva /1809-ben/ azonban a csehországi, kuttenbergi születésű Schnischeck Károly Gáspár kezébe kerülván, az üzlet a magyar irodalomra nézve elveszett s egészen a német és szláv irodalom szolgálatába állott". /- Ballagi, i.m. 124.1. -/

40. A TEMESVÁRI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI

A második pozsonyi nyomdával egyidejűleg, 1771-ben nyílt meg az első t e m e s v á r i officina.

A Délvidék e fontos emporiuma 1716-ban szabadult fel a török iga alól és gyors fejlődésnek indult. 1738-ban Szegedről ide helyezték át a csanádi püspökség székhelyét. Csakhamar a nyomtatólegények is szemet vetettek a gyorsan fejlődő városra és többen megkísérelték, hogy Temesvárt önállósítsák magukat.

Az első Schotter János volt, aki 1758-ban folyamodott a kamarai adminisztrációhoz nyomda felállítására tárgyában, de kérését - úgy látszik - elutasították; neve a városi polgárok jegyzékében nem szerepel, s nyomtatvány sem őrizte meg emlékét. /- Vö: Berkeszi István: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. Temesvár, 1900. 2-3. l. -/

Nyolc év múlva, 1766. áprilisában egyszerre ketten is folyamodtak nyomdai engedélyért, egy név szerint ismeretlen nagyszombati nyomdászlegény és Kolb Antal, a budai Landerer-nyomda egyik alkalmazottja. A városi hatóság nem bízott a szebeni folyamodóban, mert Erdélyben örökösen luteránusok és kálvinisták között forgolódván, nem lehetett tudni, mi-ben töri fejét. Tehát Kolb kérését pártolták a kamarai hatóság előtt, mert róla Budáról a legjobb információkat nyerték. A rézmetszetek nyomásához is értett s e mellett a felesége is járatos volt nyomdai dolgokban. Sajnos, a királyi leirat, melyet 1768. augusztus 9-én olvastak fel a tanácsülésben, mindkettőre nézve elutasító volt, s Temesvár egyelőre nyomda nélkül maradt. /- U. o. 3. l. -/

Fitz József figyelmét, úgy látszik, elkerülte Berkeszi levéltári kutatásán alapuló derék munkája, mert különben nem állítaná, hogy Kolb Engel Antal püspökhöz nyújtotta be

folyamodását s hogy a folyamodás sorsa ismeretlen. Azt ő is elismeri, hogy Kolb cégjelzésével ellátott temesvári nyomtatvány nem maradt ránk, de ez nem gátolja őt annak a feltevésében, hogy Kolb mégiscsak letelepedett Temesvárt, még pedig Heimerl Mátyás Józseffel társulva, aki "kétségkívül" szintén a Landerer-féle műhelyből származott. /- Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb. Gutenberg-Jahrb. 1934. 214.1. -/

A legelső, Heimerl cégjelzésével ellátott temesvári nyomtatvány szerinte 1769-ből maradt ránk. Kár, hogy sem címét, sem lelőhelyét nem említi. Erősen kétlem, hogy ezzel az évszámmal létezett temesvári nyomtatvány, vagy ha mégis, akkor az 1769-es évszám csakis sajtóhiba lehet. Mert az kétségtelen, hogy az egyébként ismeretlen származású és előéletű "Heimerl Mátyás József privilegizált könyvnyomtató" /- ezt az impresszumot használja egyetlen magyar s egyben legterjedelmesebb nyomtatványa, az 1780-ban megjelent Scupuli Lőrinc-féle eredetileg olaszul írt s deákából magyarra fordított Lelki viadalom címlapján. L. Berkeszi, i.m. 175.1. -/ csupán 1771-ben telepedett le Temesvárt. Hiszen Engel Ferenc Antal csanádi püspök, akinek jól értesültségéhez nem férhet kétség, 1772.április 24-én a helytartótanácsához intézett felterjesztésében világosan megmondja, hogy egyházmegyéje területén csupán a királyi engedéllyel "tavaly" - vagyis 1771-ben - felállított temesvári nyomda működik. /- "In tractatu Regni Hungariae huiuscae meae Dioecesis Csanadiensis plane nulla Typographia, excepta Civitate Temssiensi, quae Anno preterito ex mandato Sacr.Majestatis erecta est, reperitur". Idézi Berkeszi, i.m. 4.1. jegyzetében. -/

Heimerl műhelyét eleinte valószínűleg a Gyárvárosban a kamarai adminisztráció által neki átengedett épületben helyezte el, de innen csakhamar átköltözött a Belvárosba. Heimerl 1784.április 15-e és június elseje között halt meg.

Üzeme főleg hatósági nyomtatványok előállításával foglalkozott. Az 1776.évi Judenordnung impresszumában "kais.

königl. Bannatischen Administrations-Buchdrucker"-nek mondja magát. /- Berkeszi, i.m. 175.1. -/ Berkeszi a sajtó mindössze nyolc termékét ismeri; ezek közül négy német, három latin s egy magyar. /- Felsorolásukat l. i.m. 175.1. -/ Nem maradt ránk Intelligenz-Blatt című hetilapjának egyetlen száma s kalendáriumának egyetlen évfolyama sem, pedig mindkettő előállítására még 1771-ben királyi szabadalmat nyert. Valami nagy jövedelme sem a nyomdából, sem a vele kapcsolatos könyvesboltból nem igen volt, s hogy könnyebben megélhessen, a hatóság megengedte neki egy tudakozó intézet felállítását. /- Berkeszi, i.m. 5.1. Ugyanő az 56.1-on az intézet felállítását az Intelligenz-Blatt-tal hozza kapcsolatba. -/

Heimerl vállalatát veje, Schlovatzeck József Antal helybeli vegyeskereskedő örökölte, aki egyuttal könyvkötői jogosítványt is szerzett a városi hatóságtól. /- U.o. 5.1. -/

Schlovatzeck az üzletet 1790-ben eladta Jonas Jakab Józsefnek, aki nem nagyon igyekezett a vételár törlesztésével, mert még 1795-ben is tartozott 7259 forinttal az időközben elhunyt Schlovatzeck György nevű fiának.

Jonas Jakab József 1804 végén elhalván, a 6000 forintra értékelt könyvnyomtató és könyvkötő üzemet Lajos nevű fia, majd ennek elhunytával 1806 elején utóbbi özvegye, Dávid Terézia örökölte.

Az özvegy 1807. január 3-án újból férjhez ment ifjabb Klapka Józsefhez, Klapka György 1848-49-es honvédtábornok atyjához /- utóbbi Klapka József második házasságából született. L. Szinnyi, Magyar írók. VI. -/ és a nyomda Klapka József tulajdonába ment át. Ez, bár nem volt tanult nyomdász, hanem gyógyszerész, az üzemet annyira felvirágoztatta, hogy 1810 körül mintegy 10.000 forint évi jövedelmet hozott számára.

Vállalatát 1830-ban eladta Beichel Józsefnek, s utóbbi 1852-ben elhunyván, örökösei 1856-ig tartották fenn az üzemet. /- L. Berkeszi, i.m. és Pusztai, i.m. s.v. Temesvár. -/

41. A KORSZAK LEGUTOLSÓ NYOMDA-ALAPÍTÁSAI

E korszak legutolsó esztendejében, 1773-ban két új nyomda nyílt meg hazánk területén, a második p e s t i és az első p é c s i officina.

Amazt a hányatott életű Royer Ferenc Antal alapította, aki 1772-ben kivált a budai Landerer-nyomdából. Az alapítás költségeit Landerer József Mihály pozsonyi könyvnyomtató előlegezte neki, s miként Landerer Katalin 1776.évi vallomásából kiderül, a nyomda tényleges tulajdonosa mindig is a pozsonyi tipográfus volt. Az 1773.március 17-én kelt privilégium azonban Royer Ferenc Antal nevére volt kiállítva.

/- Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászati, stb. 10-11.1.-/ Tíz év múlva, amikor a bécsi Trattner János Tamás felállítja a harmadik pesti nyomdát, Royer visszalép az üzlettől s az formailag is átmegey Landerer József Mihály tulajdonába. Royer ekkor 200 forintot kap a privilégiumért s 613 forint értékű nyomdai felszerelést, hogy azzal Grácban próbáljon szerencsét. /- L. Fitz: Eingewanderte deutsche Buchdrucker, stb. Gutenberg-Jahrb. 1934. 216.1. -/

A p é c s i nyomda is a budai officina egyik legényének, Engel János Józsefnek az alapítása. /- Vö: Nyakas Sarolta: Az első pécsi nyomda története. Pécs, 1934. Külön füzetben is megjelent függeléke, Vida Mária: Az első pécsi nyomda kiadványainak időrendes jegyzéke. 1773-1836. U.o., 1934. -/

1772.április 14-én a helytartótanácsához benyújtott folyamodását, melyben nyomdai privilégiumot kér Pécs területére, a budai városi tanács elutasította azzal a megokolással, hogy Engel nem eléggé jártas mesterségében. A kiváltáslevelet közel egy évi huza-vona után 1773.február 2-án mégis sikerült megszereznie. Ebben, mint Nyakas Sarolta felteszi, része lehetett Vizer Ádám püspöki könyvtárosnak, aki

Engel sógora volt. A nyomdai felszerelés költségeit apósa, Vizer János viselte.

A pécsi officina első, vagy legalábbis egyik legelső terméke kis negyedréteg alakban kinyomatott mintakönyve volt, a nyolc lapnyi Specimen characterum latinorum, hungaricorum et bosniaco-croaticorum existentium in neo-erecta typographia apud Joannem Josephum Engel caes.reg.priv.episc.typographum volt. /- Címlapjának hasonmását l. Szentkuty, i.m. 71.1. -/ Tipusait és könyvdiszeit a bécsi Trattner cégtől szerezte be. Noha a füzet címlapján püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, Klimó György, Pécs könyvtáralapító főpapja csak 1776-ban kezdett érdeklődni Engel nyomdája iránt. Elhalozta megrendelésekkel s ha tovább él, az üzem bizonyára felvirágzik. Sajnos, Klimó 1777.május 2-án elköltözött az élők sorából, a püspöki szék évekig betöltetlenül állt. Utóda Esterházy Pál László, bár pásztorleveleit vele nyomatta ki, nagyobbszabású irodalmi alkotások sokszorosításával nem bízta meg. A nyomda így lassankint elsenyvedt.

1773-tól Engel 1796-ban bekövetkezett haláláig a Vidaféle összeállítás szerint sajtójából mindössze 76 mű 85 "kötet"-e - köztük egy plakát - került ki, együttesen 7375 lapon. Ebből 40 latin, 27 magyar, négy-négy német és horvát, egy pedig szerb nyelvű.

A latin kiadványok sorából a pécsi egyházmegye számára készült szerkönyvek mellett /- Instructio de sacris ritibus ceremonialis, [Utasítás a szent szertartások végzéséről] 1776, Rubrica Missale [A misekönyv előírásai], 1777 -/ kimagasló Salagius-Szilágyi De statu ecclesiae Pannonicae [A pannóniai egyház története] című hét kötetes nagy műve, melynek utolsó kötete 1800-ban már Engel özvegyének cégjelzésével látott napvilágot.

A magyarok közül Kónyi János Gellert- és Teschedikfordítása mellett említésre méltó bódi Bódos Ferencnek A selyem eresztő bogarakról /1789/ szerző saját költségén ki-

adott könyvecskéje. Mint kuriózumot megemlítjük, hogy Engel felelevenítve egy XVI. századi szokást, néhány magyar kiadványa impresszumában Angyal-nak szedte a nevét. /- L. Szentkuty, i.m. 74.l. Vida összeállításának nagy fogyatkozása, hogy az egyes nyomtatványok impresszumait nem közli. -/

Vida egybeállítása kétségkívül nem meríti ki az Engelynyomda egész termését. Így például nem említi meg azt a magyar ábécéskönyvet, amelyet Landerer Katalin privilégiumának megsértésével hozott forgalomba s amelyből 1774-ben 50 példányt foglaltatott le a hatóság Engel raktárában. /- L. Gárdonyi: Magyarországi könyvnyomdászat, stb. 26.l. -/ Sok műló értékű apróság, iskolai tézisek, műsorok, alkalmi verselmények, hivatalos nyomtatványok, végkép elkallódhattak. Ilyenek feltételezése nélkül bajos elképzelni, mint élhetett meg nyomdájából az aóósságokkal küszködő Engel, aki úgy látszik, többet forgolódott a kocsmában, mint a nyomdában.

Özvegye, született Vizer Krisztina súlyos adósságokkal terheltten vette át az üzemet. Elkoptatott betűkészletével a nyomda egyetlen alkalmazottja csak erősen megkésve tud ugyanohogy eleget tenni a gyéren befutó megrendeléseknek. Abból a 18 esztendőből, míg a nyomda az özvegy nevével működött, mindössze 61 nyomtatványt ismerünk, egy-két kivétellel csupa jelentéktelen apróságot. /Együttes terjedelmük mindössze 1992 lap! / Aki Pécssett irodalommal foglalkozott, kénytelen volt Pesten vagy Pozsonyban dolgoztatni. A város lépéseket tesz a helytartótanácsnál, hogy adja meg az engedélyt egy második nyomda felállítására, vagy vonja meg az özvegytől a szabadalmat.

Erre azonban egyelőre nem került a sor, egyrészt, mivel Pécssett két nyomda képtelen lett volna megélni, másrészt mivel Engelné, úgy látszik, 1810 táján Knézevich István személyében művezetőt fogad, aki mint veje 1815-ben átveszi az üzletet. Alatta a nyomda éppugy tengődik, mint az özvegy idejében. 1822-től kezdve némi fellendülés tapasztalható, de

a felszerelés kopottsága következtében tetszetős munkát ő sem tudott produkálni. A végső dőfést az adja meg a vállalatnak, hogy Szepesy Ignác püspök 1834-ben privilégiumot kap a liceumi nyomda felállítására. Az Engel-Knézevich nyomda 1836-ben átkerül K a p o s v á r r a , ahol a legidősebb Knézevich fiu, Lajos vezeti. 1848-ban azután végleg megszűnik: betüiből golyót öntenek az osztrák armádia számára...

III.

XVI-XVIII. SZÁZADI NYOMDÁINK BELSŐ ÉLETE

Sorra tárgyalva az egyes XVI-XVIII. századi könyvnyomtató műhelyek működését, próbáljunk meg most már összefoglaló képet adni ezen korabeli nyomdáink belső életéről. Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy az "erre-arra bolyongó, szerzetesházakban, uri kastélyokban, vásári sokadalmakkor feltűnedező vándor könyvnyomtató", akinek típusát Csűrös Ferenc több költői leleménnyel, mint történetírói hűséggel rajzolta meg /- A debreceni városi nyomda története. 62-64. l. -/, még a zürzavaros XVI. században is csak kivételes jelenség volt. Aligha "a változatos, de nélkülözésekkel telt cigányélet varázsa" csábított, hanem az életkörülmények, vagy a megrendelők kívánságai kényszerítették az **ö r ö k ö s h e l y v á l t o z t a t á s r a**. Még Huszár Gál is, aki Csűrös szerint "jellegzetes példánya az ilyen fáradhatatlan, sokoldalú, tudós nyomtatónak" ugyancsak meggondolja, mielőtt Magyaróvárról Kassára költözökdnék, s az ottani lelkeszi állást csupán azzal a föltétellel hajlandó elfogadni, ha hívei előlegezik neki azt a száz forintot, amivel nyomdája vételárára jóakaróinak tartozik. Mannel János is aligha vaktában költözökdik Magyarországra, hanem a dunántúli lutheránusok előtt nagy tiszteletben álló Homberger Jeremiás gráci lelkipásztor ajánlásával köszönt be Batthyány Boldizsár németujvári portájára. További lakásváltoztatásai pedig szintén azt bizonyítják, hogy nem találomra, hanem a szerzők vagy a köny-

vek kinyomatására hajlandó pártfogók egyenes hívására változtatta meg tartózkodási helyét. Klöss Jakab, amikor 1610-ben azzal a gondolattal foglalkozik, hogy átteszi Kassára bártfai műhelyét, előbb alapos tárgyalásokba bocsátkozik a város tanácsával. Látva azonban, hogy anyagi követeléseit csak részben hajlandók teljesíteni, inkább letesz tervéről. S amidőn 1614-ben áttelepszik Lőcsére, előbb biztosítja magának a város támogatását, gondoskodik megfelelő helyiségről s csak azután fog hozzá a nyomda átköltöztetéséhez.

Maga a k ö l t ő z k ö d é s sem ment olyan egyszerűen, ahogy Csűrös képzei. Szerinte a derék könyvnyomtató "a sajtót öszvér hátára téve, a betűket egy szatyorba maga mellé akasztva, neki vágott a világnak". Így legfeljebb az a Walo János vándorolhatott, aki 1594-ben Pozsonyban bukkan fel, hogy egy négy leveles apróság kinyomtatása után ismét visszamerüljön az ismeretlenség homályába. Valamire való, nagyobb munkák kinyomtatására alkalmas felszerelés szállítása jóval körülményesebb volt. Mint Klöss 1614.évi leveléből tudjuk, fuvarosokról kellett gondoskodni, s be kellett várni azt az időt, amikor az utak járható állapotban voltak. Különös gondot igényelt a szedőszekrényekbe elosztott betűanyag elcsomagolása. Teljességgel igaza volt a bártfai nyomda művezetőjének, aki 1710-ben, amikor arról volt szó, hogy a nyomda egy része sürgősen átszállíttassék Kassára, legalább egy havi haladékot kért a betűk gondos elcsomagolására, mivel ha "összeegyvelednek a betűk: esztendeig ad imprimendum nem veheti őket".

Az is a legendák körébe tartozik, mintha reformátoraink a maguk keze munkájával állították volna elő műveik kinyomtatott példányait. Honterus, Heltai, Bornemissza éppúgy csupán nyomdatulajdonosok voltak, mint a katolikus Telegdi. Az pedig, hogy maguk metszették volna betűiket, egyenesen abszurd állítás. Sylvester az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy foglalkozott ezzel a gondolattal, de ő is meghátrált az elébe tornyosuló nehézségek elől. Az itt

felőlelt korszakban mindössze egy pár olyan nyomdászunk akadt, aki elsajátította a b e t ű m e t s z é s éppen nem könnyű mesterségét: köztük művészi fokon Misztótfalusi Kis Miklós Amsterdamban, Páldi Székely István pedig Leydenben. Már a J ó Töltési István, aki olyan fennen dicsekedett vele, hogy sculp-tor is, s akit a debreceniek küldöttek Amsterdamba a betűmet-szés elsajátítására, nem ért célt: szeme világát féltvén, há-rom hónap mulva abbahagyta az egészet. /- L. Kis Miklós Ment-sége. 59.1. -/

Az első kérdés, mely egy-egy nyomda berendezése alkalma-val fölmerült, a h e l y i s é g kérdése volt. Habár a XVI-XVIII. század nyomdai berendezése igen messze esik napjainknak a modern technika minden vívmányával felszerelt könyvszokszorosító üzemeitől, elhelyezése mégis külön helyiséget igényelt. Amikor a Károli-biblia kinyomatását elhatározták, Mankovít nyomdáját főleg azért nem vitték Göncre, hanem a szomszédos Vizsolyba, mivel itt Rákóczi Zsigmondnak egy könyvnyomtató-ház céljaira alkalmas üres és elhagyott épülete volt. Honterus-ról a hagyomány azt tartja, hogy a brassói nyomdát édesanyja portáján rendezte be. A Heltai-nyomda a tulajdonos házában az Óvárban volt felállítva, s Telegdi is a saját házában helyeztette el a nagyszombati sajtót. Ugyanigy tett Bornemisza is: amikor élete alkonyán saját házhoz jut, munkája nyomtatá-sa közben telepíti át az egész felszerelést Detrekő várából a hozzátartozó Rohrbach faluba. A nagyszombati officinát a XVII. század vége felé az akkor kibővített akadémiai épület egyik szárnyának első és második emeletén helyezték el. Misz-tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdáját felesége házában rendezte be, amelyet e célból átépíttetett. Károlyi Ferenc a XVIII. század ötvenes éveinek elején a nagykárolyi tipográfia részére külön épületet emeltetett.

A XVI. századi n y o m t a t ó h á z a k b e r e n d e - z é s é r ő l szemléletes képet nyújtanak azok a külföldi mesterjegyek, melyek egy-egy officina belsejét ábrázolják. A legrégebbi ilyen kép Bade Józsué /Ascenius Badius Jodocus/

párisi műhelyét tünteti föl 1507-ből. A szűk szoba közepét a meglehetősen primitív, teljesen fából való, szőlőprés mintájára készült s a j t ó foglalja el. "Fordítórudja - írja W.Blâdes /- Idézi Mayer.I.m.I:141.l. -/ - közvetlenül a csavarba van beerősítve, tégelye pedig keményfából való rozoga fatuskó; durva fedőlap és hasonló kivitelű keret egészíti ki a képet". A szedés befogadására szolgáló talyigát forgattyúval hajtották a prés fedőlapja alá. Egy ilyen sajtó értékét a XVII.században 30 frt-ra becsülték. /- Uo. I:339.l. -/ A sajtó teljesítőképességéről fogalmat adhat az a körülmény, hogy a tégelyt minden egyes nyomáskor a csavar segítségével kellett előbb leszoritani, majd meglazítani. E kezdetleges sajtó munkáját még az is megnehezítette, hogy - ha nagy forma volt felzárva - a talyigát először csak félig tölték be a tégely alá, s akkor meghúzták két kézzel a dorongot, ezután a talyigát másodszor és egészen betolták a tégely alá, s újra meghúzták a dorongot. A kétszeri betolásra azért volt szükség, mivel a tégely kicsiny volt s az ivrétű formának csupán felét volt képes befűdni. /- Imreh Sándor nyomdász leírása, Grafikai Szle, 1892. 59.l. -/

H o n t e r u s s a j t ó j á t 1898-ban a Honterus-szobor leleplezése alkalmából Brassóban rendezett kiállításon összeállítva és elég ép állapotban láthatta a közönség. 1902-ben Gyalui Parkas Brassóban járva, nyomozott utána, s szétnullott rozsdás darabjait meg is találta az evangélikus templom egyik zugában, egy külön rekesztett kamarában, limlomok között. /- V.ö. M.Kvszle, 1903. 192.l. -/ Mi lett a további sorsa, arról - sajnos - hallgat a krónika. Nagyjában ugyanolyan lehetett, mint az a sajtó, mely az Ascenius-műhely 1520.évi képén /- Ábrázolva Gulyás: A könyvnyomatás Magyarországon stb. 238.l. -/ látható.

A sajtó az egész XVI.században alig módosult. A legfontosabb u j i t á s a nürnbergi Danneré a XVI. század közepéről, aki a gép orsóját s á r g a r é z b ő l készítette. Később a szedésformát hordozó talyiga alapját, mely

eredetileg a tégelyhez hasonlóan keményfából készült, szintén sárgaréz- vagy vaslapból állították elő. Novák /- i.m. IV.86.1. -/ ezt az újítást tévesen a XVIII.század közepére teszi. A kassai Gevers-nyomda 1657.évi leltára szerint ennek az üzemnek a sajtója már ekkor fém fundamentummal volt ellátva. /- "Eine presse mit allem zugahör samt newem fundament von Metall". L. M.Kvszle, 1888. 250.1. -/ A sárospataki nyomda mindkét sajtójának nemcsak fundamentuma, hanem tégelye is - az 1674.évi leltár szerint - rézből készült. /- L. no. 1926. 120.1. -/ A kolozsvári jezsuita nyomdának az 1774-ben fölvetett leltár szerint három könyvnyomtatásra szolgáló sajtója volt: "egy felszerelt sajtó a rézeszközökkel" 90 frt, egy "második sajtó vaseszközeivel" 75 frt, s egy "harmadik ócska" 50 frt értékben. E nyomdának a könyvsajtókon kívül két, rézmetszetek sokszorosítására szolgáló sajtója is volt: egy "nagyobb" 30 frt és egy "kisebb, ócska" 1 frt 30 kr értékben. /- L. Ferenczi. i.m. 89.1. -/ A nagyszombati nyomdának ugyanekkor hat sajtója volt "sárgaréz lappal és a fundamentum fölött szintén réz nyomólappal /értsd tégellyel/" 1300 frt összértékben. /- Egyet.nyomda tört. 185.1. -/

Az 1520.évi Ascenius-nyomda képen a sajtó mellett keskeny padka látható, melyre a még üres és a már kinyomtatott iveket halmozták föl. A sajtó felső gerendájába vert szögeken néhány olyan szerszám: olló, nedvesítő ecset, körző, tűzőtű fityeg, melyekre a nyomtatónak minduntalan szüksége volt. A nyomtató mögött segédje áll, kezében a festékező labdákkal. A műhely ablakmenti oldalán nyert elhelyezést a s z e d ő á l l v á n y , amely - miként azt képünk világosan szemlélteti - a középkori írószobák pulpitusából fejlődött. Az állványzatra helyezett s z e d ő s z e k r é n y /casta/, - miként ez ugy Jost Aman sokszor közölt XVI. századi metszetén, mint a könyvnyomtató műhely legrégebb /XVII. századi/ hazai ábrázolásán látható, - néhány ujjnyi magas láda volt, mely - ugy mint manapság - akkor is rekeszekre

volt beosztva, s a betűk, hézagpótlók, írásjelek és számjegyek e rekeszekben voltak csoportosan elosztva. /- Ez a képecske Comenius Orbis pictus-ának 1685-ben Lőcsén megjelent négy nyelvű kiadásában [RMK. I:1338.sz.] látható fametszet, amely a kőnyomtatásban nem tényleges hazai állapotot tüntet fel, hanem szolgálilag másolt tükörképe az Orbis pictus 1658.évi nürnbergi kiadása egyik ábrájának. V.ö. Takács Zoltán: Bubenka Jónás és az Orbis pictus. Archaeol.Ért. 1912. 284-286.l. és Hajnóczy Iván: Az 1685.évi lőcsei Orbis Pictus képei. M.Kvszle, 1941. 166.l. -/ Az elosztás aligha történt ábécé-rendben, hanem mint ma is, úgy hogy a leggyakoribb betűk estek leginkább a szedő keze ügyébe. A számjegyek, úgy látszik, egy közös rekeszbe kerültek. Legalább Mankovit Index biblicus-ában azzal mentegeti a számhibákat, hogy "az quotae ... renduel egymás mellett fekülznek". A szedőszekrények száma a nyomda típusainak mennyiségétől és fajtáitól függött. A sárospataki nyomda 1666.évi leltára 42 pár és egy egyes "bötühöz való castá"-t emlit, míg a "bötü tarto theca"-k száma ugyanitt 18 volt. A Gevers-féle leltár szerint minden egyes betűfajta külön-külön szedőszekrényben volt elhelyezve, s ugyancsak külön szedőszekrényekben őrizték a naptári jegyeket, a tipográfiai könyvdiszeket, un. körzeteket /röslein/ és a kizáró anyagot /quadranten/.

A könyvsajtót s a többi fából készült butorzatot valószínűleg helybeli iparosok állították elő. Így láttuk, hogy Coresi rumén nyomdász 1570-ben a brassói Fronius Györgynél rendelt egy sajtót, amelynek árával adós maradt. Valószínű, hogy a Medgyesi Pál idézett 1649-iki levelében említett "holmi famunkabeli segítettés" is, ami a sárospataki nyomda üzembehelyezéséhez kellett, helyben készült volna. Persze ügyes mesterember nem mindig volt kéznél. M.Tótfalusi Kis Miklós a XVII.század végén keservesen panaszolja, hogy egy sróf vagy kösű miatt messze utakat kellett megtennie, s évek teltek bele, míg egy-egy valamire való mesteremberre akadt, aki aztán jól megzsarolta. Végül

is beleunva az örökös bajlódásba, Bécsből hozatott mindent.
/- L. Dézsi. i.m. 148.l. -/

A b e t ű k é s z l e t e t nyomdáink vagy k é -
s z e n s z e r e z t é k b e , vagy maguk állították elő.
A XVI.század folyamán Honterus valószínűleg Bázeltől a Henric-
Petri-cégtől, Huszár Gál Bécsből Hoffhalter Rafaeltól, s Bor-
nemisza Péter alighanem Krakkóból és Bécsből szerezte be be-
tűanyagát. A Károli-biblia mecénásai Németországból hozatott
betűkkel egészítették ki Mankovit Bornemiszánétól átvett
betűkészletét. Mannel János Laibachból hozta magával típusa-
it. XVII.századi nyomdászaink egy része Hollandiából szerez-
te be a betűket. Így Brevér Sámuel 1625-ben állítólag innen
vásárolta típusait. Alighanem I.Rákóczi György is, aki Hol-
landiából hozatott munkásokat az Őreg graduál kinyomtatásá-
hoz, az új betűket és hangjegyeket is innen szerezte be a
gyulafehérvári fejedelmi nyomda részére. Igen valószínű, hogy
a sárospataki nyomdának szánt "sok szép típusok" is innen
valók. Ezt abból is következtethetjük, hogy a pataki nyom-
da egykori művezetője, amikor a debreceni officina élére ke-
rült, szintén Hollandiából hozatott betűkkel frissítette föl
az üzemet. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi nyomdájának be-
tűkészletét Bethlen István Lüneburgból szerezte be. A kolozs-
vári unitáriusok pedig a XVII.század utolsó évtizedében fel-
állított nyomdájukat Danzigból, más forrás szerint Bécsből
vásárolt betűkkel szerelték föl. A XVIII.század derekán a
pozsonyi Royer- és a kassai jezsuita nyomda a nagyszombati
betűöntődeből egészítették ki tipuskészletüket. Mig Landerer
Lipót budai nyomdász özvegye, Katalin csakugy, mint a pesti
Eitzenberger ilyenmü szükségletét - a hatósági jelentések
szerint - a bécsi Trattner János Tamásnál fődőzte. /- L.
Gárdonyi: Magyarország.könyvnyomdászai stb. 11.l. -/

Nyomatóink nem egyszer m á s o d k é z b ő l való,
már használt anyaggal is beérték. Így Telegdi Miklós 1577-
ben a bécsi jezsuiták nyomdáját váltotta magához. A pozso-
nyi jezsuita nyomdát 1640-ben Lippay György érsek Ferenczi

Lőrinc ugyancsak bécsi nyomdájának megvásárlásával kárpótolta a Nagyszombatba visszavitt tipográfiáért. Gróf Károlyi Ferenc is a nagykarolyi nyomda alapját a lőcsei Brevier-nyomda típusainak egy részével vették meg 1754-ben, míg egy másik részük állítólag az 1745 táján keletkezett nagyváradi szemináriumi nyomda alapjául szolgált.

Jóval ritkább az az eset, amikor a nyomdák maguk állították elő a betükészletet. Előállításon nem csupán a betük kiöntését, hanem a matricák vésését is értjük. Csak néhány ilyen esetről van többé-kevésbé biztos tudomásunk. Így láttuk, hogy Nádasdy Ujszigeten egy Strutius nevű betümentszőt foglalkoztatott. Ugyane nyomda későbbi művezetője, Abádi Benedek szintén értett a betümentszéshez. Feltehető továbbá, hogy Hoffhalter Ráfael, akinek Bécsben privilegizált betüöntődéje volt, szintén maga véste és öntötte a Verbóczi debreceni kiadásához használt betűket. Kassai Pál debreceni nyomdász 1685-ben egyik megrendelőjéhez írt levelében megemlíti, hogy nem lévén elegendő betűje, maga vésett és öntött ujakat. Misztótfalusi Kis Miklós, a mondhatni európai híru amsterdami betümentsző, visszatérve hazájába, Erdélybe, az 1690-es évek elején Kolozsvárt létesített nyomdáját saját metszésű és öntésű betűkkel szerelte föl. Felesége házában berendezett officináját külön betüöntő-műhellyel is ellátta, mely idegen nyomdáknak is dolgozott, illetve dolgozott volna, de megrendelője nem igen akadt. Mint láttuk, mindössze a nagyszebeniek rendeltek nála új típusokat. A debreceniek tárgyalásokat folytattak vele erre nézve, de ezek - legalább Kis életében - eredménytelenek maradtak. A Zoltai említette Kis-féle típusok csakis az 1705-iki labancdulás után kerülhettek Debrecenbe. 1737-ben /- L. Egyet.nyomda tört. 183.1. -/ a nagyszombati nyomda rendezett be betümentsző és öntő műhelyt, amely saját szükségletén felül több kisebb hazai officinát is ellátott betűkkel. Így a pozsonyi Royer János Pál állandó vevője volt. /- L. J.Fitz: Eingewanderte deutsche Buchdrucker stb., Gutenberg-Jahrb. 1934.

210.1. -/ Tanult betűmetsző és öntő volt Szatmári Pap Sándor is, aki 1731-ben került a kolozsvári református nyomda élére s annak részére - Ferenczi Zoltán állítása szerint - "számos betűt vésett és öntött". Idegen cégek számára is dolgozó betűöntődéje volt még a pozsonyi Landerer-nyomdának, mely pozsonyi vetélytársát, Patzko Ferenc Ágostont látta el un. kenyérbetűekkel. /- L. Szentkuty i.m. 69.1. -/ Az itt felölelt korszak utolsó képzett betűmetszője Kapronczai Nyerges Ádám volt, aki a betűmetszést 1772-74-ben sajátította el Bécsben az udvari nyomdában, a jeles Kurzböck Józsefnél. 1777-ben került Kolozsvárra, ahol eleinte mint rézmetsző, majd mint a ref.nyomda főfaktora működött. 1785-ben saját metszésű betűivel megalapította a marosvásárhelyi nyomdát, de már 1787-ben elhalt. Imreh Sándor szerint "sok öntődei készüléke, u.m. kőfazék, matricák, betűalakok stb. 1880-ban még megvoltak a marosvásárhelyi református főtanoda nyomdájában /- V.ö. Typographia, 1880. 13.sz. -/

A Kis Miklós betűöntődei felszereléséről 1711-ben készült leltár a nagyszámu betűbélyegzőkön /stempelen/, kelősitett és jusstálatlan matrixokon és contrapensumokon vagy contrapressumokon kívül több száz "apróbb stempelenek" és contrapressumoknak való acéldarabot, dirib-darab vasakat és rezekeket, valamint "cusoriakhoz és fusoriakhoz való i n s t r u m e n t u m o k "-at sorol fel. Utóbbiak: "hét betű gyalulo vasával együtt és vas nélkül egy", négy "öreg fanyelű reszelő", három "kis reszelő, fanyelű", 12 "középszerű reszelő", 21 "elegyes reszelő", 51 "apro reszelő", egy "ráspoly", egy "reszelő vágó fanyélbe", nyolc nyél nélküli és egy nyélbefoglalt "graffstick" /karcolótú?/, két betűtisztításhoz való "vas linea", egy "varju orru csipő fogó", egy rézcirkalom, két "matrix justáló szeg linea" /valószínűleg a betűk mélységét mérő nyomozótük/, két "más nagyobb szeg linearéz", egy "betűöntéshez való instrumentumokat justáló réz instrumentum", két "olajkőhöz való" "stempelenket justáló vas instrumentum", egy "olajos kő", 33 "fa

Winkelhack vagy betűszedő fa linea", egy nagyobb és egy kisebb kalapács, egy "betűgyaluló tőke szorító fáival, lineáival együtt", egy "betű szedő hajó deszka", egy "alá való szarvas ülő /üllő/", egy "on meritő vas kalán", egy "materia főzéshez való" "nagy vas fogó", egy "réz serpenyő", egy "betűmetszéshez való öreg küpi /köpi/" s végül két "elő bőr".
/- A leltárt Imreh Sándor közölte a Typographia 1880. 14. és köv.számaiban kiadott Tóthfalusi Kis Miklós nyomdája c. cikksorozatában. -/

A többi nyomda, amennyiben házilag állította elő betűkészletét, rendszeren beírta azzal, hogy k é s z e n v á s á r o l t r é z m a t r i c á k segítségével öntötte ki a szükséges betűmennyiséget. Így a nagyszebeni nyomda 1621.évi és a kassai Gevers-nyomda 1657.évi leltárai arról tanuskodnak, hogy ezek a nyomdák maguk öntötték, illetve öntötték újra betűiket. A nagyszebeni leltárban egy nagyobb írásfajta, egy kisebb kurziva és oláh betűk öntéséhez szükséges matricák szerepelnek. /- L. Korrespondenzblatt. 1882. 65.1.-/ A kassai leltár pedig beírja azzal, hogy a betűöntő műszeren kívül általánosságban említse meg a hozzá tartozó különböző matrixokat. /- "Ein Schriftgiesserzeug sampt allerley matriceln". L. M.Kvszle, 1888. 250.1. -/ Persze az átöntés nem sokat segít a betűkészleten, ha az - miként a pécsi Engel-nyomdában - "mindig ugyanazokról a matricákról, ugyanazzal az öntőműszerrel, ugyanabból az ólomból történik. A használat következtében a kikoptatott matricákból megrokant körvonalu betűk születtek, a sodort kapott öntőműszer egy árnyalattal kisebbíti a betűképeket, a végsőig kihasznált ólombetűk kopottak, szegényesek". /- L. Nyakas. I.m. 37.1. -/

Voltak v á n d o r b e t ű ö n t ő k is, akik városról-városra járva felajánlották szolgálataikat a könyvnyomtatóknak. Gutgesel Dávidról tudjuk, hogy 1589-ben az akkor Bártfán tartózkodó Sultzer Salamon höchstedti betűöntőt foglalkoztatta. Ugyanez a Sultzer a debreceni nyomdá-

nak is dolgozott. A vándor betűöntő, mint ezekben az esetekben is, főleg arra alapította megélhetését, hogy az ólomból öntött betűk gyorsan elhasználódtak, s így a nyomdáknek folytonos utánpótlásra volt szükségük. Így láttuk, hogy Bornemisának 1573-ban létesített nyomdáját már 1578-ban új típusokkal kellett fölfrissítenie. A Rosnyai János által a debreceni nyomda megújítására 1672 táján Hollandiából hozatott betűk annyira gyöngye anyagból készültek, hogy alig husz év múlva Debrecen városa Kis Miklóssal tárgyalt újraöntésük ügyében.

Bár Jost Aman egy XVI. századi fametszetén bemutatja a műhelyében dolgozó betűöntőt, a betűk öntésére szolgáló készülék formáját csak igen tökéletlenül ismerjük, minthogy azt az alakját, melyet próbaöntéseknél ma is használnak, csupán a XVII. század folyamán nyerte. /- V.ö. Rovó Aladár: A betű. Bp., 1930. 13. l. -/ A készülék valószínűleg a kellő betűvastagságra beállítható fémkeret volt, melynek alsó végébe illesztették a betű tükörképét magába foglaló matricát, az ún. betűodort. Az egészet fával burkolták, mivel a megolvasztott ólom, amely az öntvények előállítására szolgált, a készüléket erősen áthevítette. A betűöntő napi teljesítményét ötszáz betűre becsülik. Kis Miklós a XVII. század végén a kolozsvári református egyháznak az elhasznált betűk átöntéséért százankint 25 dénárt számított. Ugyanő Amsterdamban eleinte három, majd két, s hirneve zenitjén egyetlen betűodorért egy tallért kapott.

Nyomdánk b e t ű k é s z l e t e többnyire antikva, kurzív, fraktur és schwabacher típusokból állott. Utóbbi két betűfajtát főleg azok a nyomdák szerezték be, amelyek német és cseh-szlovák írásműveket sokszorosítottak. Honterus brassói officinája gazdag görög betűkészlettel is rendelkezett. A XVI. század folyamán még Hoffgreff, Hoffhalter, Gutgesel, Rheda és Klöss nyomtatványaiban találkozunk görög típusokkal, a nagyszebeni nyomdának pedig cirill és az ujszigetinek héber típusai is voltak. A XVII. században I. Rá-

kóczi György a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát, Kollonits Lipót bibornok pedig a nagyszombati nyomdát szereltette fel cirill betűkkel. Ugyanebben a században a sárospataki nyomda, valamint Kis Miklós kolozsvári üzeme héber típusokkal is el volt látva. Viszont a debreceni nyomdának Karancsi idejében /1662-1675/ még görög típusai sem voltak. Legalább Piscator Rudimenta rhetoricá-jának /- é.n. RMK, II:2032.sz.-/ utolsó lapján a nyomdász bevallja, hogy a könyvben előforduló görög nevek magyarozatával azért maradt adós, mivel görög típusai nem voltak. /- L. Szabó: RMK. II.553.l. -/

XVI.századi nyomdáinkról a betűk fajtát és számát feltehetően leltárak mindaddig nem kerültek elő, de a XVII. és XVIII.századból maradt fenn néhány inventár, mely jó fogalmat ad egyes nyomdák betűállományáról. A legrégebb ilyen részletes leltár a Gevers-nyomdáé 1657-ből. Ebből megtudjuk, hogy a kassai officina ebben az időben 20 mázsa /egy mázsa 120 font volt/ és 70 fontnyi betűkészlettel rendelkezett, amely az egyes betűfajták között a következőképpen oszlott meg: a/ Antikva típusok: canon minor /42 tipográfiai pont/ 78 font, paragon /20 pont/ 125 font, text /18 pont/ 38 font, tertia /16 pont/ 178 és 3/4 font, media cicero /14 pont/ 60 font, cicero /12 pont/ 231 font, secunda /10 pont/?/ 219 és fél font, garmond /9 pont/ 110 és fél font, petit /8 pont/ 31 font; b/ kurziva: tertia 114 font, cicero 147 font, garmond 52 font; c/ schwabacher: tertia 161 és fél font, mittel 159 és fél font, cicero 73 font.

A sárospataki fejedelmi nyomda betűkészlete, a "külömb külömbféle cifrák" /- cifrázatok? de v.ö. Pápai Páriz Ferenc magyar-latin szótárának értelmezésével, amely szerint tzipfra: Numeri nota! -/ és a "kalendáriumhoz való cifrák avagy jegyek" hozzászámításával az 1666.évi leltár szerint 48 mázsát és 40 fontot, az 1669.évi szerint 48 mázsát és 92 fontot s az 1674.évi szerint 55 mázsát és 47 fontot tett, tehát állandóan gyarapodott. Ez a mennyiség az egyes típusok között az 1674.évi inventár szerint a következőkép-

pen oszlott meg: A/ héber betűk cicero nagyságban egy mázsa 52 font; B/ görög betűk: tertia egy mázsa 48 font, media 48 font, cicero 2 mázsa 61 font; C/ latin betűk: a/ antikva: canon magnus /28 pont/ 2 mázsa 38 font, canon parvus /24 pont/ 2 mázsa 21 font, secunda magna /22 pont?/ 3 mázsa 24 font, secunda parva /20 pont?/ 2 mázsa 100 font, paragon /18 pont/ 2 mázsa 94 font, tertia /16 pont/ 2 mázsa 74 font, media /14 pont/ 3 mázsa 40 font, cicero /12 pont/ 2 mázsa 62 font, garmunt /9 pont/ 2 mázsa 55 font; b/ kurziva: paragon 3 mázsa 8 font, tertia 3 mázsa 22 font, media 2 mázsa 70 font, cicero 2 mázsa 18 font, garmunt egy mázsa 104 font s ezen kívül antikva és kurziva vegyesen: media egy mázsa 90 font, cicero egy mázsa 44 font, garmunt 55 font s cicero paragon típusokkal összeelegyítve egy mázsa 41 font, végül közelebről nem részletezett új típusok 2 mázsa 88 font súlyban.

A korszak végéről két nyomda részletes leltára maradt fenn: a kolozsvári és a nagyszombati jezsuita officináké. Kár, hogy ezek a Jézus Társasága felosztatásával kapcsolatban 1773-ban /Nagyszombat/ és 1774-ben /Kolozsvár/ készült inventárok teljes egészükben mindmáig kiadatlanok. Az egyetemi nyomda egyébként bőbeszédű történetirői csak annyit árulnak el, hogy "a darabszámra felsorolt /kezdő/ betűket nem számítva, az egyetemi nyomda betűanyaga 1773-ban 686 mázsát és 30 fontot nyomott s értéke 11.785 frt és 25 kr volt". /- Egyet.nyomda tört. 96.l. -/ Egyik jegyzetükből azután megtudjuk, hogy a nyomdának regial, sabon, sabon minor, missal és kisebb missal versaliákon kívül, melyeket a leltározók darabszám értékelték, számos kisebb fajta latin, német és tót betűt már súly szerint értékelték. Így "latin betű volt pl. kétféle dupla tertia versalis 40 mázsa s értéke volt 58 frt 40 kr. Tertia versalis 20 mázsa 55 frt 5 kr; media versalis 30 mázsa 51 frt 30 kr; duplex media cursiva 20 mázsa 11 frt 20 kr; azután van Canon cursiva, duplex tertia antiqua, duplex tertia cursiva, duplex me-

dia antiqua és cursiva, duplex cicero antiqua és cursiva, text antiqua és cursiva, parangon antiqua és cursiva, tertia antiqua, maior és minor, tertia cursiva maior és minor, cicero antiqua és cursiva, az antiquából maior, minor és longa is volt. Volt azután még: Brevier-, garmond¹, petit- és colonel-típus, mindegyikből antiqua és cursiva; azután media, cicero, brevier, garmond és petit graeca, garmond hebraica... Ami az egyes betűtipusok mennyiségét /súlyban/ illeti, az igen különböző volt. Általában az antiqua formátumu /sic/ betűkből mindig jóval több mázsa van, mint a cursivából, amelyből kevesebb kellett. Így például: garmond antiqua minorból öt, a cursivából csak egy, a petit antiquából hét, a cursivából csak három mázsa volt". /- Uo. 186.l. -/ Végül a német és tót könyvek előállításához használatos fraktur és schwabacher típusok mennyisége a következő volt: a/ fraktur sabon maior és minor 50-50 font, missale maior és minor, valamint canon 60-60 font, duplex tertia és duplex media 100-100 font, cicero 700 font, tertia 600 font, media 500 font, garmond 400 font, petit 300 font; b/ schwabacher media 500 font, tertia minor és cicero 400-400 font, brevier 200 font, garmond és petit 300-300 font. /- Uo. 186-187.l. -/ Még szűkebb szavu Ferenczi ismertetése a kolozsvári jezsuita nyomda betűkészletét illetően. "A betűk nevei - ugymond /- i.m. 90.l. -/ - petit, garmond, cicero, media, tertia, duplex media antiqua, duplex media fractur; alosztályok: antiqua, cursiv, fractur, schwabacher, graeca. Ezek összesen kitétek 67 fiókot, 104 mázsát és 82 fontot 1331 frt értékben. Volt benne összesen 50 mázsa új betű."

A betűállományt kiegészítették a fametszetű iniciálisok, diszlécek, keretek és fleuronok, valamint a fémből öntött kezdőbetűk s keretek meg lécek alakítására szolgáló körzetek. Ezeket a d i s z e k e t is vagy készen vásárolták, vagy a nyomdával kapcsolatban dolgozó fametszők állították elő. Leltáraink ezekről is megemlékeznek. A Gevers-nyomdának például 19 és fél fontnyi kalendárium jegye, 17 fontnyi címszó

verzálisa, 55 fontnyi kizáró anyaga /Quadranten/, 55 fontnyi kizáró anyaggal elegy körzete /Röslein/, különféle fáuca s fába vésett fraktur és antikva kezdőbetűje volt. /- L. M. Kvszle, 1888. 50.1. -/ A sárospataki nyomdában 1666-ban a "külömb különbféle cifrák" sulya 2 mázsát és 10 fontot tett, ami 1669-ben 2 mázsa 9 fontra apadt, pedig "meg szaporodtanak edgy sassal s eözzel", sőt "ujobban...két Banyasz Csakannyal" is. Sokkal nagyobb veszteségről számol be a Debrecenben fölvett 1674.évi leltár. E szerint a "külömb-külömb féle flo-resek" ekkor már mindössze egy mázsa 100 fontot nyomtak, vagyis a költözködés során 29 fontnyi elkallódott. Ugyanugy le-
apadt a "kalendariumhoz való cifrák avagy jegyek" készlete. Míg az 1666-i leltár e címen egy mázsa 82 fontot könyvel el s az 1669.évi egy mázsa 83 fontot, addig az 1674.évi már csak egy mázsa 70 fontról számol be. Végül a nyomdának eredetileg négy kezdőbetű ábécéje volt, mely az 1674-i leltár szerint időközben ötre szaporodott. Ezek közül kettő "cifrájával együtt" végig megmaradt, míg a harmadikból egyetlen, a ne-gyedikből három s az ötödikből kilenc betű elkallódott. /-L. M. Kvszle, 1926. 115-120.1. -/ A nagyszombati nyomda leltára a kezdő- és díszbetűket darabszám sorolja fel /- L. Egyet. nyomda tört. 96.1. -/, de hogy ez mennyire rugott, azt a nyomda történetírói nem árulják el. Épp így mellőzik az in-ventárban részletesen felsorolt körzeteket, de ezekre néz-ve legalább annyit mégis közölnek, hogy "összesen 320 font ilyen rózsácska és egyéb könyvdísz" volt "130 frt értékben". /- Uo. 187.1. -/

Egy kisebb, két sajtóval dolgozó nyomda fölszerelésé-ről és b e s z e r z é s i k ö l t s é g e i r ő l jól tájékoztat az a költségvetés, melyet 1770 táján dolgozott ki Patzko Ferenc annak bebizonyítására, hogy az ilyenfajta nyomda létesítése valami nagy tőkét nem igényel. Szerinte egy ilyen nyomda fölszerelése - 50 bála nyomópapírt és öt rizma írópapírt is beleszámítva - mindössze 1565 /60 kraj-cáros/ frt 12 krt tett, amihez még 43 mázsa betüanyag ki-

vántatott, 1944 frt értékben. A fűlszerelési költség egy harmada, 500 frt a két teljesen fűlszerelt sajtóra esett, míg 50 szedőszekrény két frt-jával 100 frt-ba, 6 szedőállvány 15 frt-jával 90 frt-ba, 40 szedőléc 30 kr-jával 20 frt-ba, hat sorzó négy frt-jával 24 frt-ba, 20 szedőhajó 24 kr-jával nyolc frt-ba, hat gyertyatartó két frt-jával 12 frt-ba, hat gyertyakoppantó 12 kr-jával egy frt 12 kr-ba, egy üst 20 frt-ba, korom és lenolaj 40 frt-ba, a nyomópapír 50 frt-ba, az írópapír 200 frt-ba került. A fennmaradó 50 frt-ot apróbb beszerzésekre irányozta elő. A 43 mázsányi betűanyag a következőképp oszlik meg: gótikus cimbetük két mázsa /80 frt/, fraktur text két mázsa /60 frt/, tertia két mázsa /72 frt/, mittel két mázsa /80 frt/, cicero két mázsa /92 frt/, petit egy mázsa /60 frt/; schwabacher text egy mázsa /30 frt/, tertia egy mázsa /36 frt/, cicero két mázsa /92 frt/, petit egy mázsa /60 frt/; latin cimbetű két mázsa /80 frt/; antikva text két mázsa /72 frt/, tertia két mázsa /80 frt/, mittel két mázsa /92 frt/, cicero két mázsa /100 frt/, garmond két mázsa /108 frt/, petit egy mázsa /60 frt/; kurziva text egy mázsa /40 frt/, tertia egy mázsa /44 frt/, mittel egy mázsa /50 frt/, cicero egy mázsa /54 frt/, garmond egy mázsa /58 frt/, petit egy mázsa /64 frt/, nyomdadiszek egy mázsa /50 frt/, pótlók egy mázsa /50 frt/. /- V.ö. Gárdonyi Albert: XVIII.századi nyomda felszerelési költségei. M.Kvszle, 1942. 52-53.1. -/

A kisedésre váró könyvet vagy kéziratot a s z e d ő - l e g é n y vagy magán a szedőszekrényen helyezte el /-igy pl. az Ascenius-féle műhelyt ábrázoló képen-/ , vagy pedig facsipesz segítségével /-igy Jost Aman metszetén s a lőcsei képecskén-/ egy a szedőszekrénybe dugott pálcikához, az un. terjesztőfához /-latinul "retinaculum", a lőcsei képecskén 2-vel jelezve-/ tűzte. Képeinken a szedőlegény /-az Orbis pictus magyarázó szövege szerint "boturákó /szedegető/", latinul "typotheta", a hozzátartozó képecskén eggyel jelölve-/ éppen munkában van. Miként az Ascenius-féle ábrán vi-

lágosan kivehető, baljában a sorok kialakítására szolgáló szerkezetet, az un. rendfát vagy szedővasat - mai műkifejezéssel élve a sorzót - tartja. Pusztai /- Nyomdászati enciklopédia, s.v. Sorzó -/ állítása szerint a szedővas két egymáshoz derékszögben hajló vaslemezből álló szerkezet, melyet egyik végén harmadik lemez határol, a XIX. század elejéig ismeretlen volt s a sorok alakítására kizárólag a betüöntő rendfáját használták. /- Kis Miklós betüöntő műhelyének 1711. évi leltára "fa Winkelhack vagy betüszedő fa lineá"-nak nevezi; de ez tévedés: a sárospataki leltár két darab "bötü szedő fa" mellett hat darab "bötü szedő vas"-at is említ; a nagyszombati nyomdának az 1773-i leltár szerint 150 drb szedőfája volt 50 frt értékben. /-Vö. Egyet. nyomda tört. 185. l.-/ Kár, hogy a kivonatossan közölt leltár nem szöveghű. A kolozsvári jezsuita nyomdában ugyanekkor 5 drb "betüszedő vas" volt 5 frt értékben. /-L. Ferenczi. i.m. 89.l. -/ Az egyes betüket ebbe a szedővasba sorakoztatta a munkás, még pedig visszas irányban. Ha egy-egy sorral elkészült, azt hézagpótlókkal kiegyengette, mai műkifejezéssel élve kizárta. Az egyes kelőlökképp kizárt sorokat a munkás a szedőszekrény jobb sarkában látható keretes deszkalapra, a hajóra /a lőcsei képecskén 4-gyal jelezve/ helyezte. Az Orbis pictus magyarázó szövege ezt a deszkát "gyűjtő forma /sámoly/"-nak nevezi, míg a sárospataki leltár már a mai szakkifejezést használja. E szerint a pataki officinában nyolc drb "bötühöz való hajo" volt. /A nagyszombati nyomda leltára a "különféle formákhoz való hajók 'Vincelhäben'" értékét 100 frtra teszi. /-Vö. i.m. 185.l./ Ugyanakkor a kolozsvári jezsuita nyomda 22 drb "columnák alá való deszká"-val bírt 3 frt 40 kr értékben. /-L. Ferenczi i.m. 90.l.-/ Amikor a hajóra rakott sorok száma elérte a kelő mennyiséget, az így keletkezett hasábot /- a lőcsei képecskén 6-tal jelölve, s a szövegben "folyo [levél]: Paginá"-nak nevezve -/ a munkás spárgával szorosan körül kötözte /a Gervers-féle leltárban szerepelnek is az "allerley strige"/, nehogy a szedés átemelésénél széthullják.

Régi könyvnyomtatóink s z e d é s t e c h n i k á j á t eddigelé nem igen tanulmányozták. Ebből a szempontból igen figyelemre méltóak azok a "tipográfiai megjegyzések", melyeket Kner Imre fűzött Misztótfalusi Kis Miklós Mentségé-nek a könyvnyomtatás feltalálása ötszázadik évfordulójára a gyomai Kner-nyomdában készült kiadásához, bár igazat kell adnunk szerzőnek abban, hogy Kis szedésbeli jellegzetességeinek "pontos feldolgozása csak Tótfalusi Kis összes könyveinek ilyen szempontból való átnézése és a kor más könyveivel való összehasonlítása útján lehetne eredményes". Megállapításai azonban így is rendkívül tanulságosak. "Ma - írja - a zárjelet, a pontot és a vesszőt közvetlenül a szöveg mellé szoktuk illeszteni, míg a kettőspontot, a pontosvesszőt, a kérdőjelet és a felkiáltójelet egy kis hézaggal /legtöbbnyire egy pontos spáciummal/ választjuk el a szövegtől. A régi nyomdászok általában ugyanígy szedték az írásjeleket, de spáciumot hagytak a vessző előtt is, míg a pontot közvetlenül az utolsó szövegbetű mellé tették. A vessző ebben a vonatkozásban csak a legújabb időkben követte a pontot. A XVII-XVIII. században sok nyomdában egyforma, teljes szóköznyi hézagot hagynak a vessző előtt és után is, mintha az külön szó volna, de a pontot még ezek a nyomdászok is közvetlenül, hézag nélkül illesztik az utolsó betűhöz. Tótfalusi Kis legtöbb helyen a zárjelet félszóközzel választja el attól a szövegtől, amelyhez tartozik. A kettőspontot, a felkiáltó és kérdőjelet hol elválasztja a szövegtől, hol nem. Általában elválasztja a szövegtől a vesszőt és a pontot is. E tekintetben nem következetes ugyan, de úgy látszik, hogy amikor - a helyes szóvégi elválasztás miatt, - össze kellett huznia a sort, vagy tágitania kellett a szóközöket /kihajtani, ahogy ma mondjuk/, akkor, mai szokásunktól eltérően, felhasználta erre a pont és vessző előtti hézagot is". Azt a korabeli gyakorlatban általános szokást, hogy pont után, új mondat előtt kétszer akkora szóközt hagytak, mint egyebütt, Kis nemcsak hogy megtartotta, hanem rendszerint eltulozta. Nem egyszer a pont után "négy-öt vagy több betűhelynyi" közt hagyott. A

sorkizárás nehézségét Kis, vagy mint Kner joggal véli, kevésbé képzett "discipulusai" különösen a kötetke vége felé, az m és n betűket pótló, magánhangzók fölé szedett vonalkával igyekeztek megkerülni. Feltűnő, erősen kifogásolható sajtósága végül a Kis-féle officinának, hogy "a kurziv részekben is antikva írásjeleket használ. Kurziv szöveg előtt és után, de közben is mindenütt antikva zárjel áll. Gondos megfigyelő azonban mindenütt ott láthatja a kurziv szövegben az antikva, vagyis álló vesszőt, kérdőjelet, aposztrófot is. Már-már arra lehetne következtetni, hogy nem volt matrixja a kurziv írásjelekhez, ha ellenkező példákat nem találnánk. /- M.Tótfalusi Kis Miklósnak mentsége. Gyoma, 1940.121-122.1.-/ Kívánatos volna, hogy Kner Imre tanulságos megfigyelései többi régi könyvnyomtatóinkra is kiterjeszketnének. Azt hisszük, ezen az uton egyes műhelyeink között nem egy eddig rejtve maradt kapcsolatra derülne fény!

Igen érdekesek azok a technikai megfigyelések is, melyeket Uitz Kornél összegezett az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar könyvtár-anyagának alapján. /- A könyvszedés fejlődéstörténete. M.Nyomdászat, 1908. -/ Szerinte az élő oldalcím kezdettől fogva divott, de gyakran - bizonyára a betűhiány következtében - egy és ugyanazon kiadványon belül többféle írásfajtából szedetett. A XVI.században inkább csak levélszámozással s ezzel is elvétve találkozunk, de a XVII.században már a lapszámozás kezd állandósulni, "hol középre zárva, hol pedig jobb oldalt elhelyezve, de esztétikailag kifogásolható képet adva". Nyomdászaink ugyan is nem érik be a puszta lapszámmal, hanem azt különböző körzetdarabkák, zárjelek és kettős pontok közé ékelik. Legtöbbször egy azon munkán belül a legkülönbözőbb diszitó elemek szerepelnek. Uitz ezt a rendelkezésre álló egyforma diszitó anyag csekély mennyiségével magyarázza. De meg azal is, hogy régi könyvnyomtatóink egy-egy munkájukon belül az officinának lehetőleg minden diszitó elemét föl szerették használni. Csakis ezzel magyarázható, hogy például oldalra sze-

dett lapszám mellett is igen gyakoriak a sorközépre biggyesztett körzetdarabok. Arra is van példa, hogy míg az élő oldal-cimet vonal választja el a szövegtől, addig a vele egy sorba, de a lapszélre szedett lapszám szabadon áll. Teljes következetességgel járnak el tipográfusaink a lapszám elhelyezése dolgában a fejléces kezdőlapokon. Ezeken mindig a fejléc fölé, a lap közepére helyezik a lapszámot, ellentétben a mai gyakorlattal, amikor ilyen esetekben a lapszám elmarad. A lapszám egyszerűbb, ma is használatos szedés módja csak a XVIII. században veszi kezdetét. A jegyzeteket nem a lap aljára, hanem külső margójára, mint széljegyzetet szedték, s a magyarázott szó mellé csillagot vagy betűt tettek. Minthogy a jegyzet mellől ez a jelzés rendszerint elmaradt, a magyarázatot igénylő szót tartalmazó sort lehetőleg vonalba állították. A fejezetcímeket rendszerint verzálisokkal szedték. Ha azonban több sorra terjedt, akkor a második vagy a harmadik sor már csak kurrens betűkkel készült, s valósággal odatapadt a szöveghez. Javulás ezen a téren csupán az 1600-as évektől észlelhető. A címlap rendszeren a túl sok szöveg terhe alatt nyögött s helyes elosztását egyrészt a betűkészlet szegénysége, másrészt a szedők kezdetleges tudása is hátrányosan befolyásolja. Uitz ezen a téren is folytonos fejlődést vél felfedezni. Szembeállítja Magyarai Istvánnak Az országokban való socrómlasoknac okairól c. könyve Sárvárt 1602-ben készült címlapját Pázmány Vasárnapi prédikációinak Pozsonyban 1616-ban nyomtatott címlapjával és a sorok alakítását illetőleg óriási haladást állapít meg. Ez azonban téves beállítás: ahogy voltak 1616 előtt is tökéletes elosztású címlapok, - gondoljunk csak a Honterus-féle nyomtatványokra, - úgy akadt 1616 után is nem egy olyan nyomtatvány, melynek címlapja messze mögötte marad akár a kifogásolt Mannel-féle nyomtatványának is.

Amikor a szedő munkájával elkészült, a szöveghasábokról ideiglenes levonatot készítettek, amelyet a k o r r e k t o r több-kevesebb gondnal kijavított. A korrektori tisz-

tet a tudós vezetés alatt álló XVI. századi nyomdáinkban maguk a tulajdonosok töltötték be, akik egyuttal a nyomda legtöbb termékének szerzői is voltak. Heltai Gáspárt illetően ez kétségtelen. Maga panaszolja Dávid Ferenc egyik munkájának sajtóhibajegyzékében /1572/, hogy hiába jegyzi meg a hibákat, a nyomtatószolgák, akik nem értik a nyelveket s "csak kordéra rakják" a betűket, nem veszik kellőképp figyelembe a hibaigazításokat. Ha a nyomda élén hivatásos nyomdász állott, a korrekurát rendszerint maguk a szerzők végezték, főltéve, hogy helyben vagy legalább is a közelben laktak. Így a Károli-féle bibliafordítás kinyomtatásánál a kéziratot és a korrekurát küldöncök közvetítették Gönc és Vizsoly között. A küldöncök egyike Szenczi Molnár Albert volt, aki hálásan jegyezte fel, hogy akkori gyermekségében az isteni gondviselés részesévé tette a nagy műnek "holott az időben lábánál forgott az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki főigazgatója volt e kinyomtatásnak és őt gyakran a visoli nyomtató helyre kiküldte az tőle írott levelecskével". /- V.ö. Károli-émlékkönyv.41.1.-/ Régi könyvek utánnyomásánál vagy a nyomdától messze lakó írók műveinek kiszedésénél - tekintve az akkori közlekedési nehézségeket - maguk a könyvnyomtatók gondoskodtak a korrekuráról. Ilyenkor persze a könyvek csak úgy hemzsegték a sajtóhibáktól.

Melius Péter a Confessio catholica /1562/ és Károlyi Péter A halálról szóló "hasznos es szűkseges könyveczke" /1575/ sajtóhibáit azzal mentegetik, hogy műveik nyomtatása idején nem voltak Debrecenben /- L. Gulyás: A könyvnyomtatás Magyarországon stb. 116. és 157.1. -/ Innen magyarítható nem egyszer egyes könyvnyomtatóink helyváltoztatása is. Hoffhalter Rudolf 1573-ban azért költözködik műhelyével Alsólendvára, hogy a helyszínén nyomtassa ki Kulcsár György ottani prédikátor könyveit. Majd debreceni letelepülése idején 1585-ben Nagyváradra megy, hogy ott kihozza Beregszászi Péter váradi lelkész egyik vitairatát. Mannel János is

azért költözik nyomdájával vagy legalább is annak egy részével Varasdra, hogy Vramecz Antal ottani lelkipásztor és Skrynarich Balázs Varasd város birájának munkáit kinyomtassa. A XVII. században a kolozsvári református nyomda egy részét azért viszik át Keresdre, hogy a Bethlen Farkas latin nyelvű történetét sajtó alá rendező Bethlen Eleknek jobban kezügyében legyen.

Ha a nyomda átköltöztetése valami okból nem volt lehetséges, a tipográfus - miként ez Gönczi István Panharmoniajának utószavából kitetszik - a szomszédos egyházak lelkészeinek küldte meg a kefelevonatokat. A korrekтура megkönnyítésével hozható, legalább részben, kapcsolatba az a törekvés is, hogy a jelesebb iskolák székhelyein, - tudományos és irodalmi életünk e központjain, - egy-egy nyomda létesüljön. Hogy e nyomdák tartottak-e külön korrektorokat, arról nincs tudomásunk. Az egyetlen nyomda, melyről határozottan tudjuk, hogy hivatásos korrektora /collationistae/ voltak, a nagyszombati. Ez 1773-ban három korrektort foglalkoztatott. Heti fizetésük egy-egy frt volt.* /-L. Egyet.nyomda tört.189.1./ Ezt a tisztet a legtöbb officinában a szerzők nem léte vagy távolléte esetén bizonyára a művezető látta el.

A korrigált levonat azután visszakerült a szedőhöz, aki a javításokat "a korrigáláshoz való székek"-en magában a szedésben kiigazította. /- "Székek"-ként említi őket az Egyet.nyomda tört. 165.1. lenyomatott leltár-ismertetés, számuk feltüntetése nélkül; a kolozsvári jezsuita nyomdában három ilyen szék volt 30 kr összértékben. L. Ferenczi. i.m. 90.1. -/ A korrigált hasáboakat azután egy sima asztallapon

* A XVI. századi nyomdáink közül a Heltai-félének ismerjük korrekтура-iveit. Vö: Jenei Ferenc: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái. ITK. 1953. 205-209. l. és 1954. 73-76. l. A XVII. századból a legértékesebb ilyen vonatkozású dokumentum Káldi Györgynek egy könyvtáblából előkerült szentírás-fordítást tartalmazó kézirat-töredéke a szedő jelzéseiivel és a Biblia kefelevonatának néhány lapja Káldi sajtókezü korrigálásával. Erről ld: Holl Béla: Adalékok a Káldi Biblia történetéhez. M.Kvzle, 1956. 52-58.1. /Szerk./

a könyv rétnagyságának megfelelő részekre osztották: b e - t ö r d e l t é k , s a munkás az iv egyik oldalára kerülő részeket - például a negyedréti ivnél az 1. és 8. s fölötté, de ellenkező irányban a 4. és 5. lapra szánt szedést - ki- lőtte, /- Miskolczi Ferenc debreceni nyomdász naplójában lőcsei éveiből származó "számos u.n. kilővési tábla" volt; v.ö. Csürös i.m. 322.l. -/ azaz ráhelyezte a zárólapra /- a lőcsei képecskén 7-tel jelölve, s a magyarázó szövegben "rendelő /helyeztető/ táblá"-nak, latinul "tabula compo- sitoria"-nak nevezve -/ , a lapszéléknek megfelelő közket kitöltötte térpótlókkal /ezek a nyomdai leltárainkban sze- replő "quadrat"-ok/, s az egészet csavarokra járó fa- vagy vaskeretekbe, az un. formákba zárták. /- A lőcsei képecs- kén 8-cal jelezve, s a szövegben "vasráma: margo forcus"- nak nevezve.-/ A nagyszombati nyomda 1621.évi leltára elá- rulja, hogy a nyomdában mindössze két teljes s öt egymáshoz nem tartozó fél forma volt. De a sárospataki nyomda is mind- össze négy "tekkelyre való jo vas ráma"-val rendelkezett. /- L. M.Kvszle, 1926. 117.l. -/ Ez azt jelenti, hogy a sze- beni nyomdában mindössze egy, a patakiban pedig két ivet voltak képesek egyszerre kizárni. Jóval gazdagabb volt e- zen a téren is a nagyszombati officina. Ennek 1773.évi lel- tára 12 vaskeretet sorol fel 200 frt összértékben, ebből négyet a különösen nagyméretű regale ivék számára. /- L. Egyet.nyomda tört. 185.l. -/ Az ekként formába zárt szedést azután ráhelyezték a sajtó talyigájának fémalapjára. /- A lőcsei képecskén 13-mal jelölve, s "bé-vetőlő"-nek, latinul "tigillum"-nak nevezve. -/

A szedés b e e m e l é s e k o r nem egyszer megtör- tént, hogy a szedésből egy-két betű kihullott s ezek után- pótlása gyakran kellemetlen sajtóhiba szülőke volt. Ezeket a sajtóhibákat sokszor nyomtatás közben észrevették s ki- igazították. De az is előfordult, hogy maga a szerző vál- toztatott valamit nyomás közben a szövegben. E sajtókorrek- turák folyamánya, hogy ugyanazon kiadás különböző példányai

néha nem egészen azonosak. Így keletkeztek az un. i k e r -
 n y o m t a t v á n y o k , melyek Milchsack meghatározása
 szerint olyan kiadások, melyeknek egyes példányai, noha ál-
 talában azonosak, a részletekben sokban különböznek. Ily vál-
 tozatok esetén annak megállapítása, hogy új szedéssel vagy
 pedig pusztán sajtókorrektúrával van-e dolgunk, Milchsack
 módszerének alkalmazásával igen könnyű. Ez a következőben
 áll. Milchsack abból a tényből kiindulva, hogy a formába
 zárt szedésről készült levonatok hajszálnyi pontossággal egy-
 bevágnak, a változatokat tartalmazó lapok első sorának vala-
 melyik, a sor közepe tájára eső betűjét az utolsó sor egyik
 betűjével egyenes vonallal kötötte össze. Ha a vonal a köz-
 bülső sorok egy-egy betűjét ugyanazon a ponton metszi a meg-
 vizsgált levonatokon, úgy a kisebb szövegbeli eltérések da-
 cára is azonos szedésről nyert levonatokkal van dolgunk. Míg
 ha az összekötő vonal az egybevetett példányokon más-más be-
 tűre esik, úgy két külön szedéssel állunk szemben még akkor
 is, ha a két szöveg betűről-betűre azonos, s ha mindjárt a
 sorok kezdete és végződése is teljesen azonos. /- V.ö. Gustav
 Milchsack: Doppeldrucke. Zentralbl. f. Bibliotheksw. 1896.
 Nálunk Trócsányi Zoltán volt az első, aki az egymástól né-
 miképp eltérő példányokban nem látott külön kiadásokat, ha-
 nem pusztán változatokat, s ezzel - a külföldi ily irányú ku-
 tatásoktól függetlenül - helyes utra terelte a kérdést. L.
 Régi magyar nyomtatványok változatai. Akad.Értes. 1918. 6-8.
 sz. és kiny. Bp. -/

A következő művelet a szedés b e f e s t é k e z é s e
 volt. A nyomdafestéket ebben a korszakban a könyvnyomtatók
 vagy készen szerezték be /- Sylvesterről például tudjuk, hogy
 Bécsben érdeklődött az Wy testamentum kinyomtatásához szük-
 séges festék mennyisége és ára iránt. V.ö. Régi m. költők tá-
 ra, II. 489-491. l. -, vagy pedig maguk állították elő va-
 lamely jól bevált recipe szerint. Az Országos Széchényi
 Könyvtárban megvan Steinhübel György felsőmagyarországi
 könyvkötőlegény 1668-ban megkezdett jegyzőkönyvecskéje, mely-

ben több mesterségébe vágó receptet is följegyzett. /- V.ö. Gulyás Pál: Egy felsőmagyarországi könyvkiadócsalád följegyzéseiből. Bp., 1912. és M.Kvszle, 1912.-/ Egészen bizonyos, hogy könyvnyomtatóinknak is voltak ilyen mesterségükbe vágó följegyzéseik, melyek aztán apáról fiúra szálltak.

A nyomdafesték fő anyaga a kalcinált, vagyis idegen elemektől megtisztított lámpakorom és a lenolajfírnász volt. A lenolajat a sárospataki nyomdában "keő kantsó"-ban tartották, s a fírnász előállításához használhatták ugyanitt a leltárban szereplő "gyántás főző fazek"-at "fedelestől, lábas-tól". A kolozsvári jezsuita nyomda leltára is megemlékezik a lenolajfőző fazékról, sőt lenolaj készletéről is. Két kupányi volt belőle, 4 frt 33 kr értékben. /- L. Ferenczi i.m. 90.l. -/ A nagyszombati inventár viszont arról számol be, hogy 1773-ban három hordónyi korom volt a nyomda birtokában, 60 frt értékben. /- L. Egyet.nyomda tört.185.l. -/ "A festékfőzés napja - írja Solymossy Pál /- A nyomdászat a jelenkorban. Gutenberg, Eger, 1867. 22.sz. 89.l. -/ - némileg ünnepnap volt. E napon a fekete nyomdából kivonultak a szabadba, a nyilvános fírnász-konyhába, s őrt állítottak az üst mellett, melyben a lenolaj javában forrott. Szorgalmasan mártogatták ebbe a friss zsemleket és felemésztették, mert mint hívék, ez a festéknek előnyére válik. Ha már a fírnászt eléggé szétfőttnek hitték, ekkor a kormot belekeverték, néha csak egyszerű bottali keverés közben, kedvezőbb esetben azonban dörzskővel is".

A kész festékmasszát sima kőlapra kenték. Misztótfalusi Kis Miklós erre a célra a Hollandiából magával hozott márványlapot használta. A kolozsvári jezsuita nyomdában is két festéktörő márványkő akadt 10 frt értékben /- l. Ferenczi i.m.90.l.-/ s innen vitték át a festékező lapdák /- a lőcsei képen 11-gyel jelezve, s "nedvesítő lapdák"-, latinul "pilae"-nek nevezve /- segélyével a sajtóba emelt szedésre. E lapdák bőrből készültek és lőszőrrel voltak kitömve. A sárospataki nyomdának 1666-ban mindössze két ilyen a "nyomtatás-

hoz való kész laptá"-ja volt, a kolozsvári nyomda pedig e célra 1774-ben két fontnyi lószőrrel rendelkezett egy frt .59 kr értékben. /- A festékezőpamacsokat és a lószőrt a nagyszombati leltár is fölemlíti. I.m. 185.1. -/ Jost Aman egyik fametszete éppen a festékezés műveletét jeleníti meg. A festékezést természetesen minden egyes lenyomat előtt meg kellett ismételni.

A p a p i r o s i v e k e t a szedésre ráhajtható, csuklóra járó f ö d é l r e helyezték /- a lőcsei ábrán 12-vel jelezve, s "Fedel"-, latinul "coperculum"-nak értelmezve-/ , s hogy pontos sorogyent /regiszttert/ nyerjenek, ami abban áll, hogy az iv két oldalára kerülő sorok tökéletesen földjék egymást, az iv tengelyében elhelyezett két pécére akasztották. Ezek a pécék - vagy a sárospataki leltárban is használt műkifejezéssel élve, puncturák - a papíroson apró lyukakat ütöttek, s a munkásnak ügyelnie kellett rá, hogy a hátnyomathoz beillesztett szépnyomásos iveknél a pécék ismét ezekbe a lyukakba illesztessenek. A papírral borított, befestékezett szedést most a sajtó tégelye alá tolták, s a nyomótalpat a fordítórud /- a lőcsei képen 15-tel jelezve, s "fordéto rud"-, latinul "sucula"-nak nevezve -/ segélyével leeresztve, megtörtént a nyomás.

Amikor azután a kellő számú példány kinyomtatásával elkészültek, a fölöslegessé vált szedést szétosztották, hogy a felszabaduló betűkkel tovább folytathassák a munkát. A szétosztásnál a betűk nem egyszer a szédőszeletrény helytelen rezekébe /- a lőcsei képen 5-tel jelezve, s "tartó-helyecskék"-, latinul "loculamenta"-nak értelmezve -/ tévedtek, s ez is fokozta a sajtóhibák lehetőségét.

A nyomdák egyik legtöbb gondot igénylő problémája a szükséges p a p i r m e n n y i s é g b e s z e r z é s e volt. Nyomdáink tulnyomó részben k ü l f ö l d i papírossal dolgoztak, s ha hihetünk Ballaginak, "a vízjegyek után ítélve, nálunk tömérdek lengyelországi papíros fogyasztá-

tott el". /- I.m. 98.1. -/ Abádi Bécsből hozatta a papirost Ujszigetre s valószínűleg Bornemisza meg Telegdi is innen szerezte a papirost. Ez a körülmény azonban a Bécsből szállított papiros gyártási helyéről nem ad felvilágosítást. Fazekas József például az ujszigeti nyomda papirosairól kimutatta, hogy azok tulnyomó részt délnémet, főleg bajor eredetűek, de az unikum Grammatica papirosának mintegy negyedrésze olasz, "közelebbről talán" velencei gyártmány. Ami az Wy Testamentum e szempontból átvizsgált 12 példányát illeti, ezek papirosa 68-77 százalékban délnémet, nagyobb részt bajor, 8-16 százaléka olasz, valószínűleg velencei, 8-9 százaléka lotharingiai és 7 százaléka sziléziai vagy lengyel eredetű. /- L. Fazekas József: A sárvár-ujszigeti nyomda papirosai. M. Kvszle, 1957. 126-127. l. -/ A vizsolyi biblia papiranyagát, egykoru értesítés szerint, Németországból vásárolták.

H a z á n k b a n az első p a p i r m a l m o t 1546-ban Brassóban, a Vidombak partján állította fel Hans Frühe lengyel papirkészítő Fuchs János és Benkner János költéségén, s bizonyára innen fedezték a Honterus-féle sajtó papirszükségletét. /- L. Ábel Jenő: A bártfai sz. Egyed temploma könyvtárának tört. Bp., 1885. 118. l. -/ Majd 1573-ban Báthori István Nagyszében városa kérelmére megengedte, hogy ott papirmalmot létesítsenek s annak gyártmányait szerte Erdélyben árusítsák. A malom a talmácsi telken, a Zott patak mentén 1233 frt 23 dénár költséggel szerencsésen el is készült. Kezelésére 1574-ben a württembergi Riedlingenből való Berger György vállalkozott, aki az írópapir báláját 10 frtért, a nyomópapir báláját 9 frtért volt hajlandó szállítani. Mint Berger György 1574. május 29-én kelt egyezségéből értesülünk, egy-egy bála 10 rizsmából, egy-egy rizsma 20 könyvből s egy-egy könyv 25 ívből állott. /- V. Ö. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. M. Kvszle, 1932. 4. 16-18. l. -/ Később Kolozsmonostoron, Déván, Gyulafehérvárt és Görgényben is létesültek papirmalmok, de ezek gyártmányai a kényesebb ízlést nem elégítették ki.

Ezért a XVII. század utolsó évtizedében M. Kis Miklós azzal a tervvel foglalkozott, hogy Hollandiából hozat megfelelő papírkészítőt. Tett is erre nézve előterjesztést pátronusának, Teleki Mihálynak, de ez a lépése nem vezetett eredményre. Így hát a Szepességről kellett papírost hozatnia, ami nem ment mindig simán. Egy ízben a kuruc háború következtében nem kaphatván innen papírost, majd fél évig szüneteltetnie kellett üzemét. /- V. ö. Novák. I. m. III. 70-71. l. -/

Az első szepességi papírmalmot 1613 körül állította fel a Lőcse közelében fekvő Teplicen Spielenberg Sámuel városi orvos /- Lőcsén azonban már 1542-ben szerepelt egy "papyrmeister" özvegye -/ s aligha tévedünk, ha a lőcsei nyomda alapítását s későbbi virágzását ennek a papírmalomnak tulajdonítjuk. A teplici papíros vizjegye Ballagi szerint /- i. m. 98. l. -/ "hármás halomból kiemelkedő kettős kereszt, melyre két felől oroszlánok ágaskodnak, fölötté kilencágu korona". A nagyszombati nyomda 1640-1693 között főleg a Pálffy-féle bazini papírmalom készítményeit használta. Ez a papírmalom már a század huszas éveiben is fennállott. A XVII. század végén és a XVIII. század elején nyomdánk alighanem a liptómezei Szentmihályon működő Zimány-féle papírmalommal állt üzleti összeköttetésben, melynek zálogbirtokosa is volt. De ez idő tájt a nagyszombati kollégiumnak a turócvármegyei Zníóváralján saját papírmalmai is voltak, amelyek bérlői papírosban fizették az évi bérösszeget. 1709-ben az egyik bérlő hat, a másik nyolc bála irodai nyomópapírt fizetett évente, ezenkívül arra is kötelezték a bérlőket, hogy egész évi papírtermelésüket szabott áron engedjék át a nagyszombati nyomdának. /- Egyet. nyomda tört. 61. l. -/ Amennyiben azonban évi termelésük a száz bálát meghaladta, a többlettel szabadon rendelkeztek. /- Uo. 65. l. -/

"A postai papír nagyobb bálája 19, kisebbje 17 frt, az irodai papíré 13 és 12, az írópapíré 11, a fehér nyomó papíré 8 és 7, az itatós /bibula/, tehát enyvezetlen papíré

pedig 5 frt volt, míg a szállítási díjak a malombérloket terhelték". /- Uo. 180.l. -/ A debreceni nyomda 1718-ban 269 kötés papiroost vett 329 frt 20 dénár értékben. Egy-egy kötés ára egy frt 10 dr. és egy frt 27 dr. közt ingadozott. Szállítója valószínűleg már ekkor is a dobsinai Zieser-féle papirmalom volt, melynek a század harmincas éveiből való több beadványa ma is megvan a város irattárában. /- L. Csűrös i.m. 344 s köv. ll. -/

A nagyszombati nyomda papiros-készletét az üzem államosításakor 2000 frtra értékelték. /- L. Egyet.nyomda tört. 185.l. -/ Jóval kisebb papirkészlettel rendelkezett ugyanez idő tájt a kolozsvári jezsuita nyomda: mindössze hét bála nyomtató papírral 119 frt, és nyolc rizsma írópapírral nyolc frt értékben. /- L. Ferenczi i.m. 90.l. Őszerinte a nyomtató papir mázsája 17 frt, az írópapír mázsája pedig 2 frt volt, ami perzeze elírás: az első esetben mázsa helyett bála, a másodikban pedig rizsma értendő! -/

Papirmalmaink b e r e n d e z é s é r ő l szemléletes képet rajzol Nyakas Sarolta /- i.m. 16.l. -/ a pécsi malomról készült egykoru leltár alapján. Ezt a malmot az 1760-as évek vége felé Fonyó Sándor nagyprépost javaslatára a káptalan alapította, s Klimó püspök hathatósan felkarolta. Miként a püspök végrendeletéből kitetszik, az elhelyezésére szolgáló épület olyan rozoga állapotban volt, hogy Klimó a Tettye patak partján elterülő püspöki telken tágas kétemeletes épületet emeltetett befogadására. A földszinten volt a malom hajtószerkezete, valamint a rongyot aprító zuzóberendezés, az első emeleten a rongyraktár s egy nagyobb terem, ahol a szétfoszlatott rongyot péppé áztató kádak, a meritóhálók és a sajtoló gépek állottak. Míg a második emelet a holland foszlató gép, a mosóberendezés, és az enyvező, meg papirfinomító műhely befogadására szolgált. Végül a padlás-
tér a dróthuzalokra függesztett papirosivek szárító helyisége volt. A papirmalom személyzete 1780-ban két segédből, egy

inasból, két szolgából s két nőmunkásból állott.* /- Uo.
20.1. -/

Mint a nyomda munkamene té r ő l adott áttekintésünkből kitetszik, a nyomda szorosabb értelemben vett munkája három részre tagolódik, a b e t ű s z e d ő k /compositores literarum sive typorum/, a g é p m e s t e r e k /impressores/ és a k o r r e k t o r o k /castigatores vagy collationistae/ munkakörére. Kisebb nyomdákban a két első munkakört egy személy látta el. Így Fischer János özvegye 1614-ben megígéri Kassa városának, hogy "jó legényt" fog tartani. De már Sylvester János Nádasdy Tamás ujszigeti nyomdájában egyszerre két embert foglalkoztatott: Strutiust, majd ennek utódként Abádi Benedeket és saját öccsét, Mihályt. Heltai Gáspár 1572-ben megemlékezik nyomtatószolgáiról s 1578-ban Bornemisza Péter is emlegeti könyvnyomató legényeit. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban irt Mentségé-ben is sűrűn szerepelnek a legények. Megtudjuk róluk, hogy házas ember is akadt köztük, s hogy gazdájuk saját telkén külön házat építtetett a számukra /- 33.1. -/ De hogy tulajdonképpen mennyien voltak, arról bölcsen hallgat. A jó Kis ugyanazon a lapon hol többes, hol meg egyes számban beszél róluk. A debreceni nyomdáról viszont pontosan tudjuk, hogy 1728-ban a művezetőn kívül két legényt foglalkoztatott. 1770-ben Landerer János Mihály pozsonyi nyomdájában tizenkét, betűöntődéjében két segéd dolgozott. Épp ily pontos értesüléseink vannak a nagyszombati jezsuita nyomda 1773.évi személyzetéről. A fennmaradt kimutatások szerint ebben az esztendőben ennek az akkor legnagyobb üzemünknek tíz gépmestere, nyolc szedője és három korrektora volt. /- L. Egyet.

*¹ A papírmalmokra vonatkozóan újabban l. Herepei János: Hol volt a gyulafehérvári academicum collegium papirosmalma. M.Kvszle, 1957. 364-368.l. - Dankanits Ádám: Adalék a felyenyédi papírmalom történetéhez. M.Kvszle, 1959. 283-287. l. A régi magyarországi papírmalmok technikai történetére vonatkozóan részletes eligazítást ad Bogdán István kitűnő tanulmánya: A lékai /hámori/ papírmalom a XVIII.században. Történelmi Szemle, 1960. 46-92.l. /Szerk./

nyomda tört. 97., 188-189.1. -/ Ezzel az eléggé nagy személyzettel semmiféle arányban sem áll a nyomda munkateljesítménye, főltéve, hogy a helytartótanács elé terjesztett évi kimutatások megbízhatók. Így az 1771-1772.évről szóló jegyzékek egyike 18, másika 19, az 1772-1773.évről szóló pedig pláne csak 11 kiadványt sorol fel! Ez annyira kevés, hogy föl kell tennünk: a nyomda az utánnomatokat egyáltalán nem terjesztette fel, s a személyzetet mindenféle aprónyomatvány előállításával foglalkoztatta. Hiszen a szakemberek számitása szerint egy-egy betüszedő óránként átlag 2000 betü kiszedésére, egy-egy sajtó pedig naponként átlag 500 nyomásra volt képes. /- V.Ö. Rovó Aladár: A betü. 25., 28.1. -/ Tekintetbe véve mármmost a vasárnapokat s az ebben a korszakban rendkívül sürü ünnepnapokat, Mayer /- i.m. I. 142.1. -/ egy-egy gyorsan dolgozó nyomdaüzem évi maximumát 319 fölió levélre becsüli. A nyomdák átlag teljesítményét károsan befolyásolta a betükészlet szegényessége is. Misztótfalusi Kis Miklós panaszolja, hogy ha egy-két napig távol volt a nyomdától s így nem végezhetette el a szedéssel párhuzamosan a korrekturát, máris megakadt a munka, mert kevés lévén a typus, "menten megtsökönnek a betü szedők, és megszünnek a munkától... Kiváltképen - teszi hozzá - ha azon Typusból ketten is szednek". /- L. Mentség. 29.1. -/

A könyvnyomtató mesterség s z a b a d m ü v é s z e t volt, gyakorlói - legalább nálunk - soha céhet nem alkottak, s körükben nemes emberek /pl. a Hoffhalterek és Veresegyházi Szentyel Mihály/ is akadtak. Sőt az is előfordult, hogy éppen a könyvnyomtatás terén szerzett érdemeikért néhányan nemesi sorba emeltettek. Így II.Rákóczi György 1648-ban Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi és 1651-ben Brassai Major Márton gyulafehérvári könyvnyomtatót tüntette ki a nemességgel. A XVIII.században pedig a pozsonyi Landerer János Mihály kapott II.József császártól fűskuti előnévvel magyar nemességet. Hogy a Bécsben tevékenykedő vasvármegyei származásu Trattner János Tamást ne is emlitsük, akit Ferenc

császár birodalmi lovaggá nevezett ki, majd II. József osztrák és II. Lipót petrózai előnévvel magyar nemességre emelt. Könyvnyomtatóink, helyesebben nyomdatulajdonosaink közül nem egy mint városának törzsökös polgára előkelő szerepet töltött be a városi életben. Ifjabb Heltai Gáspárról tudjuk, hogy Kolozsvár nótáriusa volt, Gutgesel Dávid pedig több ízben volt Bártfán centumvir és szenátor, s mint ilyen 1598-ban a pozsonyi országgyűlésen képviselte városát. Az ifjabb Klöss Jakab, ugyancsak bártfai nyomdász, a városbírói tisztelet töltötte be. Különböző városi tisztségeket viselt 1670 és 1689 között Brever Sámuel lőcsei könyvnyomtató. A XVIII. század folyamán hazánkba beözönlő külföldi nyomdatulajdonosoknak pedig első dolguk volt, hogy fölvétessék magukat azon város polgáraik közé, amelyben üzemükkel megtelepedtek. Azt a német szabad városokban divó szokást, hogy a könyvnyomtató mestert az egyházi személyek közé számították, nálunk Debrecen városa honosította meg. Legalább Fischer János a debreceni példára hivatkozva kéri 1610-ben Kassa városától ugyanezt a kedvezményt. Ugyanígy egyházi személynek számított Kolozsvárt Szenczi Kertész Ábrahám, majd Misztótfalusi Kis Miklós. S ez nem pusztán társadalmi megbecsülést jelentett, hanem anyagi előnyökkel is járt: adómentességgel s a könyvnyomtató portájának a katonai elszállásolás terhe alól való mentesítésével. Persze a katonai hatóságok ezt a kivételezést nem mindig tartották tiszteletben. Mint M. Kis Miklós panaszából tudjuk, sehogysem fért a fejükbe, hogyan lehet a könyvnyomtató egyházi személy? Landerer János Sebestyén is, amikor a XVIII. század huszas éveiben Budán készül letelepedni, adómentességért folyamodik, s ezt a város tizenöt esztendőre meg is adja neki. Vác városa már nem volt ilyen gavallér. Ambro Ferenc Ignác csak egy évtizedes munkásság után, 1780-ban tudta elérni, hogy magát és házat évi egy arany fizetése ellenében a közönséges robotoktól és a többi városi terhektől mentesítsék. Pedig, mint Ambro folyamodásából megtudjuk, a könyvnyomtatók - legalább elvben - országszerte föl

voltak mentve a katonatartás és a városi robotok alól.

A nyomdai f ő l s z e r e l é s meglehetősen n a g y é r t é k e t képviselt. Bornemisza Péter postillája ki-nyomtatási költségeit ezer forintnál többre irányozta elő s valószínű, hogy ezen összegnek jelentékeny részét a nyomda beszerzési költségei emésztették föl. Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ötszáz forinton vásárolta meg. De tete-
mesen fejleszthette is, mert halála után a kamara azt állit-
ja, hogy Telegdi a nyomdára ezer forintnál többet költött. Ez érthető, ha meggondoljuk, hogy a jóval jelentéktelenebb
nagyszombeni nyomdát 1595-ben 300 forintért engedte át Fab-
ritius Jánosnak a városi tanács. 1630-ban Debrecen város
tanácsa Rheda Péter nyomdai felszerelését 150 forintra, erő-
sen elkoptatott betűkészletét pedig 50 forintra becsülte. Igen tetemes összeget emészthetett föl az 1630-as évek ele-
jén a gyulafehérvári nyomdában előállított Öreg graduál kül-
földről hozatott betű- és hangjegyananyagának beszerzése, mert
csakis így érthető annak horribilis "előállítási" ára:
10.750 frt! Bethlen Miklós önéletrajzából tudjuk, hogy az
1702-ben elhunyt M. Kis Miklós kolozsvári nyomdájának vétel-
árát 3000 magyar frtban állapította meg a református tanács.
A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben a kiadványraktárral és az
elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11.000 frtért adta
el Royer Ferenc Antal. Ugyanő esztergomi nyomdáját 1765-ben
6000 frtért engedte át a kalocsai érseknek. A Telegdi-nyom-
dából kifejldődött nagyszombati jezsuita nyomdát a rend fel-
osztatásakor a leltározók 16.240 frt 55 kr-ra, a kolozsvá-
rit ugyanekkor 2139 frt 34 kr-ra becsülték, míg a kassai
jezsuiták, megelőzve az elkobzást, nyomdájukat házukkal
együtt 6700 frton adták el Landerer Mihály pozsonyi tipog-
ráfusnak.

A beszerzési költségeket a nyomdaalapítók gyakran
k ö z a d a k o z á s b ó l vagy k ö l c s ö n útján te-
remtették elő. Bornemisza egy beadványából tudjuk, hogy mű-
ve költségeihez nemcsak a főurak, hanem a köznemesek is hoz-

zájárultak, még pedig egyik-másik ötven forinttal is. Huszár Gál maga írja, hogy a nyomdája beszerzésére fölvelt kölcsönből még száz forinttal tartozik. Gutgeselnek Bártfa városa 1578-ban típusok vásárlására 40 frt kölcsönt szavazott meg, s a következő esztendőben újabb 50 frt kölcsönnel segítette ki. Néhány esetben egy-egy nyomda költségeit valamelyik főúr vagy erdélyi fejedelem vállalta magára. Így a XVI. században a rövid életű ujszigeti nyomda Nádasdy Tamás alapítása volt. A második gyulafehérvári nyomdát 1619-ben Bethlen Gábor létesítette, s I. Rákóczi György bővítette ki. Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi nyomdája 1640 táján Bethlen Gábor öccse, István áldozatkészségéből létesült. A sárospataki nyomda pedig, melynek betűkészletét még I. Rákóczi György szerezte be, nem sokkal utóbb III. Rákóczi Zsigmond és özvegy édesanyja Lorántffi Zsuzsánna áldozatkészségéből valósulhatott meg. A XVIII. században a nagyváradi püspöki nyomda Csáky Miklós, a nagykárolyi nyomda Károlyi Ferenc s a kalocsai officina Batthyány József alapítása volt.

A m a g á n k é z b e n lévő nyomdát a tulajdonos halála után rendszerint a legidősebb fiú, vagy leszármazottak híján, illetve azok kiskorúsága esetén az özvegy ö r ö - k ö l t e , aki vagy maga vezette tovább, vagy a gyászév leteltével férjhez menván valamelyik szóciusához, arra ruházta át az üzemet. Ha a házasságból csak leánygyermek maradt, vagy a fiú jogutód nélkül halt el, akkor leányágon öröklődött tovább az officina. Így egyik legrégebb nyomdánk, a kolozsvári, 1559-től 1660-ig volt a Heltai-család birtokában. Az idősebb Heltai Gáspár halála után jó ideig özvegye, majd fia, ifjabb Heltai Gáspár vezette tovább. Utóbbiban a család fiágon kihalván, az üzem idősebb Heltai Anna nevű leányára, Lang Tamás feleségére, majd ennek vejére Ravisius Mátyásra, s végül utóbbi fiaira szállt. A lőcsei Brever-nyomda 1625-től 1740-ig /esetleg 1748-ig/ öröklődött apáról fiúra. A nagyszebeni nyomdához Crato János Henrik 1590-ben az előző tulajdonos, Gúbesch János özvegye, Sára

kezevel jutott. Ugyanigy tett szert 1608 táján Mannel János nyomdája felére Farkas Imre. Mig másik felét készpénzen váltotta magához Mannel fiától Gergelytől. Ez azonban nem gátolta meg derék Gergelyünket abban, hogy 1630-ban ne követelje vissza - persze hasztalanul - a maga részére az egész üzletet. Könnyen fenyegethette volna ugyanez a veszély Nottenstein János Györgyöt, aki 1728-ban ugyancsak az özvegy kezevel jutott Landerer János Sebestyén budai officinájához. Rövidesen meghalt azonban, s Veronika asszony most már maga vezette az üzletet első házasságából származó kisebbik fia nagykorúságáig, 1751-ig. Ekkor a nyomdát idősebbik fiának adta át, mig a kisebbiket készpénzzel elégtette ki. Az özvegyel kötött házasság egyik világszerte elterjedt módja volt a szóciusok önállósulásának. Máskor meg a mester leányának vagy közeli nőrokonának a kezevel jutott officinához a nyomtatólegény. Mőss Jakab valószínűleg benősülés útján tett szert 1597-ben a Manskovit-nyomda fölszerelésére. Ő viszont vejének, Fischer Jánosnak engedte át a fölszerelés egy részét, amikor az 1610-ben Kassán önállósította magát. Idősebb Dadan János is apósa, Veterini Pál útján jutott officinához. Ez vette meg számára 1661-ben Czižek trencsényi nyomdáját. Engel János József 1773-ban alapított pécsi nyomdájának fölszerelési költségeit szintén apósa, Vizner János viselte.

Végül a szócius vásárlás útján is magához válthatta az elárvelt nyomdát. Ha nem volt elég készpénze, esetleg részletekben törlesztette a vételárat. Fabritius János például ilyen részletfizetéses alapon ült bele 1595-ben a nagyszebeni nyomda birtokába. Ez a tranzakció azért érdekes, mivel Fabritius nem közvetlenül Crato örökösaitől, hanem Nagyszeben város tanácsától vásárolta meg, részletekben törlesztendő 300 frt-ért. Ugyancsak részletfizetéses alapon vásárolta meg 400 frt-ért Kassa városától 1652-ben Gevers Bálint is a tipográfiát, de mint 1655 végén kelt végrendeletéből kiderül, addig az időpontig egy huncut vasat sem tör-

lesztett a vételárból! Majdnem így tett Fabritius is, aki 1601-ben bekövetkezett haláláig a vételárból mindössze 50 frt-ot törlesztett. Ezért a nyomda ismét visszakerült a város birtokába. Most a tanács Grüngrass Simonnak adta el a tipográfiát, majd 1657-ben újból magához váltotta, hogy aztán ismét tovább adja. Debrecen városa - Rheda Péter 1630-ban bekövetkezett halála után - a nyomdász adósságai fejében lefoglalván nyomdáját, 1633-ban azután azzal a kikötéssel adja el Fodorik Menyhértnek, hogy ha a tipográfia vezetésére alkalmas leszármazottjai nem maradnának, a fölszerezést a városi tanács visszaválthatja. Kassa városa 1648 táján váltja magához Scholtz Dánielné örököseitől a nyomdát, melyet azután Gevers Bálintnak, majd Severini Márknak ad el. Ifjabb Klöss Jakab bártfai nyomdász 1660-ban az üzem továbbvitelére vállalkozó örökösök nélkül halt meg. Tipográfiaját a városi tanács vásárolta meg, s művezetők útján tartotta üzemben. Ezzel az intézkedésével jóval megelőzte Debrecen városát, amely csak 1722-ben határozta el magát rá, hogy művezetővel, saját számlájára kezeltesse 1711-ben alapított új nyomdáját. Addig bérlővel próbálkozott, meglehetősen magas összeget, évi száz forintot kötve ki.

A nyomda b é r b e a d á s á v a l más jogi személyek is kísérleteztek. Így a XVII.század utolsó negyedében Kassán működő Bosyitz István minden valószínűség szerint bérlője s nem művezetője volt a jezsuita akadémia nyomdájának. Misztótfalusi Kis Miklós 1702-ben beállott halála után a kolozsvári református konzisztórium is jobbnak látta bérbeadni nyomdáját, s előbb évi 75, majd évi 73, azután évi 60 és végül - az idők mostohaságára való tekintettel - évi 40 frt-ban állapította meg a bérösszeget.

Szakképzett k ö n y v n y o m t a t ó i n k a XVI. század folyamán nagyrészt k ü l f ö l d r ő l , főleg Lengyelországból, Ausztriából és Németországból vándoroltak be. Egy részüket a megélhetés reményén felül a zavaros közállapotok is idecsalogatták. Hoffhalter Ráfael, amikor

Bécsben tarthatatlanná vált helyzete, Debrecenben telepedett meg. A Laibachból kiüldözött Mannel János Németujvárt talált menedéket. A Schwenkfeld-iratok kinyomtatásával gyanúsított Otmar Bálint augsburgi nyomdász pedig hosszas bujdosás után mint a nagyszombati nyomda művezetője került révbe. A külföldről beszivárgó könyvnyomtatók egyike-másika annyira megmagyarosodott, hogy még a tollforgatással is megpróbálkozott. Így Manskovit Bálint és Klöss Jakab.

De azért h a z a i származású tipográfusaink is akadtak. Ilyenek Abádi Benedek, aki Krakkóban nyerte kiképeztetését; a bártfai születésű Gutgesel Dávid, aki Bécsben tanulta mesterségét; Csáktornyai János, akit alighanem Hoffhalter Rudolf hozott magával a Muraközéből Debrecenbe; továbbá Komlós András, Segesvári Gáspár és Szebeni Nyiró János.

A XVII. században körülbelül ugyanez a helyzet. A nagyszombati nyomdának az 1621-1704. terjedő időközből ismert művezetői nevük után ítélve, az egyetlen Srnensky Mátyás kivételével, aki viszont lengyel lehetett, valamennyien németek. /- V.ö. Egyet.nyomda tört. 195.1. olvasható egybeállításal. Hogy hazaiak is akadtak-e köztük, azt a jegyzék nem árulja el. Mi egyikükről, Sonntag János Nándorról megállapítottuk, hogy Nürnbergből került Nagyszombatba. -/ A nagyszombati Pistorius Márk linzi, a Debrecenben szorgoskodó Rhada Pál lipcsei, a gyulafehérvári Efmurdt Jakab lignitzi, a Dunántulon működő Wechelius András és Zsigmond János franciánémet származásúak voltak. Valószínűleg németországi volt a sárospataki nyomda első művezetője, Renius György is. A kassai könyvnyomtatók sorából Severini Márk alighanem Dániából, Erichson Erich pedig Svédországból szakadt közibénk. A trencsényi nyomda tulajdonosai: Wokal János Vencel, Hage Benjamin Lőrinc, Czižek Nikodém s talán az idősebb Dadan János is a cseh-morva menekültek sorából kerültek ki. A kassai jezsuita nyomda egyik művezetője, Lubowienski Ferenc lengyel, Bosyzt István nevű bérlője pedig alighanem cseh származású volt.

Ugyanez áll a 'm u n k á s o k r a ' nézve is. Rheda Pál fia és utóda a debreceni nyomda élén, Rheda Péter - mint látuk - 1620-ban azzal mentegeti egyik nyomtatványa sajtóhibáit, hogy legényei "majd jobb részre mind idegen nemzetből voltak". Kétségtelenül m a g y a r o k , vagy legalább is magyarországiak voltak Makai Nyirő János és Abrugyi György, a kolozsvári Heltai-nyomda művezetői; Rosnyai János, a sárospataki, majd a debreceni nyomda vezetője; az ugyancsak Debrecenben tevékenykedő Karancsi György, akivel nincs mit dicsekednünk, Töltési István és Kassai Pál; a gyulafehérvári nyomda faktorai és munkásai sorából Válaszuti András, Mezleni Márton, Brassai Major Márton, Selmeczi Gregoriii András; az egyéb erdélyi nyomdákban szorgoskodó Cassai András, Némethi Mihály, Székesi Mihály, Udvardi Mihály, Veresegyházi István és Veresegyházi Szentyel Mihály; a Kassán dolgozó Lócsei Pál és a Németujvárt megtelepült Szepesvár-aljai Bernhard Máté. Törzsökös lócsei családból származott Brever Lőrinc, s magyar volt a század legnagyobb hazai nyomdásza, Szenczi Kertész Ábrahám, aki Hollandiában, esetleg az Elzevireknél nyerte szakmabeli kiképeztetését, valamint Misztótfalusi Kis Miklós a zseniális betűmetsző, de közepes tipográfus.

A karlócai /1699/ és szatmári /1711/ békekötések nyomán országszerte meginduló építő munka egész sereg tipográfust vonzott hazánkba főleg A u s z t r i á b ó l és D é l n é m e t o r s z á g b ó l . Így a rövid életű készmárki nyomda a krajnai származású Vitriari /Glaser/ Mátyás alapítása, a pozsonyi a salzburgi Royer János Pálé, a sopron-győri az alsó-ausztriai Wildbergből való Streibig Antal Józsefé, a budai a bajor vagy bécsi származású Landerer János Mihályé. Landerer utóda, Nottenstein János Sebestyén ugyancsak Bajorországból került hozzánk. A második soproni nyomdát a bécsi Schmidt Miklós János létesítette, de rövidesen eladta a német Renner János Fülöpnek, akinek özvegyétől a bécsujhelyi Siess János József kezébe került. Bé-

csi az első pesti könyvnyomtató, Heptner János György, míg a második, Eitzenberger Ferenc Antal nagyszombati születésű. A második pozsonyi nyomda alapítója, Patzko Ferenc Ágost Olmützből vándorolt be s alighanem morva jövevény volt a váci könyvnyomtatóműhelyt létesítő Ambro Ferenc Ignác is. Heimerl Mátyás József a temesvári és Engel János József a pécsi nyomdászat megalapítói legalább a budai officina munkásai sorából kerültek ki. A nagyszombati nyomdának név szerint ismert XVIII. századi művezetői egytől-egyig németek vagy legalább is német nemzetiségűek, gépkestereinek 1773. évi jegyzékében is csupa idegenhangzású, német, cseh-szlovák és lengyel név szerepel, s nyolc szedője közt is csupán egyetlen magyar nevű akad: Lázár György. Regensburgi származású a pozsonyi, majd egri nyomda művezetője, Bauer Károly József, s a kalocsai piarista nyomda név szerint ismert tipográfusai is valamennyien németek: Wagner János József, Neuner Frigyes, Prantner vagy Brantner Lipót.

Az eleinte magyar kézen lévő nagyváradi püspöki nyomda élére is csakhamar idegenek kerültek: Wolf József, Heller János Kornél és Balent Ignác József. Ugyanez az eset a nagykárolyi nyomdánál. Első vezetője a Biró Mihállyal társult Szathmár-Németi Pap István volt; utódai: Eitzenberger Ferenc, majd Klemann József! A kolozsvári jezsuita nyomda faktorai közt is csupán egyetlen magyar akad, Becskereki Mihály, a későbbi nagyváradi provizor. Rajtuk kívül m a g y a r o k voltak a Debrecenben működő Miskolczi Cs. Ferenc, Viski Pál, Margitai János és Kállai Gergely; a kolozsvári református nyomdák bérlői Telegdi Pap Sámuel, Szatmári Pap Sándor, Patkai József, Páldi Székely István; a Nagyszebenben dolgozó Sárdi János. Ezzel, mondhatni, ki is meritettük a sort!

A nyomdai alkalmazottak k e r e s e t i v i s z o - n y a i r ó l csak igen hézagos adataink vannak. Még a legjobban a nyomdák élén álló művezetők /provizorok, faktorok/ járandósága felől vagyunk tájékozva. Így a nagyszombati akadémiai nyomdának Mayr Pülöp Jakab és Byller Márton műve-

zetőkkel 1645-1646-ban, illetve 1666-ban kötött bérszerződéseiből megtudjuk, hogy ebben a nyomdában a művezetőnek fix fizetése nem volt, hanem mindig a t é n y l e g v é g z e t t nyomdai munkálatok szerint fizették őket. Nevezetesen egy-egy forma, azaz félív kiszedése után bizonyos összeg járt nekik, amelynek nagysága a papiros és a betűk nagyságától függött. Minél nagyobb alakban, minél kisebb betűkkel szedték a szöveget, annál nagyobb volt a részesedésük. Így Mayr a rendes papir iveinél egy formának terz betűkből való szedéséért 30 krt vagyis 10 garast, mittel betűkből való szedésért 15 garast, cicero vagy brevier betűkből való szedésért egy frtot, s petit vagy garmond betűkből való szedésért két frt 10 garast kapott. A rendes papirivek kinyomatásáért pedig egy-egy iv első száz példánya után egy frt, minden további száz ivért két garas járt neki. A mediana papiriveknél egy-egy forma mittel vagy ennél nagyobb típusokból való szedését 45 krajcárral, cicero vagy brevier betűkből való kiszedését pedig 55 krajcárral, s az első 25 iv kinyomatását 25 krajcárral, minden további száz iv kinyomatását 30 krajcárral díjazták. Végül a regálpapiriveknél egy-egy forma kiszedéséért mittel vagy nagyobb betűkből egy frtot, cicero vagy brevier típusokból két frtot, s az iverk nyomásáért 100 iverként 30 krt számíthatott fel. Vörös nyomásos iverknél a díjak kétszerese volt fizetendő. E díjakon felül minden nyomtatványból két-két példányt megtarthatott magának. Byller szerződése a Mayrétól csak annyiban tért el, hogy neki a közönséges iv felének petit vagy garmond betűkkel való kiszedéséért csak két frtot, a regál papir cicero vagy brevier betűkből való szedéséért pedig pláne csak másfél frtot fizettek. Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből a művezető fedezte a segédek munkabérét s ezen felül lakást és ellátást is ő adott nekik. /- V.3. Egyet.nyomda tört. 45-46.1. -/

Később a nyomda a gépmestereket és a szedőket maga fizette s a művezető h e t i b é r t kapott. Ez a heti-

bár 1773-ban négy frt volt. Ezen felül ujesztendőkor két frt, farsangkor egy frt, husvétkor két frt, Sz.Márton napján egy frt és saját nevenapján két frt, összesen nyolc frt ajándékot, a nagyszombati országos vásárokkor minden alkalommal 34 kr külön díjat, s a nyomdából kikerülő minden ujdonságból egy-egy példányt kapott. A sárospataki /1650/, a kolozsvári /1668/ és a debreceni /1720-as évek/ protestáns nyomdák művezetői - mint láttuk - évre megállapított készpénz fizetésen kívül elég tekintélyes természetbeni járandóságokat kaptak. A debreceninek ezen felül megvolt az a kiváltsága, hogy a nyomda minden új kiadványából 100-100 példányt kinyomtatathatott a saját papirosára, s azt elszámolás kötelezettsége nélkül értékesíthette.

A s z ó c i u s o k d i j a z á s á r ó l ennél is kevesebbet tudunk. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban írt Mentségé-ből kiderül, hogy a feléknek egy-egy ivért felszámított előállítási költségekből körülbelül 37.5 százalék a szedőt, 25 százalék a gépmestert illette. /"P.o. - írja - a melly Typussal négy forintért szoktunk egy árkuat nyomtatni, annak mindjárt másfél forintja a Betü szedőnek mégyen; egy forintja a nyomtatóknak". 49.1./ Ez akkoriban általános gyakorlat lehetett, mivel M.Kis a nagyszombati és belgiumi példákra hivatkozik. A debreceni nyomdában 1728-ban foglalkoztatott két legény egyike a természetbeni ellátáson felül egy frt, másika egy frt 80 dénár hetibért kapott. Körülbelül ugyanennyit kerestek a könyvnyomtató legények kerek egy fél századdal utóbb a győri Streibig-nyomdában. Itt heti bérük a két frt asztalpénzen kívül egy frt volt, de ha túlóráztak, akkor darabszám szerint fizették őket. /-L. Pitroff i.m. 41.1. -/ Ez az adat azért is érdekes, mert azt bizonyítja, hogy a mesterek mily kevéssé respektálták a felsőség rendelkezéseit. A hetibért ugyanis már az 1770.április 21-i pátens eltörölte, s helyette a napszám vagy darabszám szerinti munkabért léptette életbe. /- V.ö. M.Nyomdász, 1909. 249.1. -/ Ennek megfelelően Nagyszombatban a szedő-

ket 1773-ban iv szerint fizették. Munkadíjuk a papir formátumától és a szedéshez használt típusok nagyságától függött. Míg a közönséges papir ivéért petit szedéssel 3 frtot, addig tertia szedésért csak 42 krt, a medián papir ivéért az első esetben 3 frt 52 krt, a második esetben 54 krt és a regálpapir ivéért ugyanily nagyságu betűkkel 4 frt 42 krt, illetve egy frt 19 krt kaptak. A gépmestereket a kinyomtatott ivenk ezre után fizették. A közönséges ivenk ezrét egy forinttal, a median ivenk ezrét pedig egy frt 48 krajcárral díjazták. /- L. Egyet.nyomda tört. 188-189.1. -/ A szedők ezen felül farsangkor és Márton napján fejenként 30-30 kr jutalmat, s minden könyvből egy-egy példányt kaptak.

Mint a Mayrral kötött munkabérszerződésből kiderül, őt a páterek évre fogadták fel, három havi felmondással. De ez nem minden esetben volt így. Ha a munka elfogyott, nemcsak a legényeket, hanem a művezetőt is szélnek eresztették. Bizonyára ebben leli magyarázatát az a körülmény, hogy a nagyszombati nyomda művezetői sok esetben szinte évről-évre változtak. Hogy mekkora volt a j o g b i z o n y t a l a n - s á g a munkás és a munkaadó közötti viszonyban, arra jellemző Sonntag János Nándornak, a nagyszombati nyomda 1686. évi művezetőjének az esete. Miként Sonntagnak 1698-ban Pozsony városához intézett beadványából tudjuk, Szentiványi Márton S.J., a nyomda prefektusa 1686-ban azzal az ígérettel hita őt meg művezetőnek Nagyszombatba, hogy őt és két német segédjét négy éven át foglalkoztatni fogja, de mindhármukat tizenegy hét múlva elbocsátotta, jóllehet ugyancsak kitettek magukért. Hiszen ez alatt a rövid idő alatt három kiadványt sikerült kihozniok: egy latin és egy német kalendáriumot negyedréti alakban őt, illetve kétezer példányban, s az Utitárs c. magyar imakönyvet ötezer példányban. /Szabó csupán a Calendarium Tyrnaviensé-t ismeri, mely 13 és 3/4 iven jelent meg, nyomdász megnevezése nélkül. RMK, II. 1619.sz./ Minthogy "R.P.Szentiványi Nagyszombatban igen befolyásos egyén volt" Sonntag és társai "jogos panaszuikkal" elő sem

hozakodtak, mert bajuk "sikeres orvoslását" úgy se remélheték. Sonntag mester tehát szépen odébb állott a amugy gyalogosan visszavándorolt hazájába, Nürnberg városába. /- L. [Gyurikovics]-Szabó id.cikkét. Gutenberg, 1866. 84-85.1. -/ De nemcsak a megállapodásokat nem tartották meg mindig a munkaadók, hanem még a testi fenytéktől sem riadtak vissza. Láttuk, hogy I.Rákóczi György egyik legényét, akinek munkájával nem volt megelégedve, megbotoztatta, majd tömlőcbe vetette. Emellett a béreket sem folyósították mindig rendszeren. Udvarhelyi Mihály 1668-ban főleg azért vált meg a kolozsvári nyomdától, mivel a munkájáért járó fizetséget hasztalan sürgette. Utóda, Szentyel Mihály sem járt jobban. 1669-re szóló fizetéséből még 1670 szeptemberében is tartoztak husz forinttal. A rekordot ezen a téren Streibig Gergely győri könyvnyomtató tartja. 1778-ban csak legényei bérére 1289 frt 14 krajcárral volt hátralékban. /- L.Pitroff i.m. 30.1.-/

Mária Teréziának 1771-ben kiadott n y o m d a i r e n d t a r t á s á b ó l megtudjuk, hogy addig a legények nyolc heti felmondással félévencint változtathatták helyüket. Az új rendtartás értelmében vásáridő kivételével bármikor módosíthattak a szerződésen, még pedig a mester részéről kétheti, a legény részéről négyheti félmondással. A munkaviszony megszűnésekor a mester díjtalanul tartozott a legény részére működési bizonyítványt kiállítani, amelyet utóbbinak új munkahelyén be kellett mutatnia. A művezetőt a régi szabályzat kilépés esetén a város elhagyására kötelezte. Az 1771-i rendtartás megengedi, hogy a városban működő másik nyomdába is beléphessen, de kiköti, hogy közben legalább egy félesztendeig legényként kell szolgálnia. E rendelkezésnek az volt a célja, hogy megakadályozza a művezetőt abban, hogy régi mestere rendelőt elhódíthassa. A munkaidőt a rendtartás változatlanul hagyta: az, miként addig is, télen-nyáron reggel hat órától este hétig tartott. Ha a legény indokolatlanul mulasztott, óránként két krt tartozott a nyomdapénytárba fizetni. /- V.Ü. M.Nyomdászati, 1909. 249.1. -/

A művezetők szerződésai és a XVIII. század folyamán kiadott nyomdai privilégiumok egyaránt megemlékeznek a jövő nyomdász nemzedék utánpótlását biztosító inasokról. Mária Terézia 1771-i rendtartása az inaséveket a szedőnél öt, a gépmesternél négy évben állapította meg. De példás magaviselet esetén a mesternek joga volt a tanoncéveket egy fél, esetleg egy egész évvel megrövidíteni. Felfogadásukkor és felszabadulásukkor a nyomdatulajdonoson, illetve a művezetőn kívül még két segédnek, vagy ha csak egy volt, ennek az egynek, valamint az inasért jótálló két kezesnek kellett jelen lennie. A fölvételnél egy frt 30 krt, a felszabadításkor pedig három frtot kellett a nyomdapénztárba befizetni. Az öt, illetve négy inasév bőségesen elegendő volt rá, hogy a tanoncok szakmájukban kiképeztessenek, persze csak abban az esetben, ha ezeket az éveket valóban erre fordították. Sajnos, nem így történt. Amikor Misztótfalusi Kis Miklósnak szemére vetették, hogy inasait, ahelyett, hogy a mesterségre tanította volna, a gazdaságában foglalkoztatta, Kis eljárását azzal mentegette, hogy eleinte nem lévén munkája, kénytelen volt külső munkára fogni tanoncait, akik ennek egyébként sem látták kárát, "mert magoknak-is szántottanak, vetettenek", másrészt meg azzal, hogy ez volt az általános szokás. "Egyéb mesterségekben-is úgy látjuk ezt: az Inasokat elsőben kiváltképen csak külső munkákban foglalják, viz hordással, szőlő munkával, rusnya ruha mosással és egyéb alá való dolgokkal vészik hasznokat: utolsó esztendejekben tanulnak osztán, amit tanulnak a mesterségekben". /- Mentés. 58.1. -/

Az 1771-i rendtartás a m ű h e l y b e l s ő r e n d j é r ő l is gondoskodik, amikor megtiltja a szidás és ütlegetés minden módját, a verekedést, sőt a hangos szóváltást is, ami a szedőt zavarja munkájában. Ha ilyesmi mégis előfordul, azt be kell jelenteni a főnöknek. A főnök döntését meg lehetett föllebbezni a városi tanácshoz vagy a bírósághoz. Ugyanez a rendtartás a t á r s a d a l o m-

b i z t o s i t á s csiráit is magában foglalja. A nyomda-pénztárba befolyó illetékek és bírságok ugyanis arra szolgáltak, hogy a beteg vagy keresetképtelen legényeket segélyezzék belőlük. Ha idegen legény kapott a nyomdában alkalmazást, a munkába lépésnél 30 krt tartozott befizetni a pénztárba, ami feljogosította az összes kedvezmények élvezetére. /- L. Nyomdász, 1909. 248-249.l. -/

